ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

પુસ્તક :૪:

લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

ના

ગ્રંથપરિચય સાથે

સને ૧૯૩૩

તૈયાર કરનાર,

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;

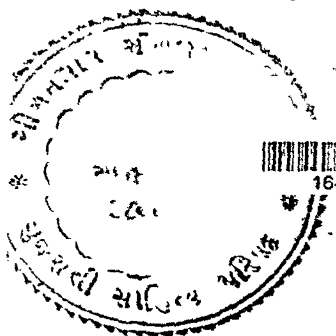
આસિ. સેક્રેટરી–અમદાવાદ.

કિમ્મત એક રૂપિયો.

સંવત ૧૯૮૯ ઇ. સ. ૧૯૩૩
આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૫૦૦

અમદાવાદ—ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશક:
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;
આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

ગ્રંથ પરિચય

ગુજરાતી ભાષા વાંચનાર જનતાના તમામ વર્ગમાં લોકપ્રિય થઇ પડેલી 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' પુસ્તકમાળાનું ચોથું પ્રકાશન બહાર પાડતાં આનંદ થાય છે. એ પુસ્તકમાં પ્રતિ વર્ષ ભાષા અને સાહિત્યને લગતાં ઉપયોગી અંગોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે એ એની ખાસ વિશેષતા છે. પુસ્તકો લખનારનાં ચરિત્ર તેમજ તેમની કૃતિઓની યાદી એ તો કાયમનું અંગ છે. તદુપરાંત reference માટે ઉપયોગી થાય તેવી બાબતોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. વર્ષમાં પ્રકટ થએલાં પુસ્તકોની વર્ગવાર યાદી, વર્ષ દરમિયાન સામયિક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થએલા સારા લેખોની વિગતવાર સૂચી તથા ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટેના પુસ્તકોની નામાવલિ એ સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યના reference માટે બહુમૂલ્ય વસ્તુઓ છે. આખા વર્ષ દરમિયાન સામયિક પત્રો વાંચી તેમાંથી શિષ્ટ લેખોની નોંધણી કરવાનું કામ ધારીએ તેટલું સહેલું નથી. આ વર્ષ આપેલી સામયિક પત્રો સંબંધી ચર્ચા વાંચનારને જરૂર પ્રિય થઇ પડશે. વિશેષમાં ભાઇ દેશળજી પરમાર જેવા અભ્યાસીએ ૧૯૩૨ ના વર્ષની સુંદર કાવ્યકૃતિઓનો વિભાગ તૈયાર કરી આપ્યો છે તે ખરેખર આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે. ભાઇ બચુભાઇ રાવતનો પોતાનો માનીતો વિષય પણ આ પ્રકાશનમાં માલુમ પડશે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી આ ભાઇઓની ઋણી છે.

ગુજરાતી કેળવણીકારોનાં ચરિત્ર અને તેને લગતી ઘણી મહત્ત્વની બાબતો આ ગ્રંથમાં જોવામાં આવશે. ટુંકામાં આ પુસ્તકને reference ના પુસ્તક તરીકે જેમ બને તેમ વધારે ઉપયોગી તથા આકર્ષક બનાવવા માટે સંપાદકે સતત કાળજી રાખેલી છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષ દરમિયાન બન્યું છે તેમ ૧૯૩૨ની સાલમાં પણ બાલ સાહિત્યનો જબરો ફાલ આપણી ભાષાને પ્રાપ્ત થયો છે. એ સર્વના સંસ્કાર મેળવેલાં બાળકો જ્યારે ભવિષ્યમાં નાગરિકો બનશે ત્યારે જરૂર ગુજરાતનું નામ દીપાવશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય બધી દિશામાં ખેડાતું જાય છે એ આ પુસ્તકમાં આપેલી યાદી પરથી જણાઇ આવશે. વિજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્ર જેવા ઓછા ખેડાયેલા વિષયોપર પણ પુસ્તકો વધારેને વધારે લખાય છે એ સમયનું શુભ ચિહ્ન છે. પ્રજા એકંદરે ગરીબ, અજ્ઞાનનું પ્રમાણ ઘણું જ

મોટું, વાંચનના શોખના પુરતા વિકાસનો અભાવ : એ સર્વ વિરોધી બળો છતાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાય છે અને પ્રકટ થાય છે એથી સાહિત્યાનુરાગીઓનાં ચિત્ત નિઃસંશય પ્રસન્ન થતાં જ હશે.

તેમ છતાં આપણા સાહિત્યની ઘણી ન્યૂનતાઓ છે, તે પુરી પાડવા સહૃદય લેખક વર્ગને વિનંતિ કરવી અસ્થાને નહિ ગણાય. આપણા આદર્શ ઉચ્ચ રાખી, સામાન્ય પરિણામોથી સંતોષ ના માનવો એ જ આગળ વધવાનો માર્ગ છે એમ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે, જે વારંવાર જણાવવામાં વાંધો નથી. વધારે ઉચ્ચગામી અને ઉંડા અભ્યાસવાળાં પુસ્તકો બીજા દેશોનાં સાહિત્યમાં છે તે પ્રકારનાં આપણી ભાષામાં રચાય એવી ઉચ્ચાભિલાષા સહુ કોઇ રાખશે જ.

આ સંબંધે ઉલ્લેખ કરતાં આપણી સમક્ષ આપણો આર્થિક પ્રશ્ન ખડો થયા વિના રહેતો નથી, સેંકડો ઉમેદ અને આશાભર્યા સાહિત્યના અભ્યાસીઓ પોતાના અભ્યાસ દરમિયાન કાંઇ કાંઇ સ્વપ્નાં સેવતા, જીવનના કલહમાં પડે છે ત્યારે તેમનાં એ સ્વપ્નાં ઉડી જાય છે. માટીની જમીનપર પગ મુકતાં તેમને જણાય છે કે જીવન ટકાવવું હોય, જીવનની ઓછામાં ઓછી જરૂરીઆતો પુરી પાડવી હોય તોપણ સવારથી સાંજ સુધી ચાલુ મહેનત કરવા તૈયાર હોય તે છતાં કામ મળતું નથી. મળે તો જીવનને શોષીને નીચોવી નાંખનારૂં હોય છે. ઉલ્લાસ અને આનંદ, જે વડે પ્રેરણાશક્તિને પોષણ મળે છે તે અંતર્ધાન થઇ ગયાં હોય છે. અભ્યાસ અને વાંચન માટે શાન્તિ અને વખત જોઈએ તે ભાગ્યે જ મળે છે. એટલે કે સાહિત્યના સંવર્ધનને સાનુકૂલ થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઘણા થોડાને હોય છે; કોઇ કોઇ વ્યક્તિ આ બધાં વિઘ્નો વટાવી સાહિત્યમાં કામ કરે છે તો તે બહાર પાડવા સાધન નથી હોતું. સાહિત્યનું કામ કરનારને ઉદરપોષણનું સાધન એનાથી મળતું નથી એ આપણા દેશની કમનસીબી છે.

ભવિષ્યમાં પણ 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'ના પ્રત્યેક પુસ્તકમાં અભ્યાસીઓને ઉપયોગી અંગ દાખલ કરવામાં અવશ્ય આવશે. તેને લગતું આલ્બમ પણ ટુંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા છે; પ્રજાના ઉત્તેજન અને ટેકાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી પોતાને કૃતકૃત્ય થએલી માને છે.

અમદાવાદ,
ભદ્ર, તા. ૨૯-૯-૩૩.

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત પ્રકાશનની પાછળ એક જ વિચાર કામ કરી રહ્યો છે અને તે એ કે "ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર" નું પુસ્તક આપણા ગુજરાતી લેખક અને વાંચક બંધુને તેના વાચન, અભ્યાસ અને લેખનકાર્યમાં બને તેટલું ઉપયોગી અને મદદગાર થઈ પડે:

એ આશયથી પ્રતિ વર્ષ તેમાં કંઈને કંઈ નવું તત્ત્વ ઉમેરવા તજવીજ કરવામાં આવે છે.

આ વખતે બે નવાં અંગો ઉમેર્યા છે: (૧) સન ૧૯૩૨ માં પ્રસિદ્ધ થયલી સુંદર કાવ્યકૃતિઓ; અને (૨) ગુજરાતી સામયિક પત્રોની સૂચી.

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી વિભાગમાં અર્વાચીન વિદેહીમાંના થોડાંકનાં—આરંભના કેળવણીકારોનાં—ચરિત્રો આપવાની શરૂઆત કરી છે, તે વિભાગ બને તેટલો વિશ્વસનીય અને આધારભૂત કરવા ખાસ કાળજી લેવામાં આવેલી છે. ભાવિ ચરિત્રકોષના પાયારૂપ એ સાધન થઈ પડે, એવી ઉમેદ વધુપડતી નહિ જણાય.

ગુર્જર ગ્રંથકાર ચિત્રાવલિનું પુસ્તક એક સ્વતંત્ર આલ્બમરૂપે આવતા વર્ષમાં બહાર પડે એવી વકી છે; તે માટે તૈયારી થઇ રહી છે. પહેલું પુસ્તક એકસો ચિત્રોનું આપવાની યોજના કરી છે.

સન ૧૯૩૨ની કવિતાની પસંદગી શ્રીયુત દેશળજી પરમારે કરી આપી છે. એ માટે એમનો હું ઋણી છું. ઘણા બંધુઓને ખબર નહિ હોય કે અમદાવાદમાં ગુજરાતી કવિતાનો એક અભ્યાસવર્ગ ચાલે છે. તેમાં આપણા કેટલાક સારા અને જાણીતા નવા કવિઓ જોડાયલા છે. કુમાર કાર્યાલય તેનું કેન્દ્ર સ્થાન છે, તેના પ્રેરક બળ શ્રીયુત બચુભાઇ રાવત છે.

શ્રીયુત બચુભાઇ રાવત, વાચક બંધુના લક્ષમાં હશે જ કે 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'ની શરૂઆતથી તેને એમનું પોતાનું એક કાર્ય સમજી તેના સંપાદન કાર્યમાં મને હમેશ મદદ કરતા રહ્યા છે; અને હરેક વખત, એમના અનેક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને, જે કિંમતી લેખ લખી મોકલે છે તેની એકલા લેખકવર્ગે જ નહિ પણ મુદ્રણકળા સાથે નિસ્બત ધરાવનારા સોએ

પ્રશંસા કરેલી છે અને તે આ પુસ્તકનું વિશેષ આકર્ષણ છે, એ અભિપ્રાય સાથે, મારી ખાત્રી છે કે, સૌ કોઈ સંમત થશે.

હરેક પુસ્તકમાં લેડી વિદ્યાબ્હેનનો હું ઉપકાર માનું છું તે કેવળ શિષ્ટાચાર નથી જ. મારા કાર્યમા તેઓ સરળતા કરી આપે છે, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રકાશનમાં ખાસ રસ લે છે, એ મને થોડું પ્રોત્સાહક નથી.

અમદાવાદ.
તા. ૨૫-૯-૧૯૩૩

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

અનુક્રમણિકા

અશુદ્ધિ

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદીની નીચે સન ૧૯૩૩ છપાયું છે તેને બદલે સન ૧૯૩૨ માં વાંચવું.

ગુજરાતી સામયિક પત્રો

"ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર"ના ઉપોદ્‌ઘાતમાં આ વર્ષે "ગુજરાતી સામયિક પત્રો" એ વિષય ચર્ચવાનું પસંદ કર્યું છે. એ પસંદગી કરવામાં ત્રણ ચાર કારણો મળી આવ્યાં.

પત્રકારિત્વ આજકાલ સાહિત્યના પર્યાયરૂપ થઇ પડ્યું છે. એક સારું વર્તમાનપત્ર આજે જેટલી અને જેવી વિવિધ પ્રકારની વાચનસામગ્રી પૂરી પાડે છે, તે આપણાં પુસ્તકોમાંથી મળી શકતી નથી. પુસ્તકો કરતાં એક વર્તમાનપત્ર ઝાઝું વંચાય છે અને તેનો બહોળો પ્રચાર થાય છે. આધુનિક જીવન એટલું વ્યવસાયી બની ગયું છે અને તે એવું વ્યગ્ર રહે છે કે કોઇ વિષય પર સામાન્ય માહિતી મેળવવા જિજ્ઞાસા ઉદ્‌ભવે તોપણ તે પાછળ એટલો સમય આપવાને આપણને અવકાશ હોતો નથી. આધુનિક સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન વર્તમાનપત્ર છે એમ કહી શકીએ અને તેના વિકાસ અને અભ્યુદયમાં પ્રજાનો જીવનવિકાસ અને ઉન્નતિ બહુધા અવલંબી રહે છે. કોઈ શસ્ત્ર કરતાં કે કોઇ રાજસત્તા કરતાં તેની શક્તિ, લાગવગ અને કાબુ અદ્‌ભુત છે. સમાજમાં આજે તે અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે છે. તે ઇચ્છે એવા રંગવાળું મનુષ્ય જીવનને રંગી શકે છે; તે ધારે એવા વિચારોનો પ્રચાર કરી શકે છે. લોકશિક્ષણનું અને લોકમત કેળવવાનું તે એક સમર્થ અને પ્રચંડ સાધન છે.

આપણે અહિં અક્ષરજ્ઞાન હજુ વસ્તીની અલ્પ સંખ્યામાં છે પણ એ પ્રમાણ જેમ વધતું જશે તેમ વાચનનો શોખ જરૂર ખીલશે. આજે પણ જનતામાં વાચનનો શોખ વધ્યો છે, તે દરરોજ નવાં અઠવાડિક નિકળ્યે જાય છે તે બતાવી આપે છે.

આપણા જીવનને આ પ્રમાણે સ્પર્શતું અને સાહિત્યને પોષક એવું એક અંગ અને બળ તેનો યથાવકાશ જરૂર વિચાર અને ચર્ચા થવાં ઘટે છે.

પત્રકારિત્વના અંગે અનેક જાતના પ્રશ્નો એક પત્રકારે તેમ આપણા સમાજના નેતાએ વિચારવાના ઉપસ્થિત થાય છે; આ લેખ લખવાનું શરૂ કર્યું એ અરસામાં જુદા જુદા પત્રોમાં પત્રકારિત્વ પરત્વે ભિન્ન ભિન્ન દ્રષ્ટિએ ચર્ચાયલા મુદ્દાઓ મારા વાંચવામાં આવ્યા તે પ્રથમ રજુ કરીશ.

જેઠ માસનું "કુમાર" માસિક તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બરના રોજ મળ્યું તેમાં નીચે મુજબ એક નોંધ હતીઃ

"આપણે ત્યાં પત્રોમાં વૈવિધ્ય ખીલતું નથી તેનું કારણ જ એ છે કે વિવિધ પ્રકારના જીવન–અનુભવોવાળા અને ધંધાના માહિતગાર માણસો પોતાની દિશામાં રચ્યાપચ્યા રહેલા હોવાથી માત્ર થોડાં નાણાંની ખાતર તેઓ લખવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરે તેમ નથી, તેમ જ તેમના ધંધામાં મળતાં લવાજમની બરોબર લેખનથી પ્રાપ્તિ થઈ શકે એમ નથી; એટલે મૌલિક, અનુભવપૂર્ણ લેખો, હકીકતો, વાર્તાઓ વગેરે માટે આપણે તેમની દરકાર અને ઉદારતા ઉપર જ આશા બાંધવાની રહે છે."

ગુજરાતમિત્ર અને ગુજરાત દર્પણમાં એજ મુદ્દાને "સેનાની" નામધારી લેખકે જુદી જ દ્દષ્ટિએ અવલોક્યો છે. તે ભાઇ લખે છે,

"લેખકોએ પણ "પૈસા" મળે એ આશાએ લખવું જોઇએ નહીં. પરંતુ તેમણે "સાહિત્યની સેવા" તરીકે જ કાર્ય કરવું રહ્યું. ભલે, પછી એ સેવાનો બદલો ન મળે; પરંતુ નાણાંની અપેક્ષાએ જ "સેવા" કરવી એવો સિદ્ધાંત તો ન જ રાખવો જોઇએ. "સાહિત્ય" એ પણ એક કળા છે અને કળાનાં મૂલ્ય કદી "પૈસા"થી થયાં છે કે હવે થાય?"×

ઉપરનાથી જુદા પ્રકારનો પણ પત્રકારિત્વની રીતિનીતિ વિષે મહત્વનો પ્રશ્ન તેજ વખતે "જૈન" અઠવાડિકના વિદ્વાન તંત્રીએ "ક્ષમાપના" એ શિર્ષક હેટળ, તેના તા. ૩૭ સપ્ટેમ્બરના અંકમાં ચર્ચેલો જોવામાં આવ્યો. તે પેરા આ પ્રમાણે હતોઃ—

"પત્રકારની જવાબદારી તેમજ જોખમદારી કોઈ પણ શિક્ષક, ઉપદેશક કે માર્ગદર્શક કરતાં જરાય ઉતરતા પ્રકારની નથી. પત્રકાર માત્ર દોષ દૃષ્ટિવાળો જ હોય એવી ભ્રમણા કેટલાક જાણી જોઇને ફેલાવે છે. સામયિક પત્રો સંક્ષોભ જ પેદા કરે છે એમ પણ કેટલાક માનતા હશેઃ પરન્તુ એ આખીય વિચારશ્રેણી સત્યથી વેગળી છે. જેમને પોતાનો જ કક્કો મનમાનતી રીતે ઘુંટાવવો હોય, ગાડરીઆ પ્રવાહને એકજ લાકડીએ હાંકવો હોય તેને સામયિક પત્રો અને પત્રોના સંચાલકો અકારા લાગે એ સમજાય એવી વાત છે."

આનાથી ઉલટું કેટલાંક ઈંગ્રેજી પત્રો અંગત સ્વાર્થ અને લાભ મેળવવાની ખાતર, તેમના પત્રોના બહોળા પ્રચાર અર્થે જે હલકી અને અધમ રીતિ અખત્યાર કરે છે તેની એ જ તારીખના ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા

× ગુજરાતમિત્ર અને દર્પણ, તા. ૩૭ સપ્ટેમ્બર.

(Times of India)ના અંકમાં તેના તંત્રીએ અગ્ર નોંધમાં કડક શબ્દોમાં ખબર લીધી હતી. એ નોંધનો લેખક જણાવે છે,

"It is by no means an exaggeration to say that the type of mind which has been permitted to control this section of the British Press during the last decade has been making drastic and heavily financed efforts to prostitute a great profession."

ગુજરાતી પત્રોમાં પણ આ બદી ધીમે ધીમે પગપેસારો કરતી જાય છે, એ વર્તમાનપત્રના અનુભવીઓની નજર બહાર નહિ હોય.

પરંતુ આ વિચારોથી ખિન્ન થયેલા મનને "નેશ" નામના જાણીતા ઈંગ્રેજી માસિકનો સપ્ટેમ્બરનો તાજો જ અંક પ્રાપ્ત થતાં, તેમાં વર્તમાનપત્રનું મુખ્ય અંગ "સમાચાર" એ વિષયને મહત્વ આપી તે મુદ્દાને રમુજ ભર્યો ચર્ચેલો વાંચતાં કંઈક સાન્ત્વન મળ્યું અને આ સવળા વિચારોએ મને ગુજરાતી સામયિક પત્રો વિષે વિવેચન કરવા પ્રેર્યો.

આ પ્રશ્ને બીજી રીતે પણ મારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

ચાલુ સાલમાં સોસાઇટીએ પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ ભરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, અને તેની સાથે ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પ્રદર્શન યોજવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી. એ પ્રદર્શનનો એક આશય એ પણ હતો કે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં સર્વ પત્રોની હકીકત બને તેટલી સંપૂર્ણ એકઠી કરી શકાય; અને એ ઉદ્દેશથી એક પત્રક, જે તે પત્રના તંત્રી વા સંચાલકને મુખ્ય અને મહત્વની માહિતી પૂરી પાડવા મોકલવામાં આવ્યું હતું.

સન ૧૯૨૪ માં પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ અમદાવાદમાં મળી હતી ત્યારે આ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતી પત્રોની સૂચી તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે પરિષદના અંગે વર્તમાનપત્રોનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું અને તેના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા લેડી વિદ્યાબ્હેન રમણભાઈ નીલકંઠના હસ્તે કરાવવામાં આવી હતી. પણ જે મિત્રોને તેમાં રજુ થયલાં વર્તમાનપત્રોની નોંધ લેવાનું સોંપ્યું હતું તે સંજોગવશાત્ તેઓ કરી શક્યા નહોતા. એટલે પ્રસ્તુત હેતુ બર લાવવા સૌ પત્રકાર બંધુઓને તેના પત્રની

નકલ પ્રદર્શન માટે મોકલી આપવાની સાથે જે છાપેલું પત્રક તેમને રવાના કરવામાં આવ્યું હતું તે ભરી મોકલવા વિનંતિ કરી હતી.

વળી પ્રસ્તુત યાદીનું કામ સુગમતાભર્યું થઈ પડે એ વિચારથી મુંબાઈ ઇલાકાનાં ટપાલ ખાતાના ઉપરી અધિકારીને જે સામયિક પત્રો ટપાલ ખાતાના નિયમાનુસાર ટપાલના ઓછા અને ખાસ દરોનો લાભ મેળવે છે, તેનાં નામોની ટપાલખાતા પાસેની યાદી, વેચાતી મળી શકતી હોય તો તેની કિંમત લઈને અથવા તેની નકલ ઉતરાવવાનો ખર્ચ લઈને, આપવા સૂચવ્યું હતું; પણ તેનો ઉત્તર ખાતા તરફથી નકારમાં આવ્યો હતો. મારૂં માનવું છે કે એ યાદી આવા ખાસ કારણસર પૂરી પાડવામાં સરકારે વાંધો લેવો ન જોઇએ.

સોસાઇટીના વિનંતિપત્રથી સામયિક પત્રો જેની નકલો અમને સીધી મળી તે પરથી તેમ અન્ય રીતે તજવીજ કરીને મેળવી શક્યા તેના આધારે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતા સામયિક પત્રોની સૂચી આ પુસ્તકના પૃષ્ટ ૪૯ થી ૬૦ ઉપર છાપવામાં આવી છે. આ યાદી સંપૂર્ણ છે એમ ન જ કહેવાય. પણ એની સંખ્યા ૨૨૭ ની નોંધાયલી છે તેમાં પાંચ ટકા રહી જતાં પત્રોનાં નામ ઉમેરીએ તો લગભગ તેનો ખરો આંકડો મળી રહે, એમ ધારવું છે.

હિન્દી વસ્તીપત્રકના રીપોર્ટમાં સામાન્ય રીતે જુદી જુદી ભાષાઓ બોલનારાના આંકડાઓ આપવાનો શિરસ્તો છે; પણ દિલગીરીની વાત એ છે કે સન ૧૯૩૧ ના હિન્દી વસ્તીપત્રકના રીપોર્ટના કોષ્ટક ૧૦ માં જે ભાષાવાર કોલમ આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં આ વખતે ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા નોંધવામાં આવી નથી. ગુજરાતી ભાષાને આ મોટો અન્યાય થયો છે; અને તેમ કરવાનું સેન્સસ કમિશનરે કાંઈ કારણ પણ દર્શાવ્યું નથી. મોડર્ન રિવ્યુના બાહોશ તંત્રી શ્રીયુત રામાનંદ ચેટરજીએ સરકારના આ મનસ્વી કાર્યને તે માસિકના ફેબ્રુઆરી અંકમાં વખોડી કાઢ્યું હતું. તે સિવાય અન્ય કોઇ પત્રે એ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ મારી જાણમાં નથી.

તે પરથી મને લાગ્યું કે પાછલા વસ્તીપત્રકોમાંથી આ વિષય પર જરૂરી માહિતી ભેગી કરવી. હિન્દી વસ્તીપત્રકના જુના રીપોર્ટો સુલભ નહોતા. પણ મુંબાઈ ઇલાકાના રીપોર્ટ હું મેળવી શક્યો, તે મારા કાર્ય માટે પુરતા હતા.

ગુજરાતી સામયિક પત્રો વિષે લખવામાં આ પણ એક પ્રેરક કારણ હતું.

તે સમયે મુંબાઈ ઇલાકાનો સન ૧૯૩૧ નો વસ્તીપત્રકનો રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો નહોતો. પણ સન ૧૯૧૧ અને સન ૧૯૨૧ ના રીપોર્ટ ઉપલબ્ધ હતા. તેમાં પણ આપણા સામયિક પત્રો વિષે આપણે ઇચ્છીએ એવી પૂરેપૂરી હકીકત નોંધેલી નહોતી.

સન ૧૯૧૧ ના (મુંબાઇ ઇલાકાના) વસ્તીપત્રક રીપોર્ટમાં 'છાપાં' એ મથાળા હેઠળ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા ૪૫ ની બતાવેલી છે અને તે સંખ્યા સન ૧૮૯૧ અને સન ૧૯૦૧ માં ૩૧ અને ૩૧ અનુક્રમે હતી એમ વધુમાં નોંધ્યું છે. એ સંખ્યામાં ૬ છાપાં એવાં હતાં કે જેનો ફેલાવો ૨૫૦૦ થી વધુ નકલોનો હતો.

સન ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક રીપોર્ટના સંપાદન કરનાર સેન્સસ કમિશનરને આ પ્રકારની માહિતી આપવાની અગત્ય જણાઈ નહોતી. તેઓ લખે છે:

"In 1911 figures were also given of newspapers and their circulation. This I have not done on the present occasion. The increase in the newspaper reading habit which is undoubted, takes the form of increase in the circulation of existing rather than the foundation of new papers and the circulation of any paper is probably a matter of some uncertainty."

ઉપરોક્ત કથન વજુદ વિનાનું છે એમ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે. વાચનનો શોખ વધવા અને ખીલવાની સાથે વર્તમાનપત્રો નવાં નવાં નિકળતાં જાય છે, તે સન ૧૯૩૩ નાં સામયિક પત્રોની યાદી અન્યત્ર છાપી છે તેમાં એક વર્ષની અંદરના પત્રોની સંખ્યા જોવાથી ખાત્રી થશે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય દિન પ્રતિદિન વિકસતું અને ખીલતું જાય છે અને તેની સાહિત્ય સમૃદ્ધિ અન્ય કોઈ દેશી ભાષાની હરીફાઇમાં ઉભી રહી શકે એવા ઉંચા પ્રકારની છે; અને તેનાં પુસ્તક પ્રકાશનના આંકડા અન્ય કોઇ દેશી ભાષામાં છપાતાં પુસ્તકોના પ્રમાણમાં ઓછા માલુમ નહિ પડે; એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી જનતા મુખ્યત્વે વેપારી વર્ગની હોઇને તેનામાં અક્ષરતાનું પ્રમાણ પણ મોટું જણાશે.

તેના સમર્થનમાં પાછલા વસ્તીપત્રકોમાંથી આંકડા આપીશું; અને સરખામણી સારૂ મરાઠી ભાષા બોલનાર જેની સંખ્યા ગુજરાતીથી જાદે છે અને મરાઠી સાહિત્ય પણ વધુ વિકસેલું છે, તેના આંકડા રજુ કરીશું.

પુસ્તકો	સન ૧૯૦૧	૧૯૧૦	૧૯૦૧ થી ૧૯૧૦ સુધી	૧૮૯૧ થી ૧૯૦૦ સુધી
ગુજરાતી	૨૧૩	૪૭૫	૨૯૩૭	૨૫૩૯
મરાઠી	૧૦૦	૩૫૯	૧૯૮૯	૧૮૦૨

છાપાં	૧૮૯૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૨૧-૧૯૩૧
ગુજરાતી	૩૧	૩૧	૪૫	* ૭૯
મરાઠી	૬૦	૬૮	૬૭	* ૮૭

વધુ ચોક્કસ થવા સદરહુ રીપોર્ટમાંથી જ એ બે ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષા બોલતી પ્રજાના આંકડાઓ ઉતારીશું.

ભાષા	૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૨૧	૧૯૩૧
ગુજરાતી	૬૬૭૦૦૦૦	૭૨૦૪૦૦૦	૭૪૦૪૦૦૦	xxxx
મરાઠી	૧૦૧૦૦૦૦૦	૧૦૪૫૩૦૦૦	૯૭૯૧૦૦૦	૧૧,૧૧૫૦૦૦

આ આંકડાઓ મુંબાઈ ઈલાકા પુરતા છે; પરંતુ સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રજાની સંખ્યા આશરે સવા કરોડ, મરાઠીની દોઢથી બે કરોડ, બંગાળીની પાંચ કરોડની આસપાસ અને હિન્દીની દસ કરોડથી વધુ, એ પ્રમાણે છે.

સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન એટલે કે લખી વાંચી જાણે એવા મનુષ્યોની સંખ્યા મુંબાઇ ઈલાકામાં સન ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકના રીપોર્ટમાં કુલ ૨૩,૧૫૯,૫૩૮ ની વસ્તીમાં, ૧,૮૭૭,૧૮૦ બતાવેલી છે. એમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા જુદી કાઢી બતાવેલી નથી; પણ કુલ વસ્તીનો ૮·૧ ટકા ભાગ અક્ષરજ્ઞાનવાળો છે; બાકીનો ૯૧·૯૯ ભાગ હજુ અજ્ઞાન પડેલો છે.

નિરક્ષરતા નિવારણની ગતિ કેટલી બધી મંદ ચાલે છે, એ નીચે આપેલા તેના પચાસ વર્ષના આંકડા પરથી સ્પષ્ટ થશેઃ

વર્ગ	૧૮૯૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૨૧	૧૯૩૧
પુરૂષ-હજારે	૯૧	૧૦૮	૧૧૨	૧૩૪	૧૪૩
સ્ત્રીઓ-હજારે	૫	૯	૧૩	૨૩	૨૪

આપણે અહિં જે પ્રમાણમાં વસ્તીનો વધારો થાય છે, તેના જેટલો પણ પ્રજામાં અક્ષરજ્ઞાનમાં વધારો થતો નથી, એ શોચનીય છે. વળી એ વસ્તીનો વધારો પણ બીજા દેશોના વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમાં ઓછો છેજ.

હવે બીજા પ્રાંતોમાં અને પાશ્ચાત્ય મુલકોમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર કેવો છે તે જોઇએ.

સન ૧૯૩૨ની સ્ટેટ્સમેન ઇયર બુકમાંથી મોડર્ન રિવ્યુના તંત્રીએ એ માહિતી નીચે પ્રમાણે તારવી કાઢી છે.*

: સન ૧૯૨૯–૩૦માં સામયિકપત્રોની સંખ્યા :

મદ્રાસ.	૩૦૯	સંયુક્ત પ્રાંત.	૬૨૬	બિહાર અને ઓરિસ્સા.	૧૩૬
મુંબાઈ.	૩૧૪	પંજાબ.	૪૨૫	મધ્ય પ્રાંત અને બિહાર.	૫૫
બંગાલ.	૬૬૩	બર્મા.	૧૬૧	આસામ.	૪૩
		દિલ્હી.	૮૮	વાયવ્ય પ્રાંત.	૧૩

આ આંકડાઓ સાથે કેનેડા અને અમેરિકાના આંકડા સરખાવીશું તો હિન્દ અને એ દેશોની સ્થિતિ વચ્ચે આસ્માન જમીનનો ફરક માલુમ પડશે.

	વસ્તી.	પત્રો.	દૈનિક.	અઠવાડિયામાં ત્રણવાર.	પખવાડિક	અઠવાડિક	માસિક.	ત્રિમાસિક	પ્રકીર્ણ.
કેનેડા	કરોડથી વધુ	૧૬૦૯	૧૧૬	૫	૨૧	૯૬૬	૩૮૮	૬૬	૫૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	બાર કરોડથી વધુ	૨૦૭૨૪	૨૨૯૯	૬૫	૪૮૭	૧૨૮૨૫	૩૮૦૪	૨૮૫	૯૫૯

આ સઘળી વિગતોમાં ઉતરવાનું પ્રયોજન માત્ર એ છે કે વાચકબંધુ જોઇ શકે કે આધુનિક સમાજજીવનમાં આરંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સામયિક પત્રો કેવું મોટું અને મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. બાબુ રામાનંદ ચેટરજીએ તો એક પત્રકારને જનતાના નેતૃત્વનું પદ બક્ષ્યું છે. તેઓ કહે છે,

"પત્રકારે તો જનતાના વિચારો જાણવા જોઈએ અને એ વિચારોને અનુસરતી દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ. એ તો જનતાના વિચારનું પ્રતિનિધિત્વ લઇને બેઠા હોય છે. એ તો પ્રજાનો સાચો પ્રતિનિધિ હોય

* મોડર્ન રિવ્યુ, જાન્યુઆરી ૧૯૩૩, પૃ. ૧૨૩

છે. એણે પોતાના વિચારો એટલી બધી ગંભીરતાપૂર્વક ને સુવ્યવસ્થિત રીતે જાહેરમાં મુકવા જોઇએ કે જેને લઇને જનતાનું કલ્યાણ થાય."×

આ સબબથી ગુજરાતી સામયિક પત્રોનો પ્રશ્ન, તેની સંખ્યા, તેનો પ્રચાર અને વિસ્તાર, તેની વિવિધતા અને ઉપયોગિતા, તેનો વિકાસ અને ખિલવણી, તેની ઉણપતા અને મુશ્કેલીઓ વગેરે, એ દષ્ટિએ વિચારવાની અગત્ય મને જણાઇ.

અક્ષરતા આજે નહિ જેવી છે; અને પત્રકારિત્વ તેની શક્તિ અને સાધનના પ્રમાણમાં અનેક પ્રકારની અડચણોની સામે ટક્કર ઝીલીને, ઠીક ઠીક વિસ્તરે છે અને વિકસે છે; અને જતે દિવસે આપણા સમાજમાં પૂર્વના આચાર્યો અને સ્મૃતિકારોના જેવું તે મોભાવાળું અને બહોળી લાગવગ ધરાવતું જનતાના નેતૃત્વનું પદ પ્રાપ્ત કરે તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું કાંઇ નથી.

આ સંજોગમાં ગુજરાતી સામયિક પત્રોની ચર્ચા ઉપયુક્ત થઇ પડશે.

આ આખોય પ્રશ્ન અવલોકવાનું સુગમ થઇ પડે, એટલા માટે સામયિક પત્રોની જે યાદી આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપી છે તેને બે કોષ્ટકમાં વહેંચી નાંખી છે. (૧) તેના વિષયાનુસાર–બહુ વિસ્તૃત અર્થમાં–અને (૨) તેના વર્ષાનુસાર.

× દેશી મિત્ર–સુરત–તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩.

ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પૃથક્કરણ વિષયાનુસાર.

પ્રકાર	દૈનિક	અર્ધ–સાપ્તાહિક	અઠવાડિક	પાક્ષિક	માસિક	દ્વૈમાસિક	ત્રૈમાસિક	અર્ધ–વાર્ષિક	વાર્ષિક	કુલ
સામાન્ય	૧૦	૧	૧૯	...	૨૭	...	૨	૧	...	૬૦
પારસી	૧	૧	૩	...	૮	...	...	...	...	૧૩
જૈન	...	...	૩	...	૫	...	...	...	...	૮
ઇસ્લામી	...	...	૪	...	૧	...	...	...	...	૫
મજુરવર્ગ	...	...	૨	૧	૧	...	...	...	...	૪
અંત્યજ	...	...	૧	...	૧	...	...	...	...	૨
સ્ત્રીઓ	...	...	૨	...	૩	...	...	...	...	૫
બાળકો	...	...	...	...	૮	...	...	...	...	૮
જ્ઞાતિ	...	...	૧	૨	૨૮	૨	૩	...	...	૩૬
બૃહદ્‌–ગુજરાત	૧	...	૪	...	૧	...	...	...	...	૬
કેળવણી	...	...	...	...	૩	૧	૩	૧	...	૮
આરોગ્ય, વૈદક, વ્યાયામ	...	...	...	...	૪	...	૨	...	...	૬
સિનેમા	...	...	૪	...	૧	...	...	...	...	૫
ખાદી	...	...	૧	...	૧	...	...	...	...	૨
ખ્રિસ્તિ (હિંદી)	...	...	...	...	૧	...	...	...	...	૧
હળવું સાહિત્ય	...	...	૨૫	...	...	...	...	...	...	૨૫
વેપાર ઉદ્યોગ, હુન્નર	...	...	...	...	૧	...	૧	...	...	૨
દેશી રાજ્ય	...	...	૩	૧	૧	...	...	...	...	૫
ધર્મ	...	...	૬	...	૯	...	...	...	...	૧૫
ખેતીવાડી, સહકાર, જીવદયા	...	...	...	...	૨	૩	૩	...	૧	૯
પુસ્તકાલય	...	...	...	...	૧	...	...	...	...	૧
પ્રકીર્ણ	...	...	...	...	૧	...	...	...	...	૧
	૧૨	૨	૭૮	૪	૧૦૮	૬	૧૪	૨	૧	૨૨૭

ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પૃથક્કરણ વર્ષાનુસાર.

	૧ વર્ષની અંદરનાં	૫ વર્ષની અંદર	૧૦ વર્ષની અંદર	૧૫ વર્ષની અંદર	૨૫ વર્ષની અંદર	૫૦ વર્ષની અંદર	૭૫ વર્ષની અંદર	૧૦૦ વર્ષની અંદર	૧૨૫ વર્ષની અંદર	કુલ
દૈનિક	૨	૫	૧	...	૧	૧	...	...	૨	૧૨
અર્ધ-સાપ્તાહિક	...	...	...	...	૧	૧	...	...	...	૨
અઠવાડિક	૨૪	૧૬	૧૬	૪	૫	૬	૬	...	૧	૭૮
પાક્ષિક	૧	૨	૧	...	...	...	...	...	...	૪
માસિક	૩૦	૨૩	૨૪	૧૨	૯	૭	૨	૧	...	૧૦૮
દ્વૈમાસિક	૩	૧	૧	૧	...	...	...	...	...	૬
ત્રૈમાસિક	૧	૩	૪	૧	૩	૧	...	૧	...	૧૪
૭ માસિક	...	૨	...	...	...	...	...	...	...	૨
વાર્ષિક*	...	...	...	...	૧	...	...	...	...	૧
	૬૧	૫૨	૪૭	૧૮	૨૦	૧૬	૮	૨	૩	૨૨૭

* આમાં દિવાળીના અંકોનો સમાવેશ કર્યો નથી.

ઉપલાં બે પત્રકો વિગતવાર તપાસતાં માલુમ પડે છે કે વર્ષ દોઢ વર્ષ દરમિયાન ૬૧ નવાં સામયિકપત્રો નિકળ્યાં હતાં; અને સામયિક પત્રોની એકંદર સંખ્યાની સરખામણીમાં તેનું પ્રમાણ પચીસ ટકાથી વધુ થવા જાય છે.

સામયિકપત્રો વેચનારની દુકાનપર થોડોક સમય આપણે થોભીશું તો થોકબંધ પત્રો સચિત્ર તેમ રંગબેરંગી પુંઠાવાળાં, તેના વિવિધ પ્રકારના નામાભિધાનથી ધ્યાન ખેંચશે તેમજ સામાન્ય જનસમૂહ તેની નકલો ઉપરાચાપરી ઉપાડતો જોવામાં આવશે.

તે બતાવી આપે છે કે જનતાને નવા વાચનનો શોખ લાગ્યો છે; અને તે શોખ કેળવાય અને ખીલે એવી તજવીજ કરવી, એ પત્રકારોનું કર્તવ્ય છે.

આ સઘળું વાચનસાહિત્ય મુખ્યત્વે જેને સામાન્ય રીતે હળવું સાહિત્ય કહેવાય એ પ્રકારનું છે, તે ઘણુંખરૂં દર અઠવાડિયે બહાર પડે છે અને તે પત્રોની સંખ્યા આશરે ૨૫ની છે. વળી નવાઈ જેવું એ છે કે એમાંનો મોટો ભાગ વર્ષ દોઢવર્ષમાં અસ્તિત્વમાં આવેલો છે; પણ તે પરથી આપણે એક અનુમાનપર આવી શકીએ કે જનસમૂહ હળવું સાહિત્ય માગી રહ્યો છે.

આ પ્રકારનાં બે ત્રણ અઠવાડિકો સારી સફળતા પામતાં, તેની સ્પર્ધામાં ત્યારપછી પુષ્કળ અઠવાડિકો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં; તેમ છતાં 'બે ઘડી મોજ' અને 'વીસમી સદી' એ બે જાણીતાં અઠવાડિકો તેનું મુખ્ય સ્થાન અદ્યાપિ સાચવી રહ્યાં છે. તે બંને પત્રોનો ફેલાવો બહોળો અને મોટો છે; અને તેમની, વાચકને આકર્ષવાની અને તેમને મનપસંદ અને રમુજ આપે એવું વાચનસાહિત્ય પૂરૂં પાડવાની, કાબેલિયત અને કુનેહ તારીફ કરવા લાયક છે. સામાન્ય વાચકને તેમ સાહિત્યરસિકને તે સંતોષી શકે છે એજ તેની ખૂબી છે.

એ કોટિનું પણ કંઇક ગંભીર વાચનસાહિત્ય આપતું, સામયિક જીવન-પ્રશ્નોને, સ્વતંત્ર રીતે, વિચારાત્મક શૈલીમાં ચર્ચતું, લુપ્ત 'સૌરાષ્ટ્ર'ની ગરજ સારતું પણ તેનું સ્થાન પુરતું નહિ, એવું 'ફુલછાબ' ટૂંક મુદતમાં સારી નામના પામ્યું છે. તેની કલમ જેવી સચોટ છાપ પાડી શકે છે, તેવી સીધી અસર બહુ થોડા અઠવાડિકો ઉપજાવી શકતા હશે. તેનું લખાણ પણ પ્રગતિમાન વિચારોથી ને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગાયલું, જોરદાર હોય છે. ફક્ત તેમાં

અવારનવાર આવતું વ્યક્તિગત આક્ષેપનું વલણ ઓછું થવા પામે તો તેનો પ્રભાવ કંઈ જુદોજ જોવામાં આવે. તેના નામ પ્રમાણે 'ફુલ છાબ'ની ફોરમ ચોતરફ પ્રસરી રહી, વાચકના મનને તેના મઘમઘાટથી જરૂર રંજન કરે, એવું તેનામાં સામર્થ્ય છે.

ભાવનગરમાં ઉજવાયલી નર્મદ શતાબ્દી ઉત્સવ વિષે, વિકારભરી પીલી નજરે લખાયલો વૃત્તાંત એ પત્રમાં વાચીને મારી પેઠે ઘણાંને ક્ષોભ થયો હશે. મારૂં નમ્ર માનવું છે કે સારા પ્રતિષ્ઠિત છાપાઓએ આવા પ્રકારના એકપક્ષી અને અઘટિત આક્ષેપભર્યા લેખને ઉત્તેજન આપવું ન જ ઘટે. હળવું સાહિત્ય રજુ કરનારાં કેટલાંક અઠવાડિકો માંહોમાંહે હરીફાઇમાં ઉતરી એક બીજા પર અંગત અને હલકા આક્ષેપો કરે છે, તે વાંચીને ઘૃણાજ ઉપજે છે.

પત્રકારિત્વની અમુક મર્યાદા આપણા પત્રકારો નજ ઉલ્લંઘે એમ આપણે જરૂર ઇચ્છીશું.

અત્યારે આ પત્રોની સંખ્યા મોટી માલુમ પડે છે. પણ ચાર પાંચ સારાં અઠવાડિકો બાદ કરતાં તે સઘળાં ઝાઝો સમય ટકશે કે કેમ એજ મને સંદેહ પડતું લાગે છે. આ લેખ લખાઇ રહ્યો છે તે પહેલાંજ ચાર પાંચ અઠવાડિકો તો બંધ પડયાં છે; અને જે ચાલુ છે તેમાં પણ દૈવતવાળું તત્ત્વ થોડુંજ નજરે પડશે. કેટલાંક તો દેખાદેખી, ખોટી હરીફાઇ ખાતર નિકળ્યાનું મારા જાણવામાં આવ્યું છે.

પણ એમાં એક તત્ત્વ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે સિનેમા વિષેનું. આ પત્રોમાંનાં કેટલાંકને જુદી જુદી સિનેમા કંપનીઓ તરફથી ઉત્તેજન મળે છે; અને તેના સંપાદકો, ટુંકી વાર્તા, હાસ્યરસના ટુચકા અને એકાદ લાંબી વાર્તા રજુ કરે છે; પણ તે વાચન કુતુહલતા સંતોષવા પુરતું હોય છે; તેનો આનંદ પણ ક્ષણિક હોય છે; ખાસ સત્વવાળું અને રસભર્યું લખાણ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે.

અહિ સિનેમા વિષે બે શબ્દ લખવા પ્રાપ્ત થાય છે. સિનેમા અને રંગભૂમિને લગતાં ત્રણ અઠવાડિક અને બે માસિકો પ્રગટ થાય છે, જે ખુશી થવા જેવું છે. સિનેમાએ આધુનિક સમાજ જીવનમાં વર્ત્તમાનપત્રથી બીજે નંબરે મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને એ ધંધો સારી રીતે ખીલે અને જામે, તે પ્રજાને બધી રીતે લાભદાયી છે.

ઉપરોક્ત સિનેમા પત્રો ચાલુ ચિત્રપટો વિષે તેમ નવા તૈયાર થતા ચિત્રપટો અને બોલપટો વિષેની જાણવા જેવી અને ઉપયુક્ત માહિતી રજુ કરે છે અને તેમાં ભાગ લેનારા જુદા જુદા પાત્રોનો, તેમનો મુખ્ય પાર્ટ અને અભિનય વિષે રસિક વિગતો આપી, પરિચય કરાવે છે તે એક પ્રકારનું તેને સાનુકૂળ અને ઉત્તેજક વાતાવરણ ઉભું કરવામાં મદદગાર થઇ પડે છે. આ દૃષ્ટિએ આ પત્રો જરૂરનાં છે.

તેનો ઉપયોગ બીજી રીતે પણ થઈ શકે એમ છે. આપણા દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ બહુ મોટું છે. અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રજાને વર્તમાનપત્રોનો સંદેશો પહોંચવાનો નથી. એ સત્કાર્યમાં સિનેમા આપણને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. અક્ષરજ્ઞાનના અભાવે પ્રજાનું જીવન એળે જાય છે; તેમને આપણે ચિત્રપટ દ્વારા કંઈક રાહત આપી શકીશું; તેમના જીવનમાં રસ રેડી શકીશું. એ રીતે સિનેમાની શક્તિ અને સામર્થ્ય અતુલ છે.

આપણા પત્રોમાં ચિત્રપટ અને બોલપટ વિષે પ્રમાણમાં વધુ અને વધુ માહિતી અપાતી રહે છે, તે આશાજનક છે; પરન્તુ હિન્દી સિનેમા કંપનીઓ જે ચિત્રપટો અને બોલપટો તૈયાર કરે છે, તેમાં સુધારા માટે મોટો અવકાશ છે. ધાર્મિક ફિલ્મોની વિરુદ્ધ મારે કાંઈ કહેવાનું નથી; પણ અત્યારની જરૂર પ્રજાને નવીન વિચાર અને ભાવનાથી પરિચિત કરવાની છે; ખાસ કરીને સાંસારિક અને સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન આણવાની છે. તે કાર્ય આ પુરાણી ધાર્મિક ફિલ્મોથી પાર પડવું શકય નથી.

આપણને ઈંગ્રેજી ફિલ્મો–ચિત્રપટ અને બોલપટ–બંને સારી સંખ્યામાં જોવા સરખાવવાને મળે છે. કોઈ પણ તટસ્થ નિરીક્ષક તે અને આપણી ફિલ્મો જોઈને કહી શકશે કે એ ક્ષેત્રમાં આપણે હજુ શિખાઉ છીએ. આપણા પત્રોમાં એ પ્રશ્ન ઠીક ઠીક ચર્ચાય છે. તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરના 'વીસમી સદી' ના અંકમાં એ વિષે નોંધ માલુમ પડશે. સપ્ટેમ્બર માસના 'નવયુગ' ના અંકમાં "મીસ ૧૯૩૩" નું અવલોકન લખતાં તેના વિવેચકે કેટલીક વિચારણીય સૂચનાઓ રજુ કરેલી છે. એ વિષય ચર્ચવાનું આ સ્થાન નથી; પણ એટલું સૂચવી શકાય કે એમાં શિક્ષિત વર્ગે મોટી સંખ્યામાં જોડાઈ, સિનેમાને એક ધંધા તરીકે તેમ શિક્ષણના સાધન તરીકે ખીલવવાની અને વિસ્તારવાની અગત્ય છે. થોડા દિવસ પર

'Saturday Review of Literature'માં સિનેમા જોનારાની સંખ્યા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દર અઠવાડિયે સાત કરોડથી વધુની નોંધી હતી. આપણે અહિ પણ સિનેમા લોકપ્રિય નિવડતા જાય છે અને તેનો લાભ લેનારા પણ વધતા જાય છે. આ વિષે અગ્રલેખ લખતાં "Evening News" પત્રના તંત્રીએ જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે ઉતારવો વાજબી થઇ પડશેઃ—

"The Cinema has a mission in India second to that of the Press. As an instrument for the education of the rural population it has an important part to play. It is therefore necessary that film producers should work with this end in view, determined to increase the significance of their contribution to national life."*

હળવું સાહિત્ય કરતાં પણ વધુ સંખ્યામાં જ્ઞાતિપત્રો છપાય છે. તેની કુલ સંખ્યા ૩૬ છે. તેમાં એક અઠવાડિક, બે પખવાડિક, બે દ્વિમાસિક, ત્રણ ત્રૈમાસિક અને અઠ્ઠાવીશ માસિકો છે.

જ્યાં જ્ઞાતિની ભાવના નિર્મૂળ કરવાને પ્રયત્ન થાય છે, ત્યાં આ પ્રકારની જ્ઞાતિની સંકુચિત પ્રવૃત્તિ આદરણીય નજ થાય. જ્યાં સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે તજવીજ થતી હોય ત્યાં વાડા, એકડા અને અને ઘોળને તિલાંજલિ જ આપવી વાસ્તવિક થઈ પડે. ચાર વર્ણની યોજના સરલ અને સમજાય એવી છે; તે પછી જે કૃત્રિમ બંધનો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે તે છેદે જ છૂટકો છે.

જે જ્ઞાતિપત્રો પ્રસિદ્ધ થાય છે તે બહુધા જ્ઞાનબોધક હોય છે; અને જે કોઇ જ્ઞાતિપત્ર તેના જ્ઞાતિ સુધારણાના અને જ્ઞાતિહિતના પ્રશ્નો ચર્ચે છે. સમગ્ર એક વર્ણના સંગઠ્ઠન અને ઐક્ય માટે જે કાંઇ પ્રયાસ થતા હોય તો તેનું પરિણામ નહિ જેવું જ જણાયું છે. આ જ્ઞાતિપત્રો તેમના જ્ઞાતિ કુંડાળામાં કેવી અસર પેદા કરે છે, તે જાણવાને કોઇ સાધન નથી. એ તો જ્ઞાતિપત્રોના તંત્રીઓ તેમના સ્વાનુભવ જાહેર કરે ત્યારે ખરી હકીકત બહાર આવે. હું એક જ્ઞાતિપત્ર વિષે કહી શકું એમ છું; અને

* Evening News of India. —Page 8.

તે આપણા જાણીતા કવિ અને સમર્થ લેખક શ્રીયુત કેશવલાલ હ. શેઠના તંત્રીપદ હેઠળ નિકળતું "અડાયતામિત્ર". એ જ્ઞાતિએ જ્ઞાતિમાં કેળવણીના પ્રચારાર્થે એક લાખથી વધુ રૂપિયાનું કેળવણી ફંડ એકઠું કર્યું છે અને હમણાંજ સ્ત્રી કેળવણીના પ્રચાર માટે ઝુંબેશ ઉઠાવી છે. એ વિષયમાં શ્રીયુત કેશવલાલ શેઠની કલમ કમાલ કામ કરે છે; અને એ કોમે જ્ઞાતિ ઉત્કર્ષનું જે નિદાન શોધી કાઢ્યું છે તે સાચું છે. જ્ઞાતિ વા પ્રજાનો ઉત્કર્ષ તેની કેળવણીમાં રહ્યા છે અને એ માર્ગે જે કોઇ વ્યક્તિ વા સમૂહ વિચરશે તેનું શ્રેય થશે, એ નિર્વિવાદ વાત છે.

વાસ્તે જ્ઞાતિપત્રો જ્ઞાતિમાં કેળવણી પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે, કેળવણીનાં ફંડો સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે, એજ હિતાવહ થશે.

તેના પુરાવામાં વા સમર્થનમાં જૈન અને પારસી કોમોના દાખલા આપી શકાય. એ કોમોનું બંધારણ એવા પ્રકારનું ઘડાયલું છે કે સમસ્ત કોમના હિત અને અભ્યુદય અર્થે સામાન્ય સાર્વજનિક ફંડોની યોજના અને વ્યવસ્થા હોય છે. પારસી પંચાયત ફંડ માતબર છે, એવું આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનું ફંડ જૈન સમસ્ત માટે ખુલ્લું છે. કોમની ઉન્નતિ અર્થે ઇચ્છે એવા કાર્ય ઉપાડી લઇ શકે એવા તેઓ શક્તિશાળી અને સાધન સંપન્ન છે.

પણ આપણે જુદે માર્ગે જઇ ચડયા.

જૈન કોમ અને જૈન ધર્મને લગતાં ચાર અઠવાડિક અને ચાર માસિકો નીકળે છે; તેમાં જૈન ધર્મ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રશ્નોને મુખ્યત્વે સ્થાન અપાય છે; પણ તેની સાથે સાંસારિક પ્રશ્નોને વિસરવામાં આવતા નથી. તે કોમ જેવી સંપત્તિવાળી તેવી પ્રગતિમાન છે.

ગુજરાતની બધી કોમોમાં પારસી જાતિ આગળ પડતી અને આગળ વધેલી જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં માલુમ પડશે.ગુજરાતી પત્રોનો આરંભ એમનાથી જ થયો હતો; અને ઘણાં વર્ષો સુધી મુંબાઇનાં દૈનિક પત્રોનો સર્વ વહિવટ અને કબજો એમના હસ્તક હતો. આજે એ સ્થિતિ સહેજ બદલાઇ ગઇ છે; પણ જીવનના ગમે તે ક્ષેત્રમાં જુઓ, એમનું સાહસ, એમનું બુદ્ધિકૌશલ્ય, એમની વિદ્વત્તા અને કાર્યદક્ષતા, એમની ગૃહસ્થાઇ અને ઉદાર દિલની સખાવત સૌ કોઇનું ધ્યાન ખેંચશે અને એમના માટે માન પેદા કરશે.

કોમની દૃષ્ટિએ જોતું હોય એવું એમનું એકજ પત્ર છે, જેની શતાબ્દી ગયે વર્ષે ઉજવાઇ હતી, તે "જામે જમશેદ"; નહિ તો બીજા બધાં પત્રો સર્વસામાન્ય હોય છે અને તેમાં કોમી ભેદ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે. હળવું સાહિત્ય પૂરૂં પાડવામાં એમનો હિસ્સો ન્હાનોસુનો નથી. હિન્દી પંચે વર્ષો સુધી રમુજી ચિત્રો અને કટાક્ષ ચિત્રો રજુ કરીને પ્રજાને આનંદ આપ્યો હતો. "ગપસપ" પણ આજે જ્ઞાન સાથે થોડી ગમ્મત આપતું નથી; અને એમના "ફુરસદ" અને "નવરાસ" માસિકો તો વાર્તા રસિકોના માનીતા પત્રો હતાં, જેની ફાઇલો મેળવવા શોખીનો મ્હોં માગ્યા દામ આપતા હતા. એવું બહુ થોડા ગુજરાતી માસિકો માટે કહી શકાશે.

સન ૧૯૨૦ પહેલાં બાલ સાહિત્ય સમૂળગું નહોતું; તો પછી માસિકોની વાત જ શી ? આજે બાળકો માટે આઠ માસિકો નિકળે છે; તે સિવાય ત્રણે સ્ત્રીમાસિકો તેના અંકમાં બાળ વિભાગ જૂદો આપે છે.

"સ્ત્રીબોધ" બહુ જુનું અને જામેલું સ્ત્રી માસિક છે; અને તેના નામ પ્રમાણે તે જ્ઞાનબોધક છે. "ગુણસુંદરી" નવીન સ્ત્રીજીવનને બંધ બેસતું અને સ્ત્રીજીવનના ગુણોને વ્યક્ત કરે છે; જ્યારે "સ્ત્રી શક્તિ" અઠવાડિક આજની નવયુવતિઓની શક્તિનું માપ કાઢે છે; અને તે સર્વે સાધન અને સંજોગાનુસાર ગુજરાતી સમાજની સુંદર સેવા કરે છે, એમ જણાવતાં આનંદ થાય છે.

મજુર વર્ગનું હિત સાચવતા ત્રણ પત્રો જોવામાં આવે છે; તેમાં જાણીતું અને સાધનસંપન્ન અમદાવાદ મજુર ઓફીસ તરફથી પ્રગટ થતું "મજુર સંદેશ" છે અને તે સંસ્થાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ પેઠે મજુરના સંગઠન, ઐક્ય અને હિત સાધવામાં એ પત્રનો ફાળો મ્હોટો છે. "લાલ ભીલ" અને "બેકાર" એ નામનાં પત્રો હમણાં જ બહાર પડવા માંડયાં છે; એટલે તેનું પરિણામ ચોક્કસ રીતે જાણવાને સમય જોઇએ.

હરિજનનો પ્રશ્ન આજે હિન્દુ જનતાને મુંઝવી રહ્યો છે. હરિજનો ન્યાય માગી રહ્યા છે. મનુષ્ય તરીકેના તેઓ હક્ક મેળવવા ઇચ્છે છે. સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્ય માટે આપણે હિન્દી જનો લડી રહ્યા છીએ તો પછી એમને કેવી રીતે એ હક્કની ના પાડી શકીએ એ સમજાતું નથી.

મહાત્માજીના "હરિજન" અઠવાડિકની એમાંના લેખોને લીધે આતુ-

રતાપૂર્વક રાહ જોવાય છે. ગાંધીજીના, મહાદેવભાઈના અને કાકાસાહેબ કાલેલકરના એ વિષય પરના તેમ એમના અન્ય લેખો વાંચવાનો લાભ મળવો એ પણ એક જીવનની લિજ્જત છે. એવું ઉંચી કોટિનું, જીવનને સ્પર્શતું અને જીવનને પ્રબોધતું ને પ્રેરક તે લખાણ સામાન્યતઃ હોય છે.

છતાં હરિજનોના આર્થિક, કેળવણી વિષયક અને સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચવા અને તેમના સારૂ રચનાત્મક કાર્યો ઉપાડી લેવા અને તે વિષે પ્રચાર કાર્ય થવા વધુ પત્રોની આવશ્યકતા લાગે છે.

આ પ્રશ્નને અંગે આપણા હિન્દુ ધર્મનો પ્રશ્ન આપણી આંખ સમીપ આવી ઉભો રહે છે. હરિજનના ઉદ્ધારથી હિન્દુ ધર્મને કશી હાનિ પહોંચવાની નથી; ઉલટું હરિજનો જેઓ પોતાને હિન્દુ કહેવડાવવાને માન અને ધર્મ સમજે છે, તેમની ગણના હિન્દુ સમાજમાં કાયમ રહેતાં, આપણા હિન્દુઓનું સંગઠન મજબુત થશે, એ નિઃસંદેહ છે.

હિન્દુ તરીકે આપણે આપણા ધર્મ વિષે ભાગ્યેજ સ્વતંત્રપણે અને તટસ્થતાથી વિચાર કરતા હોઇશું.આ વિષયને ચર્ચતા પત્રોની સંખ્યા ૧૫ની નોંધાયલી છે પરંતુ તેમાંનાં ઘણાખરાં પત્રો સાંપ્રદાયિક છે; અને તેમાં મૌલિક વિચાર, વિવેચન કે ચિંતન જેવું જવલ્લેજ જોવામાં આવશે. ખરે, તેનો અભાવજ છે એમ કહેવું ખોટું નથી. તેની સરખામણીમાં ઈંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં ધર્મ-ચિંતન, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મગ્રંથોના ઐતિહાસિક તુલનાત્મક પદ્ધતિએ થતાં નિરુપણ અને અન્વેપણના લેખો, ત્યાંના અગ્રગણ્ય ત્રૈમાસિકો–હિબર્ટ જર્નલ, ફિલોસોફિકલ રિવ્યુ વગેરેમાં વાંચવામાં આવે છે ત્યારે મનને ખેદ થાય છે કે એમાંનો શતાંશ જેટલા વાચનનો લાભ પણ ગુજરાતી વાંચનારી જનતાને મળતો નથી; એટલે અંશે તેના આત્મવિકાસમાં બહારનાં સાધન અને મદદની તેને ઉણપ રહે છે, એમ મનને ખેદ થયા કરે છે.

પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર ધ્રુવ કે દી. બા. નર્મદાશંકર મહેતાનો, શ્રીયુત નરસિંહરાવ કે મહાત્મા ગાંધીજી કે કાલેલકરનો ધર્મવિષયક એકાદ લેખ વાંચતાં, કેટલો આનંદ થાય છે; આત્માને કેટલી બધી સ્ફૂર્તિ મળે છે; એવી પ્રેરણા ઉપરોકત ઇંગ્રેજી લેખો વાંચતાં થાય છે, તેમાંનું ગુજરાતી ધર્મમાસિકોમાં કાંઇ પ્રસિદ્ધ થતું નથી એમ સખેદ કહેવું જોઇએ.

અન્ય પ્રાંતોમાં એવી ઉદાસિનતા નજરે પડતી નથી. વેદ, ઉપનિષદ્, પુરાણો વિષે બોલતાં આપણે તેનાં ભારોભાર વખાણ કરીએ પણ તે ગ્રંથો ભાગ્યેજ જોવામાં આવ્યાં હોય ! તો પછી વાંચવાની તો વાત ક્યાં રહી ? તેનો પરિચય ગુજરાતી વાચકોને કરાવવામાં આવે તો એ પણ થોડો લાભ ન કહેવાય.

થોડા સમય પર મરાઠીમાં મુખ્ય દશ ઉપનિષદોનો અનુવાદ ભીંડે-શાસ્ત્રીએ માસિકરૂપે બહાર પાડ્યો હતો અને તે પ્રયોગ સફળ નિવડ્યો હતો. હમણાં ઔંધના જાણીતા કાર્યકર્તા પંડિત સાતવળેકરે ભગવદ્‌ગીતાનું પ્રકાશન માસિકરૂપે શરૂ કર્યું છે; અને તેમના હસ્તે સંપ્રાદન થતું "પુરૂષાર્થ" માસિક એવુંજ બીજું ઉપયોગી કાર્ય કરે છે.

હિન્દીમાં "કલ્યાણ" માસિકની સેવા સર્વત્ર પ્રશંસા પામી છે; અને તેના વિશેષાંક આપણા ધર્મવિચારના નિધિરૂપ જણાયા છે.

આવું ઉત્તમ ધાર્મિક વાચન ગુજરાતી પ્રજાને મળતું રહે એવો પ્રબંધ તાકીદે થવો જોઇએ એમ મને લાગે છે.

સામાન્ય સામયિક પત્રોમાં આપણે હવે ગુજરાતી દૈનિકો અને અઠવાડિકોનો વિચાર કરીએ.

મુંબાઇમાં પ્રસિદ્ધ થતાં દૈનિકો પુષ્કળ અને ઉપયોગી વાચનસામગ્રી પૂરી પાડે છે અને તે માહિતી વિધવિધ પ્રકારની તેમ મનને રંજન કરનારી પણ હોય છે; તેની સાથે દરેક પત્રનું વ્યક્તિત્વ તેના સંપાદનમાં જુદું તરી આવતું જોવામાં આવે છે.

પરંતુ તળ ગુજરાતમાંથી નિકળતા દૈનિકો માટે એવું કહી શકાય એમ નથી; પણ તેમની લોકપ્રિયતા જોતાં, તેના સંચાલકો તેની સુધારણાનું કાર્ય ઉપાડી લે તો તેનો પ્રચાર વધવાની સાથે તેની ઉપયોગિતા વધે અને તે વધારે અસરકારક નિવડે.

થોડાક દિવસોપર મુસાફરી કરવાનું પ્રાપ્ત થતાં, મેં જોયું કે ન્હાનાં ન્હાનાં સ્ટેશનો પર અમદાવાદનાં દૈનિકપત્રો માટે ચાલુ માગણી થતી હતી, જેને તેનો ન્યુઝ એજંટ પહોંચી શકતો ન હતો.

લોકોને નવું અને તાજું વાંચવાની અભિરુચિ ખીલી છે તે અને પત્રોનું સસ્તાપણું—એક પૈસાની કિમ્મત—આ બે તેની ફતેહનાં કારણો છે.

વર્ત્તમાનપત્રોના બીજા લાભોની સાથે લોક શિક્ષણમાં તેનો ફાળો થોડો નથી; અને આ દૈનિક પત્રોના સંચાલકો જ્ઞાનપ્રચારના ઉદ્દેશથી, યોજનાપૂર્વક અને વ્યવસ્થિત રીતે જનતાના હિતને ઉપયોગી થાય એવી માહિતી અને વાચન આપવાની તજવીજ કરે તો તેની અસર બહોળી થવા પામે અને દેશની સુધારાની પ્રગતિમાં પણ ફેર પડે.

પત્રોનું આવશ્યક અંગ ન્યુઝ—સમાચાર—છે; તેમ છતાં આપણી હિન્દી-ગુજરાતી ન્યુઝ એજન્સી નહિ હોવાથી આપણા દૈનિક પત્રોમાં સ્થાનિક—આપણા પ્રાંતની ખબરો દેશપરદેશોની ખબરોના પ્રમાણમાં ઓછી

આવવા પામે છે. ગુજરાતના મ્હોટા મ્હોટા શહેરોની ખબરો સર્વ પ્રકારની નિયમિત રીતે પ્રગટ થતી રહે તો એની અસર કંઇક જુદીજ થવા પામે.

કેટલાંક વર્ષો પર એસોસિએટ પ્રેસના અમદાવાદના ખબરપત્રી મી. ચીમનલાલ મોદીએ ગુજરાત ન્યુઝ સર્વિસ સ્થાપવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું; પણ પુરતી નાણાંની મદદના અભાવે એ કાર્ય અધવચ્ચે છોડી દેવું પડયું હતું. તે અખતરો ફરી અહિંના દૈનિકપત્રોએ અજમાવવા જેવો મને લાગે છે.

આપણા પત્રોનું રીપોર્ટીંગ સુધરતું જાય છે. તે અહેવાલ જેમ મુદ્દાસર તેમ ચોક્કસાઇભર્યો હોય છે; પણ કેટલીક વખત એ વૃત્તાંત એકતરફી આપવાનું, તેને મચરડી નાંખવાનું વલણ જોવામાં આવે છે, એ દોષથી આપણા પત્રો દૂર રહે એમ સૌ કોઇ પરકારિત્વમાં રસ લેનાર ઇચ્છશે. રીપોર્ટ શુદ્ધ, સાચો અને વિશ્વસનીય હોય, એજ આવશ્યક છે. તેમાં તેની મહત્તા રહેલી છે એટલું જ નહિ પણ પત્રકારનું તે એક કર્તવ્ય અને આશય હોવાં જોઇએ.

અઠવાડિક પત્રોમાં પણ સારો સુધારો થયલો જોવામાં આવે છે; તેમાં મુંબાઇ જ આગેવાની લેછે.

દૈનિક પત્રોનો બહોળો પ્રચાર નહોતો ત્યારે આ અઠવાડિક પત્રો સાત દિવસની ખબર એકત્રિત કરીને છાપતાં હતાં, એ રીતિ વાસ્તવિક હતી.

પણ અત્યારે દૈનિક પત્રો મ્હોટી સંખ્યામાં બહાર પડે છે અને તેનો ખપ-ઉપાડ પણ ભારે છે. દરરોજના બનાવની તાજી બાતમી પ્રજાને મળી શકે તે માટે ખાસ વધારા કાઢવામાં આવે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં આપણા અઠવાડિકોએ તેના સંપાદન વિભાગમાં કેટલોક ફેરફાર કરવો ઘટે છે.

તે બે રીતે કરી શકાય. એક તો સદરહુ અઠવાડિકોને ઈંગ્રેજી અઠવાડિકો—ઇન્ડિયન સોશિયલ રીફોર્મર, સ્પેકટેટર, ન્યુ સ્ટેટ્સમેન અને નેશન વગેરેની ધાટીએ અથવા તો ઈંગ્લાંડના સન્ડે ટાઇમ્સ, ઓબ્ઝર્વર, માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનની પદ્ધતિએ, જેમાં માત્ર છેલ્લા દિવસના તાજા સમાચાર જ આપેલા હોય.

તદુપરાંત તેની ઉપયોગિતા અને આકર્ષણ વધારવા સારૂ આપણા અઠવાડિકોમાં જુદા જુદા અભ્યાસીઓ અને નિષ્ણાતોના હસ્તે લખાયલા લેખો, અમુક અમુક વિષયપર નિયમિત રીતે છપાતા રહેવા જોઇએ.

"સાહિત્ય પ્રિય" ની સંજ્ઞા નીચે પ્રજાબંધુમાં સાહિત્ય અવલોકનનું કોલમ આવવા માંડયું ત્યારથી સર્વ પત્રોએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે; અને અઠવાડિકોનું તે અંગ આકર્ષક નિવડયું છે.

સિનેમા વિષે પણ એવું એક કોલમ કેટલાક દૈનિકપત્રો અને અઠવાડિકોમાં જોવામાં આવે છે.

આમાં ભાર મૂકવાનો એ મુદ્દા પર છે કે એ કોલમ જે લખાય તે જાણકાર અને અનુભવીથી લખાયલું હોય, જેનું વ્યક્તિત્વ માલુમ પડી આવે; અને તે એ વિષયમાં રસ લેનારાઓને મદદગાર થાય.'

આપણે ઈંગ્રેજી દૈનિકોમાં જોઈશું તો રમતગમત અને રેસીસ–ઘોડ દોડની સરતો પર ખૂબ ધ્યાન અપાય છે; તેવું વ્યાયામ વિષયપર લક્ષ જવું જોઇએ છીએ.

એ વિષયને ચર્ચતું એકજ "વ્યાયામ" નામનું માસિક બહાર પડે છે; અને તે પણ મરાઠીનું રૂપાન્તર છે.

પ્રજાજીવનની અને રાષ્ટ્રની દ્રષ્ટિએ આપણા પત્રકારો આ વિષયને, તેના જુદા જુદા સ્વરુપમા પ્રજા સમક્ષ દરરોજ રજુ કરે, એજ ઇષ્ટ છે.

અક્ષરજ્ઞાન પ્રચારમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઘણી મદદગાર થઇ શકે.

વડોદરા રાજ્યે એ પ્રશ્નને ઉકેલ્યો છે; અને એ પ્રવૃત્તિના કાર્યકર્તાઓને, તેની ખીલવણી અર્થે એક મુખપત્રની અગત્ય જણાતાં "પુસ્તકાલય" નામનું માસિક કાઢ્યું.

હમણાંજ કલકત્તામાં મળેલી અખીલ ભારતવર્ષીય પુસ્તકાલય પરિષદે દેશમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ સ્થાપવા, પુસ્તકાલયોનું સંગઠ્ન કરવા, અને તે પુસ્તકાલયો લોકોપકારક થઈ પડે એવી વ્યવસ્થા કરવા બાંગ પોકારી હતી, આ વિષયમાં આપણને ઉદાસીન રહેવું નજ પરવડે.

આપણા પત્રોને પણ એ પ્રવૃત્તિ પોષક થઇ પડશે.

આપણો દેશ ખેતીપ્રધાન છે. વસ્તીનો ૭૫ ટકાનો આધાર ખેતીની આબાદી પર છે; તેમ છતાં ખેતીવિષયક એકજ માસિક જોવામાં આવે છે. અન્ય દેશોની સરખામણીમાં આપણે એ વિષયને અવગણ્યો છે એ ખરેખર શોચનીય છે.

આપણાં પત્રો આ વિષયોને ચર્ચતાં નથી એમ કહેવાનો મ્હારો આશય નથી. મારૂં કહેવું એ છે કે આપણા પ્રજાજીવનનાં જુદાં જુદાં અંગોની માહિતી આપતાં, એ વિષયોનેજ વિશેષે કરીને ચર્ચતા, તેની ખીલવણી અને વિસ્તાર અર્થે પ્રયાસ કરતા વિશિષ્ટ પ્રકારનાં માસિકો હોવા જરૂરનાં છે.

એ દૃષ્ટિએ ઉપર જે આપણા સામયિક પત્રોનું વર્ગીકરણ આપ્યું છે તે ઉપયોગી થશે.

તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે આપણે અહિં પત્રકારિત્વને ખીલવાનો

પુરતો અવકાશ છે; અને જે પત્રો ચાલુ છે તેમાં પણ સુધારોવધારો દાખલ કર્યાથી, તેનો ઉપાડ અને પ્રચાર જરૂર વધશે.

આપણે હવે એ ધંધાના અંગે ઉપસ્થિત થતા કેટલાક પ્રશ્નો તપાસીએ.

પ્રથમ તો આપણા છાપાંઓનું મુદ્રણ કાર્ય સારૂં અને સફાઈબંધ તેમ ઝડપથી કરી શકાય તે માટે છેલ્લી સુધરેલી ઢબનાં, તેનાં ઉપકારક સાધનો સહિત, મ્હોટાં મુદ્રણયંત્રો ખરીદ કરવાં જોઈએ.

અગાઉ એક છાપખાનું ટુંકા ભંડોળથી અને એકલે હાથે ચાલી શકતું; પણ અત્યારે હરીફાઇ એટલી બધી વધી પડી છે કે મોટા પાયાપર છાપખાનાનું કામ ઉપાડયા વિના નવી પારસ્થિતિને પહોંચી ન શકાય.

આ પરિસ્થિતિનું પરિણામ એ ઉદ્દભવ્યું છે કે એ આખોય ધંધો મૂડીવાળાના હાથમાં જઇ પડયો છે. જબરજસ્ત યંત્રો ખરીદવામાં પુષ્કળ નાણું જોઇએ છે તેમ પત્રના ચાલુ ખર્ચ માટે હાથ પર સારી રકમ ફાજલ રાખવી પડે છે, જે સામાન્ય સ્થિતિના મનુષ્યોથી બની ન શકે.

ધનિકો એકલા વા બે પાંચ જોડાઇને આ પત્રો ખરીદી લે છે અને તેનો એકહથ્થુ કબજો કરે છે; અને પછી પત્રની તેઓ જે નીતિ નિર્ણિત કરે તદનુસાર એ પત્રો ચલાવાય છે.

નવી ગોઠવણથી પત્રકારિત્વની ખીલવણી સારી થવા પામી છે એ ખરૂં, પણ પત્રકારિત્વના સ્વાતંત્ર્ય પર તેથી તરાપ પડી છે, એની ના પાડી શકાશે નહિ.

તંત્રી મંડળ એક રીતે એ મૂડીવાળી સિન્ડીકેટનું વાજિંત્ર થઈ પડે છે, એમ કહેવામાં કાંઇ ખોટું નથી; અને એ સ્થિતિ હાલતુરત અનિવાર્ય છે.

આપણા પત્રકારિત્વને મુંઝવતો બીજો પ્રશ્ન લેખકના પારિતોષિકનો છે.

ઇંગ્રેજી છાપાંઓ તેના લેખકોને સારી રીતે પૈસા આપે છે, તેનું જોઈને આપણા લેખકો પણ તેમના લખાણના પૈસા મળવા માગણી કરે છે અને તે માગણી વાસ્તવિક અને વાજબી છે.

ગુજરાતી પત્રોને આપણે ખીલવવાજ ઇચ્છતા હોઇએ તો લેખકોને જેમ પત્રમાં કામ કરનારા અન્યને પૈસા અપાય છે, તેમ યોગ્ય પારિતોષિક આપવું જ જોઇએ અને એક સિદ્ધાંત તરીકે તે સ્વીકારાવું જોઇએ.

એ વાત ખરી છે કે આપણે અહિં જ્ઞાનને પવિત્ર માનવામાં આવ્યું છે; અને તેનું નાણાંમાં કદી મૂલ્ય થયું નથી; એવી માન્યતાથી મહાત્માજી એમના લેખો છાપવાને સર્વને છૂટ બક્ષે છે.

વળી આપણા પત્રોની આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી એવી દલીલ

કરવામાં આવે છે: પણ તે દલીલો અત્યારના બદલાઇ ગયલા સંજોગોમાં વાજબી નથી. હાલ તો દરેકે દરેક વસ્તુનું મૂલ્ય અંકાય છે. સોલિસિટર એક પત્રના વાચન માટે ફી ચાર્જ કરે છે; ડોક્ટર સલાહ આપવાની ફી લે છે—જ્યાં ત્યાં નાણું, નાણું એજ શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે; તો પછી લેખક, ઘરના કાગળ અને સાહી વાપરી, તે પાછળ તેનો કિમતી સમય આપી અને માનસિક શ્રમ ઉઠાવી લેખ લખી મોકલે, તેનો કોઇ પ્રકારે બદલો મળવો જોઈએ. તે બદલો પછી નાણાંમાં હોય, પુસ્તકરૂપે હોય, ભેટરૂપે હોય કે પત્રની નકલમાં હોય. તેની સમજુતિ લેખક અને પત્રકાર ઉભય કરી લે.

મને લાગે છે કે આવું કોઇ ધોરણ આપણા પત્રકારોએ આજે નહિ તો નજદિકમાં અવશ્ય ગ્રહણ કરવું પડશે.

વકીલ અને ડોક્ટરના ધંધામાં બુદ્ધિશાળી અને બાહોશ મનુષ્યો મોટી સંખ્યામાં ખેંચાઇને પડે છે તેમ પત્રકારના ધંધામાં જોવામાં આવતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે એમાં ધનપ્રાપ્તિ બહુ થોડી હોય છે અને મળતરના પ્રમાણમાં કામનું દબાણ પુષ્કળ રહે છે.

પત્રકારનો ધંધો દેખીતો જેટલો ઉજળો છે તેટલો તેમાં કામ કરનારાઓને અન્ય રીતે નિચોવનારો છે. એક પત્રકારને ઘડીનો જંપ હોતો નથી. તેનું સંપાદન કામ કરનારને અને તેના મુદ્રકને ચોવીસે કલાક સાવધ રહેવું પડે છે. તેના તંત્રીને એક દિવસની વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. કામ, કામ અને કામ, રાતને દિવસ માનસિક શ્રમનું કામ એ લોકને હોય છે; તેથી ઘણાનું આરોગ્ય કથળી જાય છે અને તેઓ અકાળે વૃદ્ધત્વને પામે છે.

એ ધંધાની જવાબદારી અને શિક્ષ બહુ સખ્ત હોય છે, તેમાંય કાયદાની સુંગાલ તેમને સદા ચિંતાગ્રસ્ત રાખે છે.

પત્રના સ્વાતંત્ર્યને એ છાપખાનાનો કાયદો નડતરરૂપ છે. તેના વિકાસમાં તે અંતરાયરૂપ થાય છે. હું તે વિષે કશું કહું તેના કરતાં હમણાંજ પત્રકારિત્વના સ્વાતંત્ર્ય વિષે વ્યાખ્યાન આપતાં, ઈંગ્લાંડના જાણીતા અને અગ્રગણ્ય દૈનિક માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનના તંત્રીએ હિન્દમાં પ્રગટ થતા દેશી પત્રોપરના અંકુશ વિષે જે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા હતા તે ઉતારવા પ્રસંગોચિત થશેઃ—

"In India at this day the Vernacular Press was subject to restrictions and prosecutions comparable with those of over a hundred years ago." §

§ Manchester Guardian Weekly, 25th August 1933.

આપણા પત્રકારોની આવી વિષમ અને મુશ્કેલીભરી સ્થિતિ હોવા છતાં શરમની વાત તો એ છે કે આ પત્રકારોમાં કોઈ પ્રકારનું સંગઠ્ન નથી. જો એમનું સંઘબળ જામે તો એમના વિકાસમાં તેમ આર્થિક અભ્યુદયમાં ઘણો ફેર પડે.

આ યુગ સંઘયુગનો છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પત્રકારિત્વ બહોળું ખીલેલું છે; તોપણ ત્યાં પત્રકારોનાં મંડળો અને સંઘો છે. તેમના હકનું અને હિતનું એ સંસ્થાઓ રક્ષણ કરે છે; એટલુંજ નહિ પરન્તુ એમાંનો કોઇ સભ્ય માંદગીને લઇને કોઈ અકસ્માતથી યા વ્યાધિથી મુશ્કેલીમાં આવી પડે તો તેને મદદ કરવા સારૂ એક ફંડ પણ સ્થાપવામાં આવેલું છે.* એ ફંડ વધતું રહે તે સારૂ પ્રતિ વર્ષે જાણીતા અને મુખ્ય લેખકોનો સાથ અને સહકાર પ્રાપ્ત કરી, એક પ્રકાશન કાઢવામાં આવે છે, જેનો નફો સઘળું ફંડના લાભાર્થે જાય છે.

સન ૧૯૨૪–૨૫ માં ગુજરાત પત્રકાર મંડળે આ પ્રકારે આપણા પત્રકારોને આર્થિક સહાયતા આપવાનું અનુકૂળ થઇ પડે એ આશયથી "લેખક મિત્ર" નામનું એક પુસ્તક દર વર્ષે કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો હતો; અને તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે એવામાં અમદાવાદની સાહિત્યો–ત્તેજક સભા તરફથી "વિણા" નામક વાર્ષિક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં, એ વિચાર પડતો મૂકાયો હતો.

આપણે દેશી પત્રકારિત્વમાં નડતી મુશ્કેલીઓ, તેના વિકાસમાં આવતા

---

* સરખાવો:

"There was in England an institution called the Newspaper Fund. Grants for the relief of distress arising from sickness, unemployment and other causes, for the maintainance of widows and orphans and for education amounted to £ 21,233 during the 1932..........In India, there was greater need for the recognition of the dire want that prevailed among those connected with the Press and their dependents."

[The Press in India, Address at Mysore journalists' meeting by Dr. C. V. Raman.
— The Hindu, 18th September' 33]

અંતરાયો, તેની અપૂર્ણતાઓ, તેના વહિવટની ખામીઓ, એ બધું ઉપલક રીતે જોઈ ગયા. આપણે જાણીએ છીએ કે વિદ્યુત્ વેગથી આજે પત્રકારિત્વ ગતિ કરી રહ્યું છે; અને જનસમુદાયના માનસપર તે પ્રબળ છાપ પાડે છે; એટલું જ નહિ પણ તે છાપ વિચારની એકરૂપતા લાવે છે. (Mass Production) એક સામટો અને બહોળો જથ્થાની ઉત્પત્તિના જે લાભ ગેરલાભ હોય છે તે એમાં રહેલા છે. પણ એ પ્રશ્નની ચર્ચામાં આપણે નહિ જઈએ.

પણ આપણા છાપાંએ, જે સ્થાન પૂર્વે આપણા શાસ્ત્રોનું, સંસ્કૃત ગ્રંથોનું હતું તે પ્રાપ્ત કર્યું છે. પત્રમાં આવેલી ખબર પ્રમાણભૂત મનાય છે. તેના સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરનાર થોડા હોય છે.

આવા જબરજસ્ત શસ્ત્ર-સાધનનો ઉપયોગ અને વહિવટ પ્રામાણિક, સત્યપ્રિય, બુદ્ધિશાળી અને સમર્થ દુરંદેશીવાળી, દુનિયાના અનુભવી અને કસાયલા કલમબાજના હાથમાં હોય એમ સૌ કોઈ ઇચ્છશે.

લેખનવાચનના શોખથી અને સેવાભાવી નવયુવકો એ ધંધા પ્રતિ ખેંચાય છે; નામ અને કીર્તિનાં પ્રલોભનો પણ થોડાં નથી.

આમ તેની જનસેવા કરવાની શક્તિ અમાપ છે તેમ તેનો દુરુપયોગ પણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

વાસ્તે તેનું તંત્ર યોગ્ય, સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત વર્ગના હાથમાં જાય એ આવશ્યક છે; અને એવા મનુષ્યો, પૈસા ખાતર નહિ તો પત્રકારિત્વની પ્રીતિ અને તેની પ્રતિષ્ઠા ખાતર, તે દ્વારા થતી જનસેવા ખાતર એ ધંધામાં જોડાય એમ આપણે વાંછીશું.

તે પૂર્વે પત્રકારોનું સંગઠન થાય, તેમનું સંઘબળ જામે અને તેમના હક્ક ને હિતના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન અર્થે એક ગુજરાતી પત્રમંડળ સ્થપાય એવી શુભેચ્છા સાથે હું વિરમું છું. એ મંડળ દ્વારા પત્રકારિત્વને લગતા અનેક પ્રશ્નો વિચારી તેમ ચર્ચી શકાશે; અને એક વ્યક્તિ, પછી તે ગમે તેટલી મ્હોટી અને પ્રતિષ્ઠાલબ્ધ અને સાધનસંપન્ન હશે તે એક સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા, લાગવગ અને માનની તોલે આવી નહિ શકે. યંત્ર કરતાં મનુષ્ય મહોટો છે; અને એક વ્યક્તિ કરતાં એક સંસ્થા-સમાજ મહોટો છે. એવું એકાદ ગુજરાતી પત્રકાર મંડળ અસ્તિત્વમાં આવશે તો આ મારો લેખ પાછળ લીધેલો શ્રમ સફળ થયલો હું સમજીશ.

અમદાવાદ,
તા. ૨૩-૯-૧૯૩૩

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૩)

ઇતિહાસ

પુસ્તકનું નામ.	લેખક વા પ્રકાશક.	કિમ્મત.
અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	ચિમનલાલ મગનલાલ ડોક્ટર	૧—૮—૦
કનકાભિષકનો ઇતિહાસ	લલ્લુભાઇ છગનલાલ દેસાઈ	૦—૪—૦
તપોધન તત્વપ્રકાશ	ગીરજાશંકર નરભેરામ	૦—૧૨—૦
પ્રાચીન જગત્	મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઈતિહાસ	છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૧—૦—૦

રાજકારણ

આખરી ફેંસલો, ભા. ૩ જો	નટવરલાલ માણેકલાલ દવે	૩—૦—૦
કાઠિયાવાડની કાળરાત્રિ	સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી	૦—૬—૦
કાઠિયાવાડ પ્રજાસંગઠન		
ક્રાન્તિને પંથે સ્પેન	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૦—૫—૦
ગોળમેજમાં ગાંધીજી	નટવરલાલ માણેકલાલ દવે	૦—૧૨—૦
જગતની રાજનીતિ અને હિંદ	વિઠ્ઠલદાસ કાનજી ભૂતા	૦—૮—૦
તરૂણ ભારત	જગજીવન કપૂરચંદ ધોળકિયા	૧—૧૨—૦
મધ્ય એશિયામાં બોલ્શેવિક	મહાશંકર ઈંદ્રજી દવે	૦—૬—૦
હિંદ સ્વરાજનો દાવો	એસ. વી. પેરૂલકર	૧—૮—૦
હિંદનો હુંકાર	ભદ્રશંકર મંછારામ ભટ્ટ	૦—૧૪—૦

જીવનચરિત્ર

આઈન્સ્ટાઈન	કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા	૦—૬—૦
અમર મહાજનો (આ. બીજી)	કકલભાઇ કોઠારી	૦—૧૨—૦
એડીસનનું જીવનચરિત્ર	ગુરુનાથ પ્રભાકર ઑગલે	૨—૦—૦
કેસરકૃતિ ભા. ૧	કેસરબાઈ વલ્લભ ઠક્કર	૦—૮—૦
,, ભા. ૨	,,	૦—૧૦—૦
શ્રી ચંદ્રકુમાર ચરિત્ર—ભા. ૧ લો	જૈન સસ્તી વાંચનમાળા—પાલીતાણા	૧—૪—૦
,, ,, —ભા. ૨ જો	,, ,,	૧—૮—૦
જગદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્ય	નર્મદાશંકર ત્ર્યમ્બકરામ ભટ્ટ—	...
જૈન સતી રત્નો—સચિત્ર	જૈન સસ્તી વાંચનમાળા—ભાવનગર	૧—૪—૦
ડી વેલેરા	શ્રી "ભારદ્વાજ"	૦—૬—૦
દાનેશ્વરી કર્ણ	મહાશંકર પાઠક	૦—૮—૦
શેઠ દ્વારકાદાસ ત્રિભોવનદાસની જીવનરેખા	કેશવલાલ ભિખાભાઈ	...
નરસિંહ મહેતા	જયસુખરાય વિ. પુરૂષોત્તમરાય જોષીપુરા	૦—૧૧—૦
મહાત્મા ગાંધી	કેશવ સદાશિવ કેળકર	૦—૫—૦
વિજયધર્મસૂરિ—સ્વર્ગવાસ પછી	મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી	૨—૮—૦
સર વિઠ્ઠલદાસ દામોદરદાસ ઠાકરસી	કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોષી	...
સંત જોઅન	અનંતપ્રસાદ પ્ર. પટ્ટણી	૨—૮—૦
હજરત મુહમ્મદ	ઈમામ અબદુલકાદર બાવઝીર	૦—૬—૦

કવિતા

અનુભવબિંદુ	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	૦—૫—૦
અધ્યાત્મ રામાયણ (પ્રીતમકૃત)	હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા	૨—૦—૦
અખાકૃત કાવ્યો, ભા. ૨જો	'સાગર'	૧—૦—૦
અમરવચન સુધા	ગિરિધર શર્માજી	૦—૪—૦
આનંદ મહોદધિ	વૈદ્ય રાઘવજી શર્મા	...
કબીર સુધા		
કબીરનાં આધ્યાત્મિક પદો. (આ. ૩જી)	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૧—૪—૦
કાવ્યસરણીઃ પ્રથમ પગથિયું	ઉમેદભાઇ ર. પટેલ	૦—૩—૦
કાવ્ય કુંજ, પુષ્પ ૧	મુસ્લિમ ગુજરાત સાહિત્ય મંડળ—રાંદેર	...
,, પુષ્પ ૨, ૩	,, ,,	૦—૨—૬
કીર્તન સંગ્રહ	મંગળદાસ ચતુર્ભુજજી કવિરાજ	...
કીર્તન મંજરી	શ્રેયઃ સાધક અધિકારી મંડળ	૦—૬—૦
કૃષ્ણાશ્રય	દ્વિવેદી નટવરપ્રસાદ મણિશંકર	...
ગજરો	ચન્દ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા	૦—૭—૦
ગ્રામ જીવન	મનુ હ. દવે (કાવ્યતીર્થ)	૦—૩—૦
ગીત પ્રભાકર	... ...	...
ગુલબાનું કાવ્યમાળા	ગુલબાનું ખરશેદજી	૦—૧૪—૦
જાલંધર આખ્યાન	રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	૦—૧૨—૦
તુલસીદાસનું આખ્યાન	માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	૦—૪—૦
દીવ્ય સંદેશ	જમિયતરામ વજેશંકર આચાર્ય	૦—૪—૦
નલિની પરાગ	નલિન મણિશંકર ભટ્ટ	૨—૦—૦
પરાગપુષ્પો	... ...	...
પનુ કાવ્ય	પનુભાઇ જશવંતરાય દેસાઈ	૨—૦—૦
પ્રણય કાવ્યો	રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ	૧—૮—૦
પ્રાયશ્ચિત્ત	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૦—૨—૦
પૃથુરાજ રાસા	ભીમરાવ ભોળાનાથ	૨—૦—૦
બહુચરા ભક્તિભાવ	'શોખીન'—ઉઝા	૦—૧—૬
ભજન ભાવાર્થ પ્રકાશ	ફાજલ પ્રધાન વકીલ	૦—૨—૦
ભક્તિભોમ, ભા. ૧—૨	ભોમારામ હેમારામ	૦—૬—૦
ભક્તિદાસ કૃત કીર્તનમાળા	... ...	...
મધુ બંસી	રમણીક કીશનલાલ મહેતા	૦—૪—૦

મુકુલ કાવ્ય સંગ્રહ	જેઠાલાલ દેવનાથ પંડ્યા	૦—૪—૦
મંદાકિની	જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસ્કર	૦—૮—૦
રણછોડની વાણી	... ...	...
રાસરસિકા	જગુભાઈ મોહનલાલ રાવળ	૦—૧૦—૦
લલિતનાં બીજાં કાવ્યો	જન્મશંકર મહાશંકર બુચ	૦—૧૨—૦
વીરપસલી	કેશવ હ. શેઠ	૦—૮—૦
શિવમહિમ્ન સ્તોત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ	લાલજી વીરેશ્વર જાની	૦—૧—૦
સતી મહાદેવી ગરબાવલી	હરેરામ બ્રહ્મર્ષિ	૦—૨—૦
સંયુક્તાખ્યાન	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	૦—૮—૦
હરિગીત અને બીજાં કાવ્યો	હીરાલાલ દ. મહેતા	૦—૮—૦
જ્ઞાનગંગા દર્શન	હરેરામ બ્રહ્મર્ષિ	૦—૩—૦
જ્ઞાનપ્રકાશ (ગોપાલકૃત)	હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા	૧—૦—૦

નવલકથા

અરક્ષણીયા	કિસનસિંહ ચાવડા	૦—૬—૦
અપરાધીની	નીતમકાન્ત જે. સાહિત્યવિલાસી	૧—૮—૦
અર્ધાંગના અને બીજી વાતો	ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦—૪—૦
અવશેષ	'ધૂમકેતુ'	૧—૪—૦
આફલાતુન આશક	'નઝમી'	૨—૦—૦
ઇન્દિરા	કિસનસિંહ ચાવડા	૧—૪—૦
ઇસ્લામ અને તરવાર	... ...	...
આપણા ઉંબરમાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૪—૦
એક	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૧—૦—૦
એક લાખનું ઇનામ અને બીજી વાતો	નર્મદાશંકર વ. દ્વિવેદી	૦—૮—૦
એક ચિત્રકારની આત્મકથા	શિવપ્રસાદ પંડિત	૦—૧—૬
ઐતિહાસિક કથામંજરી	અંબેલાલ નારણજી જોશી	૨—૮—૦
ઓલીયા જોશીનો અખાડો, ભા. ૨ જો	જગજીવનદાસ ત્રિકમજી કોઠારી	૨—૮—૦
કથાવલિ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧—૪—૦
કલ્પનાના પ્રતિબિંબ	ચીનુ શુકલ	૦—૮—૦
કાચાં ફળ	જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	૦—૮—૦
કાકી અને બીજી વાતો	ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦—૩—૦
કામદારોનું બલિદાન અને કુસુમનો ત્યાગ	શિવપ્રસાદ લીલાધર પંડિત	૦—૧—૬
કેટલીક વાતો અને સંસારચિત્રો	પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઇ	૧—૮—૦
ગરીબની ગૃહલક્ષ્મી	પીયુષ	૧—૮—૦
ચમત્કારિક યોગ અને પ્રત્યેક બુદ્ધ ચરિત્ર	ચોકસી મોહનલાલ દીપચંદ	૧—૪—૦
ગરીબની દુન્યા	... ...	...
ચિતાના અંગારા, ખંડ ૨ જો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૪—૦
જયન્ત (આ. ૨જી)	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ	૨—૦—૦
જીવનની ઝાંખી	કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૨—૦—૦
જીવન દર્દો	... ...	...
જૈન સિદ્ધાંતની વાર્તાઓ, પ્રથમ ગુચ્છ	જીવણલાલ છગનલાલ સંઘવી	૦—૧૦—૦
જૈન સાહિત્યની કથાઓ, ભા. ૧	જીવણલાલ છગનલાલ સંઘવી	૦—૫—૦
જ્યોત અને જ્વાળા, દ્વિતીય દર્શન	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૦—૧૦—૦

જ્યોત અને જ્વાળા, તૃતીય દર્શન	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૦-૧૨-૦
,, ,, ચતુર્થ દર્શન	,, ,,	૦-૧૨-૦
ઝાકળ	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ	૨—૮-૦
ઝુરતું હૃદય	માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી	૦—૫-૦
ટેકને ખાતર (પ્રેમચંદજી)	શિવશંકર શુકલ	૦—૩-૦
ઠંડા પહોરની વાતો, ભા. ૧	છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	૧—૦-૦
તણખા મંડળ ત્રીજું	'ધૂમકેતુ'	૧—૮-૦
દાલચીવડાનો દાયરો	ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા	૧—૮-૦
દિવ્યચક્ષુ	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨—૮-૦
નવલિકા સંગ્રહ, પુ. ૨ જું	રામચંદ્ર દામોદર શુકલ	૨—૦-૦
નવનિધાન (ચટ્ટોપાધ્યાય)	કિસનસિંહ ચાવડા	૦—૬-૦
નવો અવતાર, પ્રથમ ખંડ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૨—૪-૦
નાશની નોબત	કુમુદલાલ ચુનીલાલ નાણાવટી	૧—૦-૦
પ્રણય જ્યોતિ કિંવા સાચાં બલિદાન	મયારામ વિ. ઠક્કર	૦—૭-૦
પારસી શુરાતન	... ...	...
પાનકી પતિયાં! ક્યા છોટી છોટી બતિયા!!	ગુજરાતી પત્ર	...
પૂર્ણિમા	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨—૮-૦
બલિદાનની સત્ય ઘટના કિંવા દિવ્ય દાંપત્ય પ્રેમ	મયારામ વિ. ઠક્કર	...
બાલવિધવા કલ્યાણી અથવા રાજા કે રાક્ષસ	ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી	૩—૦-૦
ભલાઈનો ભંડાર	રતનશા ફરામજી	૧—૦-૦
ભભૂકતી જ્વાળા	... ...	...
ભારતના વીરોની સત્ય ઘટના	શિવપ્રસાદ લીલાધર પંડિત	૦—૧-૩
પુનિત ગંગા	... ...	...
પ્રેમ ચંદ્રજીની વાતો	... ...	...
ભૂતના ભડકા	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૧-૧૨-૦
ભૂતકાળના પડછાયા	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૦—૪-૦
ભેદી નિવાસ	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૩—૮-૦
મયૂખ	ચીમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી	૦-૧૨-૦
મહાકાવ કાળિદાસની પ્રસાદી	જીવણલાલ અમરશી મહેતા	૧—૪-૦
મહીપાળ દેવ	ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા	૨—૮-૦
મસ્તફકીરનું મુક્ત હાસ્ય	"મસ્ત ફકીર"	૩—૦-૦
મસ્તફકીરનો હાસ્યવિલાસ	"મસ્ત ફકીર"	૩—૦-૦
રાજકથા	જમુ દાણી	૦-૧૦-૦
રાજપુત પ્રેમરહસ્ય	બાલચંદ્ર	૧—૦-૦
રાજસ્થાનની રાજખટપટ	...	...

રંગ તરંગ	જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૧—૪—૦
લક્ષ્મીનાં બંધન	રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ	૦—૧૨—૦
વર્તમાન યુગના બહારવટીઆ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૬—૦
વાર્તા વિહાર	...	...
વીતક વાતો	મટુભાઈ હ. કાંટાવાળા	૨—૮—૦
વીર કથાઓ	મોતીલાલ બાપુજી શાહ	૦—૧૨—૦
વિષ્ણુપુરાણુની કથાઓ	...	...
વંધ્યા	છગનલાલ નારાયણ મેત્રી	૦—૪—૦
શિરીષ (આ. ૨ જી)	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨—૮—૦
શ્રી	રંગીલદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરીયા	
શુદ્ધ મન અથવા આદર્શ માતૃત્વ વિષે શિક્ષણ	રેઝેલી એ. વેસ્ટ	૦—૨—૦
સમાજ બંધન	ચતુર્ભુજ ભીમજી ત્રિવેદી	૩—૦—૦
સમયના વ્હેણ	કાન્તિલાલ મણીલાલ શાહ	૦—૫—૦
સળગતો સંસાર	સીતારામ જે. શર્મા	૩—૦—૦
સત્યની શોધમાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧—૦—૦
સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ, ગ્રંથ ૩જો, ભા. ૮મો	સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય	૧—૮—૦
સીતાનાથ અથવા ગૃહસ્થ સંન્યાસી	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૧—૮—૦
સોરઠી વિભૂતિઓ	મનુભાઈ જોધાણી	૦—૧૦—૦
સોરઠની સાગરકથાઓ	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૦—૪—૦
સૌરાષ્ટ્રની પ્રેમકથાઓ	તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજા	૨—૦—૦
હાસ્ય દર્શન	જદુરાય ડી. ખંધડીઆ	૨—૦—૦
હૃદયજ્વાળા	અંબાલાલ નૃ. શાહ	૧—૮—૦
હૃદયમંથન	શિવશંકર પ્રાણશંકર શુકલ	૦—૧૦—૦

સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિ

આર્ય ધર્મ	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૦—૫—૦
આત્માનંદ ગીતાવલિ	લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રામી	૦—૩—૦
આગળ વાંચો	... ...	...
આત્મ-જાગૃતિની પ્રાપ્તિ અને સત્ય સ્વરુપમાં સાક્ષાત્કાર	મણિલાલ જાદવરાવ ત્રિવેદી	...
ઇશુ ચરિત	દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી	૦—૧—૩
ઓમ્કાર દર્શન	શ્રી હરેરામ બ્રહ્મર્ષિ	૦—૧—૩
અંતઃકરણ અને અણદીઠ મદદગારો	ડૉ. જહાંગીર ખ. દાજી	...
કાવ્યમંજરી	વલ્લભદાસ ભગવાનજી ગણાત્રા	...
ખુદાનામુ, ભા. ૫ મો	શો. મં. દેશાઇ	૧—૮—૦
ગાંધી વિચારદોહન	કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા	૦—૮—૦
ગાંધીજીનો અગ્નિપ્રવેશ	મણિલાલ ઠાકર ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ	૦—૪—૦
ગૃહ નીતિ	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૦—૧૨—૦
જીવન મઠ	આત્માનંદ	૦—૧—૦
જીવન શિક્ષણ	મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી	૧—૮—૦
ત્યાગમાં ભગવત્ પ્રાપ્તિ	ઠક્કુર હારરાય ભાગ્યચંદ	...
દરેક સ્ત્રી વાંચે	વાસુદેવ વિનાયક જોશી	૦—૩—૦
દીની ધર્મ, શિવાજી ધર્મ અને વેશધારી ધર્મ	ડૉ. જહાંગીર ખરશેદજી દાજી	...
ધર્મધતીંગ દર્શન	શ્રી હરેરાય બ્રહ્મર્ષિ	૦—૬—૦
ધર્મ સંસ્થાપન	ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૦—૩—૦
નીતિ દર્શન	શ્રી હરેરાય બ્રહ્મર્ષિ	૦—૧—૦
પરલોક-પ્રકાશ (આ. ૩ જી)	હીરાલાલ ત્રંબકલાલ દોશી	...
પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો—પૂર્વાર્ધ	પંડિત સુખલાલ પંડિત બેચરદાસ	૦—૧૨—૦
,, ,, —ઉત્તરાર્ધ	,, ,,	(બંને ભાગના)
,, ,, [વર્ષ ત્રીજું]	જૈન યુવક સંઘ	૦—૮—૦
પ્રાસંગિક મનન	ગિજુભાઇ	૦—૮—૦
પુષ્ટપથદર્શિકા	તુલસીદાસ લલ્લુભાઇ શાહ	૦—૨—૬
બ્રહ્મચર્ય સંબંધી લેખોનો સંગ્રહ	જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા	...
ભગવત મહાવીરના સામાયિક પ્રયોગો	... ...	...

ભાવના શતક	શ્રી રત્નચંદ્રજી	૧—૦—૦
મનુષ્ય ભ્રમણ	... ...	...
મહા-વીર-કહેતા હવા	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૦—૫—૦
મહાભારત કથા	... ...	...
રાજર્ષિ પ્રિયવ્રત ચરિત, દેશકાલ વિવરણ અને ધર્મની અગત્ય	સનાતન ધર્મ પ્રવર્તક મંડળ ભાવનગર	૦—૩—૦
લગ્નનો આદર્શ	સુરેશ દીક્ષિત	૦—૮—૦
વખાણનો મૂળતત્ત્વ, તેનો શબ્દાર્થ અને અનર્થ	ડૉ. જહાંગીર દાજીભાઈ	...
વિદ્યાર્થીઓ અને યુવકોને	શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ	૦—૪—૦
વેદાંત પ્રકાશ મંજરી, ભા. ૧ થી ૪ સાથે આ. ૨જી)	શર્મા રાઘવજી માધવજી	...
,, ,, ભા. ૫	,, ,,	...
વૈદિક વ્યાખ્યાનમાલા	ત્રિકમલાલ હરિલાલ આર્યોપદેશક	૦—૪—૦
શત્રુંજયનો શ્યામ	... ...	...
સન્મતિ પ્રકરણ	સુખલાલ સંઘવી બેચરદાસ દોશી	૧—૮—૦
સદુપદેશ શ્રેણી (૬૭)	શ્રેયસ્સાધક મંડળ	૦—૮—૦
,, ,, (૬૮)	,, ,,	૦—૧૦—૦
સાચી રીતભાત (આ. ૪થી)	ગોવિંદભાઇ હા. દેસાઈ	૦—૭—૦
સિંહસ્થ મહાત્મ્ય	... ...	...
સ્ત્રીઓનું ઐશ્વર્ય અને ખરી દેશ સેવા	વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ પટેલ	૦—૪—૦
સ્ત્રી જીવન	... ...	...
સુબોધિનીજી	શાસ્ત્રી હરિશંકર ઓંકારજી	૨—૦—૦
હરિજન સ્તોત્ર	અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆર	૦—૦—૩
જ્ઞાન સૂર્યોદય બૃહદ ગ્રંથ-ઉત્તરાર્ધ-(ભા. ૩જો)	માણિક્યલાલ જમનાદાસ	૧—૧૦—૦

ભૂગોળ, સ્થળવર્ણન-પ્રવાસ

આફ્રિકા અને હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળ	ભાઈલાલ દેસાઈભાઈ પટેલ	૧-૧૦-૦
ગાંધીજીની લંડનની યાત્રા	કપિલપ્રસાદ એમ દવે	૧- ૦-૦
દુનિયાની ભૂગોળ	અમૃતલાલ મોહનલાલ પરીખ	...
પ્રભાસ યાત્રાવર્ણન	શંભુપ્રસાદ એમ. દેસાઈ	૦—૮-૦
પાવાગઢનો પ્રવાસ	શાહ ધીરજલાલ ટોકરશી	૦—૧-૬
પેશાવરથી મોસ્કો	ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૧—૪-૦
મનુષ્ય ભ્રમણ	મધુકુમાર શિવરામ દેસાઈ	૦-૧૨-૦
મહાબળેશ્વર ગાઇડ	એન. એમ. દસ્તુર	૦-૧૨-૦
હિમાલયના પુણ્ય પ્રદેશમાં	ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	૦-૧૨-૦
હિમાલયનો સરઃ પ્રદેશ	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૦—૧-૬

આરોગ્ય, વૈદક વગેરે

આરોગ્ય વિજ્ઞાન પ્રવેશપોથી	પ્રીતમરાય દેસાઈ	૦—૬-૦
આરોગ્ય-પત્રિકા	ધી જૈન સેનીટરી એસોસીએશનની આરોગ્ય પ્રચારક કમિટી	...
ઓરી, અછબડા અને બળીઆ	ડૉ. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક	૦—૩-૦
કેટલાક રોગો ભા. ૩ જો	ડૉ. ચંદુલાલ સેવકલાલ દ્વિવેદી	૧—૦-૦
ચાલવું એક નૈસર્ગિક વ્યાયામ	... ...	...
તંદુરસ્તી કેમ સચવાય	... ...	...
દીર્ઘાયુ અર્થે પ્રાણ સંચય	... ...	...
રસાયન સાર સંગ્રહ	જી. કે. ઠાકર	૨—૯-૦
મલ્લ વિદ્યા શાસ્ત્ર	... ...	...
વિષતંત્ર	ગજાનન શામરાવ ગોખલે	૧—૬-૦
વૈદક સંબંધી વિચારો	સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય	૧—૮-૦
સુંદર સંતતિ અને તેનું નિયમન	માણેકલાલ વકીલ	૦—૮-૦
હોમીઓપૅથીક વૈદક સાર અને મટેરિઆ મેડિકા	ડૉ. એમ. કે. પાર્ખીલ દાહોદ	૨—૦-૦
હોમીઓપેથી એટલે શું !	... ...	...
ક્ષયરોગ ચિકિત્સા પદ્ધતિ	વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્ય	૨—૦-૦

કેળવણી

મોન્ટેસોરી પ્રવેશિકા	શ્રીમતી તારાબેન	૦-૧૨-૦
યુરોપના શિક્ષણ સુધારકો	વિદ્યારામ વસનજી ત્રિવેદી	૧-૧૨-૦
હિંદનાં વિદ્યાપીઠો ભા. ૧	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૧—૮-૦

શાળોપયોગી

ગુજરાતી નવી બાળપોથી	મણીભાઈ મોતીભાઇ અમીન	૦—૧-૩
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય. પુ. પહેલું	મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	૦-૧૦-૦
નવીન બાળપોથી ભા. ૧	મોહનલાલ પ્રભાશંકર ભટ્ટ	૦—૧-૦
નવીન બાળપોથી ભા. ૨	,, ,,	૦—૧-૦
નાગરિક ગદ્યાવલી	... ...	૧—૦-૦
સાહિત્ય મંજરી ગુચ્છ ૩	સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે	૧—૨-૦
સાહિત્ય મુકુર દ્વિતીય વિભાગ	ચન્દ્રવદન ચુનીલાલ શાહ	૦-૧૪-૦
,, ,, તૃતીય વિભાગ	,, ,,	૧—૮-૦
સૃષ્ટિ નિરીક્ષણ ભાગ ૧	લક્ષ્મીદાસ એસ. પટેલ	૦—૮-૦

વિજ્ઞાન

હુન્નરકળા:		
કલા વિષે પ્રવચનો	રંજીલાલ જદુનાથ ત્રિવેદી	૧—૭—૦
કલા દર્શન	કુમાર કાર્યાલય	૧—૪—૦
ફોટોગ્રાફી (આ. ૨જી)	જનાર્દન યશવંત	૨—૦—૦
મીકેનિકનો મદદગાર યાને ટરનર ફીટરનો ભોમીયો	ડોસાભાઇ એફ લાંગ્રન	૧—૮—૦
મોતીની ગુંથણમાળા, સિરિઝ-બીજી	કે. એ. કોલમ્બોવાળા	૦—૬—૦
રસમય વાનીઓ	સૌ. તારામતી જ. એરંઝા	૧—૦—૦
રેશમ તથા જરીનું ભરતનું પણ અને વેતરવાની કળા	સુશિલા દલાલ	૧—૧૨—૦
શિવણ ભરતગુંથણ અને વેતરવાની કળા	સુશિલા દલાલ	૩—૧૨—૦
સ્વાદિષ્ટ વાની સંગ્રહ	નવાજબાઈ ખુરશેદજી ફીટર	૨—૮—૦
સ્ત્રીઓની સલાહકાર અને ઉછરતી દિકરીઓની ઉપયોગી સાથી (આ. ૨જી)	એ. ફરદુનજી મહેતા	૨—૦—૦
અર્થશાસ્ત્ર		
અર્થશાસ્ત્ર	કેશવલાલ હિમતરામ કામદાર	૨—૧૨—૦
આપણા આર્થિક પ્રશ્નો	પ્રો. વાડીઆ	૦—૫—૦
ઇન્ડિયન ઇન્કમટેક્ષ	ફરામરોઝ આર મર્ચંટ	૧—૦—૦
કાઠિયાવાડમાં કાપડ બનાવવાની સહેલી રીત	... ...	...
પરદેશી કાપડની સામે હરિફાઈ કેમ કરવી ?	મનમોહન પુરુષોત્તમ ગાંધી	૦—૮—૦
સહકાર મીમાંસા	કેશવલાલ અંબાલાલ ઠક્કર	૦—૧૩—૦
સંગીત		
પ્રાથમિક સંગીત	શંકર ગણેશ વ્યાસ	૦—૮—૦
સેલ્ફ હાર્મોનિયમ ટીચર, ભા. ૧ થી ૫ સાથે (આ. ૨જી)	અમૃતલાલ જેઠાલાલ દવે	૨—૮—૦
સંગીત તાલ માર્ગદર્શક	... ...	...
ખગોળ:		
આકાશદર્શન	ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	૦—૮—૦
ગ્રહવિજ્ઞાન પ્રવેશપોથી	પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ	૦—૮—૦

ભૂસ્તરવિજ્ઞાન–ઉત્તરાર્ધ–	ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	૧—૦—૦
બાગાયત: ખેતીવાડી:		
ખેડુત પંચાંગ	ખેતીવાડી ખાતું–વડોદરા	૦—૨—૦
ગુજરાતનો ફૂલબાગ	મગનલાલ ગુલાબભાઇ દેસાઇ	૦—૮—૦
છોડવાનું જીવન	... ...	...
ઉદ્‌ભિદ્‌ શાસ્ત્ર:		
કુદરતનું અવલોકન	માનંદ શિવભદ્ર પંડયા	૧—૦—૦

સાહિત્ય–નિબંધ

સાહિત્ય:		
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો ઇતિહાસ (ઇ. સ. ૧૮૪૯ થી ૧૮૭૮)	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧—૦—૦
ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિપાત (સને ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૧)	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	...
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ. ૩જું.	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧—૦—૦
સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન	ચન્દ્રવદન ચુનીલાલ શાહ	...
નિબંધ:		
જામે જમશેદ સેન્ટેનરી વૉલ્યુમ	"જામે જમશેદ સેન્ટેનરી વરકીંગ કમીટી"	...
પથિકનાં પુષ્પો	અંબાલાલ બા. પુરાણી	૧—૮—૦
પ્રસ્તાવમાળા	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૨—૪—૦
પ્રાકૃત ભાષાની ઉપયોગિતા	પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી	...
પૂ. શ્રી. ધર્મપ્રાણ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્રાવિડ સ્મારક ગ્રન્થ.	પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ.	૨—૦—૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

આત્માને ઓળખો	રામવિજયજી	૧—૦—૦
ઇસ્લામનું ગૌરવ	આઇ. કે. ખાન	૧—૪—૦
ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ્	ડૉ. ભાઇલાલ બાવાજી પટેલ	૦—૧૦—૦
ઉપનિષદ્ વિચારણા	દી. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર	૧—૦—૦
કેન ઉપનિષદ્	ડૉ. ભાઇલાલ બાવાજી પટેલ	૦—૬—૦
ગીતાબોધ	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	૦—૧—૩
ગીતા ધર્મ પુસ્તક પહેલું	એ. જી. વોરા	૦—૬—૦
તપોધન તત્ત્વપ્રકાશ	ઉમિયાશંકર જીવરામ ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
ધર્મ અને સમાજ, પુ. ૧	સર રમણભાઈ મહીપતરામ	૧—૦—૦
ધર્મોપદેશ	રા. બા. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ	૦—૧૨—૦
ધર્મોની બાલ્યાવસ્થા	ચુનીલાલ મગનલાલ દેસાઇ	૧—૮—૦
પારસી પ્રકાશ, દફતર ૪ ભા. ૪	આર. બી. પેમાસ્તર	૧—૮—૦
પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા ભા. ૩	શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર	૦—૧૨—૦
બ્રહ્મમીમાંસા જ્યોતિ	મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ	૫—૦—૦
બ્રહ્મવિદ્યા	મુગટરામ ગણપતરામ ભટ	૦—૬—૦
ભાગવત પ્રવેશિકા	મૂળશંકર કેશવરામ શાસ્ત્રી	૦—૧૨—૦
ઋગ્વેદ સંહિતા, અષ્ટક ૧, વિ. ૧	મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	૨—૦—૦
,, ,, અષ્ટક ૧, વિ. ૨	,, ,,	૨—૦—૦
યુગ સ્મૃતિ	જમિયતરામ વજેશંકર આચાર્ય	૦—૪—૦
વીર શૈવ સંસ્કૃતિ	શંકર ગોવિંદ સાખરપેકર	૦—૧૩—૦
વૈદિક ભક્તિ યોગ	ત્રિકમલાલ હરિલાલ	૦—૩—૦
શાક્ત સંપ્રદાય	દી. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર	૧—૮—૦
સાધના	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	...
હરિજન ભાગવત, ખંડ ૧	ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
હાર દિગ્વિજય	માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી	૨—૦—૦
હરિગીત ગીતા	મોહનલાલ મથુરાંદાસ શાહ	૨ શિલિંગ

નાટક

ઇન્દુકુમાર અંક ૩ જો.	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧–૧૨–૦
ઉરતંત્ર અને નાટ્યકલા	રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ	૧——૦
ઘર દીવડી	યશવંત પંડ્યા	...
ત્રણ નાટકો; વકીલાત, કોઇબા, મથુરીઓ	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	૦—૫–૦
નારાયણી અને બીજાં નાટકો	શશિવદન મહેતા	૦—૮–૦
પ્રતિજ્ઞા	રમણીકલાલ જયચંદભાઇ દલાલ	૦—૮–૦
પૂજારિણી અને ડાકઘર	નગીનદાસ પારેખ	૦–૧૨–૦
પ્રેમની પ્રસાદી	એક કાઠિયાવાડી	૦—૮–૦
ભણેલા ભિખારી	ગમનલાલ હીરાલાલ બદામી	૦—૪–૦
રૂપિયાનું ઝાડ	"સંજય"	૦—૫–૦

કોષ–જ્ઞાનકોષ વગેરે રેફરન્સ પુસ્તકો

ઇંગ્રેજી–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	વિઠ્ઠલરાય છો. વ્યાસ	૬—૦–૦
ગુજરાતી જ્ઞાનકોષ, બીજો વિભાગ	શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર	...
પારિભાષિક–શબ્દકોશ પુરવણી	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૦—૫–૦
પૌરાણિક કથાકોષ	ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી	૫—૮–૦
સંસ્કૃત–ગુજરાતી લઘુકોશ	ગણેશ સદાશિવ તળવલકર	૧—૮–૦
બાલ સાહિત્ય સર્વસંગ્રહ	ગિજુભાઇ	૦–૧૨–૦

ચિત્રો

ચિત્ર શતક	કુમાર કાર્યાલય	૧—૪–૦

પરચુરણ

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો	વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	૨—૦—૦
કાપડ કરવાની સ્હેલી રીત	રામજી હંસરાજ	૦—૦—૩
પ્રાણીઓ પ્રત્યે થતી ક્રૂરતા નિવારક મંડળ, અર્ધશતાબ્દિ અંક	ડાહ્યાભાઇ પી. દેરાસરી	...
વડોદરા રાજ્ય પ્રજામિત્ર	વકીલ છોટાભાઇ કાનજીભાઇ	૨—૦—૦
સ્કાઉટની પહેલી ચોપડી	નરહરિ કુરણારામ દેસાઇ	૧—૮—૦
હિન્દી બાલવીર વિદ્યા	,, ,, ,,	૦—૪—૦

બાલ-સાહિત્ય

આંખ ઉઘાડો	રામજી હંસરાજ	...
ઉદર દેશ	... ...	...
ક્રીતિ કથાઓ	ઉમિયાશંકર જી. ઠાકર	૦—૨—૬
કાનમાં કહું ?	... ...	...
ખાટી-મીઠી બાળવાતો	મનુભાઇ જોધાણી	૦—૭—૦
ચતુર બાથોલડ	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૯—૦
ચતુરો	નાગરદાસ ઇ. પટેલ	૦—૩—૦
જ્યોતિ પ્રવાસમાળા:		
પુષ્પ. ૧ હિમાલયનો સરઃ પ્રદેશ	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૦—૧—૬
,,—૨ અચલરાજ આબુ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૧—૬
,,—૩ પાવાગઢનો પ્રવાસ	,, ,,	૦—૧—૬
,,—૪ દાર્જીલીંગ	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૦—૧—૬
ટચુકડી સો વાતો. ભા. ૬	... ...	...
ટન્-ટન્-ટન્-ટન્	શ્રીમતી કપિલા માસ્તર	૦—૨—૬
ડાહ્યું કોણ ?	જે. સી. ચોધરી	૦—૩—૦
ઢેડનો બાળક	જહાંગીર જ. વકીલ	૦—૨—૬
તરૂ તરૂ તરૂ તરૂરૂરૂ	ગિજુભાઇ	૦—૧—૬
તિળધ્યા, ગુળધ્યા	તારાબ્હેન	૦—૧—૬
દાદાજીની તલવાર	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
નવ દીવડા	ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૦—૮—૦
નવાં વરતો	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
પરદેશ વસતા પ્રેમજીભાઈનું પાપ	રામજી હંસરાજ	...

પર્યટન અને બાલ માનસ	બી. ડી. ઠાકોર	૦—૨—૦
પ્યારા નબી (સલ૦)	"વદુશી"	૦—૩—૦
પ્રાણી પુરાણ	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૩—૦
ફૂલવાડીઃ ક્યારો પહેલોઃ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૪—૦
ફૂલકોર શેઠાણી અને મંગળાનાં દર્શન	રામજી હંસરાજ	૦—૦—૬
બાળકોનાં ગીતો	રમણલાલ પી. સોની	૦—૫—૦
બાળકોનું મહાભારત	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૧૨—૦
બાળ નેપોલિયન	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
બાળ વાર્તા	જી. એમ. વૈષ્ણવ	૦—૩—૦
બુલબુલ	દુર્લભજી લ. જોશી	૦—૨—૬
બેટરી	... ...	...
ભલી ભરવાડણ	છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા	૦—૧—૦
ભાન ભૂલ્યો વાણીઓ	રામજી હંસરાજ	...
ભોળીયા રાજા	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૧—૦
મણિયો	મસ્ત ફકીર	૦—૩—૦
મહાભારતનાં પાત્રો:		
,, મણકો ૯ મો, ભીષ્મ	નાનાભાઈ	૦—૪—૦
,, ,, ૧૦ મો, ધૃતરાષ્ટ્ર	,,	૦—૨—૬
,, ,, ૧૧ મો, શ્રીકૃષ્ણ	,,	૦—૬—૦
,, ,, ૧૨ મો, મહાભારતકથા	,,	૧—૦—૦
મોતિયો	નાગરદાસ ઇ. પટેલ	૦—૩—૦
રતનિયો	... ...	...
રામસિંહ રાઠોડ	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૬—૦
રૉબિન્સન ક્રુઝો	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૧—૪—૦
વસંત આવી	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
વીર અભિમન્યુ	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૬—૦
વેરનો વારો	રામનારાયણ પાઠક	૦—૧—૬
સતી	મૂળજી આશારામ ભગત	૦—૬—૦
સગાળશા શેઠ અને કેલૈયો કુમાર	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૦—૨—૦
સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞા	ગિજુભાઈ	...
સારી સારી વાતો. ભા. ૩જો	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૪—૦
સીતા	નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી	૦—૬—૦
સુધન્વા	મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	૦—૬—૦
સૌને વંચાવો	રામજી હંસરાજ	...
હિતોપદેશની વાર્તાઓ, ભા. ૧	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૬—૦
,, ,, ભા. ૨	,, ,,	૦—૬—૦
હીરા મોતી	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૨—૬

સને ૧૯૩૨ માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખોની સૂચી.

ભાષા—વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપણી વર્ણમાળા	રા. કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી	વસન્ત	માઘ
‘ઋગ્વેદ’માં ફારસી, પહેલવી, અને અવસ્તાના શબ્દો. યાને ‘વેદ’ રચનાઓના લખાણોમાં જરથુસ્તની અસર	ડૉક્ટર સોહરાબજી હોરમસજી સંતોક	નવરંગ	ઑગસ્ટ
કેટલાક નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	રા. ચતુરભાઈ પુ. પટેલ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરિ
ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળની જોડણી	રા. કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી	વસન્ત	શ્રાવણ
જુની ગુજરાતી ભાષામા એક ટુંક સમાસ શિક્ષા	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	સાહિત્ય	મે
પ્હોચ ધાતુનો વિકાસક્રમ	રા. ચતુરભાઇ પુ. પટેલ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલા—સપ્ટે
ભગવદ્ગો મંડળ	રા. ચંદુલાલ બે. પટેલ	શારદા	જાન્યુઆરિ
વડોદરા અને હિન્દી	તંત્રી. “સાહિત્ય”	સાહિત્ય	ડિસેમ્બર

સાહિત્ય

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
કવિવર ટાગોરનું પ્રતિભાષણ	રા. મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે	પ્રસ્થાન	જેઠ
કવિવર ટાગોરની સ્વર રચના	રા. જેઠાલાલ ત્રિવેદી	,,	માહ
કવિ શ્રી ન્હાનાલાલની લગ્ન મીમાંસા	રા. રામચંદ્ર દામોદર શુકલ	શારદા	ઑકટોમ્બર
કચ્છી લોકગીત	રા. માવજી ગોવિંદજી	શારદા	ભેટ એક
કુમાર સંભવ	રા. નાગરદાસ અમરજી પંડયા	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
કેવું સાહિત્ય જોઇએ	રા. હિંમતલાલ ચુ. શાહ	બુદ્ધિપ્રકાશ	મે-જુન
કેટલાંક જુનાં સુભાષિતો	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	શારદા	ડિસેમ્બર
શ્રી કેલકરનું ભાષણ	... ...	બુ. પ્ર.	જાન્યુઆરિ
સ્વ કાંટાવાળાનું સ્ત્રી ઉપયોગી સાહિત્ય	શ્રી પિયૂષ	ગુણસુંદરી	ફેબ્રુઆરિ
ખબરદાર	રા. સુરેશ દીક્ષિત	કૌમુદી	એપ્રિલ
ગુલામોની સાહિત્ય સેવા	રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી	,,	સપ્ટેમ્બર
ચેખૉવની કળા	રા. રામનારાયણ વિ. પાઠક	પ્રસ્થાન	ફાગણ
જગન્નાથ પંડિત અને તેમના ગ્રંથો	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	પુસ્તકાલય	માર્ચ
ટેનીસનનું "ઇન મેમોરિયમ"	રા. જ. ન્હા. પ્રભાસ્કર	બુ. પ્ર.	એપ્રિલ
થ્રેસીમેકસની નીતિ મીમાંસા	'ભાષાન્તરકાર'	કૌમુદી	જુન
દશમી સાહિત્ય પરિષદ	... ...	સાહિત્ય	જાન્યુઆરિ
દલપતરામ	રા. સુરેશ દીક્ષિત	,,	ઑકટોમ્બર
દશમી ગુ. સાહિત્ય પરિષદ	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	બુ. પ્ર.	જાન્યુઆરિ
દેશપ્રેમી કવિવર ખબરદાર	રા. રસબુદબુદ	સાહિત્ય	જુન

નરસિંહ મહેતો અને સુધીવાદ	મી. જહાંગીર માણેકજી દેશાઈ	,,	ફેબ્રુઆરિ
નરસિંહ મહેતો	રા. સુરેશ દીક્ષિત	,,	મે
નર્મદ યુગનું વાઙ્મય	રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
નટિર પૂજા	,, ,,	પ્રસ્થાન	ફાગણ-૮૮
પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સૌન્દર્ય પૂજા	પ્રો. ગજેન્દ્રશંકર લા. પંડયા	વસન્ત	કાર્તિક
પ્રેમાનંદનાં નાટકોના પક્ષકારો	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	,,	માઘ
પ્રેમાનંદના વિરોધીઓ	રા. 'ન'	,,	ફાલ્ગુન
,, ,,	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	,,	ચૈત્ર
પ્રેમાનંદના નાટકોના પક્ષકારોના પડકારનો પ્રતિ પડકાર	રા. અંબાલાલ બુ. જાની	,,	,,
પ્રેમાનંદના વિરોધીઓ	પ્રો. બ. ક. ઠાકોર	,,	જ્યેષ્ઠ
પ્રેમાનંદના નાટકના પક્ષકારો	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	,,	,,
પ્રેમાનંદના વિરોધીઓ	રા. 'ન'	,,	કાર્તિક
પૃથુરાજ રાસો	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	વસન્ત	જ્યેષ્ઠ
,,	,, ,,	,,	કાર્તિક
પંજાબી લોક સાહિત્ય	રા. સુરેશ ગાંધી	નવચેતન	જુન
પ્રમુખ શ્રી ભુલાભાઈ જી. દેસાઈનું ભાષણ	... ...	સાહિત્ય	જાન્યુઆરિ
ભક્ત કવિ શ્રી નાથ ભવાન	રા. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	,,	એપ્રિલ
મણિલાલ અને હરગોવિંદદાસ	રા. અંબાલાલ બા. પુરાણી	કૌમુદી	ડિસેમ્બર
મહા ગુજરાત	રા. સુરેન્દ્ર પંડયા	શારદા	ફેબ્રુઆરિ
મહાભારત માંહેનું દ્યુત પ્રકરણ	રા. મણિશંકર રાજારામ ત્રિવેદી	,,	ભેટ અંક
મહા ગુજરાતના વીર ગુજરાતીઓ	રા. બિહારીલાલ ના. અનંતાણી	,,	નવેમ્બર
મારૂ અને ઢોલો	રા. હરગોવિંદ પ્રે. ત્રિવેદી	,,	મે
મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ	રા. છગનલાલ વિ. રાવળ	સાહિત્ય	મે
રાસ વિવેચન	શ્રીમતી જયમનગૌરી વ્યો. પાઠકજી	ગુણસુંદરી	મે

લઘુ ચાણાક્ય નીતિશાસ્ત્ર	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	ગુ. પ્ર.	મે–જુન
લખવાની કળા	રા. પિયૂષ	ગુ. પ્ર.	ઑક્ટોમ્બર
લેડી લક્ષ્મીબાઇની વિચાર સૃષ્ટિ	શ્રી પિયૂષ	ગુણસુંદરી	એપ્રિલ
વાડીલાલ શાહનાં વિચાર સૂત્રો	રા. ત્રિભુવન હેમાણી	પ્રસ્થાન	જેઠ
વિકસતા વાઙ્મય વિષે વિચાર	તંત્રી, સાહિત્ય	સાહિત્ય	જુલાઈ
સ્વ. વાડિલાલ શાહના કેટલાક પત્રો	રા. ત્રિભુવન વિ. હેમાણી	કૌમુદી	જુલાઇ
વૈષ્ણવ કવિઓ અને જાતિભેદ	રા. 'દૃઢ બલ'	પ્રસ્થાન	પોષ
વિકસતો કાવ્ય ફાલ	રા. શિશિર કુમાર	નવચેતન	જુલાઈ
શાકુન્તલના ચોથા અંકનું ભાષાન્તર	રા. ભાનું	પ્રસ્થાન	ભાદરવો
સન ૧૯૮૭ નું બાળ સાહિત્ય	રા. છોટાલાલ મા. કામદાર	પુસ્તકાલય	ફેબ્રુઆરિ
સન ૧૯૩૧ ની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	વસંત	જ્યેષ્ટ
સાહિત્યનો શોખ કેમ કેળવશો	મનુભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇ	પુસ્તકાલય	ફેબ્રુઆરિ
સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખનું ભાષણ	... ...	સાહિત્ય	જાન્યુઆરિ
સાહિત્ય તરફ એક દૃષ્ટિ	રા. ભગવત રામચંદ્ર ભટ્ટ	ગુ. પ્ર.	મે–જુન

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય	કર્તા	ક્યા માસિકમાં	ક્યા મહિનામાં
અધ્યાત્મ રામાયણ (ચાલુ)	રા. હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા	સાહિત્ય	જાન્યુ.થી (ચાલુ)
અમદાવાદ પર મોમીનખાનનો હલ્લો	રા. કનૈયાલાલ ભાઇશંકર	બુદ્ધિપ્રકાશ	માર્ચ
અઢારમાનું એક ઉપરૂપક	રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ	ઊર્મિ	જેઠ
શ્રી અંબાઆનનનો ગરબો	રા. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	સાહિત્ય	એપ્રિલ
કવિ મહિમા	રા. કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી	બુ. પ્ર.	મે. જુન
ગદ્ય ઉંચું પદ્ય કરતાંય	... ...	ઊર્મિ	કાર્તિક
દીપવિજય કૃત વડોદરાની ગઝલ	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	સાહિત્ય	ફેબ્રુઆરિ
નરપતિકૃત નંદબત્રીશી	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	બુ. પ્ર.	જુલાઈ. સપ્ટે.
નવયુગના કવિઓ	રા. ઇન્દુલાલ જોશી	કુમાર	ચૈત્ર
પૂર્વ પ્રયોગની કળા	રા. ભાઉભાઇ	ઊર્મિ	જેઠ
પ્રેમાનંદ કૃત માસ	દી. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	બુ. પ્ર.	જુલા. સપ્ટે.
પંચદંડ ચતુષ્પદી	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	,,	જાન્યુઆરી
શ્રી બ્રહ્મગીતા (શ્રીનાથ ભવાનકૃત)	રા. મોતીલાલ ર. ઘોડા	સાહિત્ય	જુલાઈ
બલુચીસ્તાનનું લોકસાહિત્ય	... ...	ઊામ	કાર્તિક
બિલ્હણ પંચાશિકા	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	સાહિત્ય	જુલાઇ
ભાણ	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	ઊર્મિ	જેઠ
રાસક અને નાટય રાસક	,, ,,	,,	માહ
લાસ્યનું મૂળ	,, ,,	,,	કાર્તિક
સિંધી નાટય તવારિખ	મી. નરીમાન સો. ગોળવાળા	,,	જેઠ

સમાલોચના

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અર્વાચીન યુગનું પ્રાચીન આલેખન	રા. રતિલાલ મોહનલાલ	કૌમુદી	એપ્રિલ
અખાકૃત કાવ્યો ભા. ૧	રા. દુ. કે. શાસ્ત્રી	,,	ઑગસ્ટ
અ. સા. કુમારી	રા. રમણલાલ વ. દેસાઈ	,,	,,
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યકારોની વર્ગણી	રા. જદુરાય ડી. ખંધડીઆ	બુદ્ધિપ્રકાશ	મે–જુન
આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ	રા. રંજીતલાલ હરિલાલ પંડયા	સાહિત્ય	એપ્રિલ
,, ,,	રા. "સુરેન્દ્ર" પંડયા.	બુ. પ્ર.	એપ્રિલ
,, ,,	રા. કલ્યાણરાય ન. જોશી	,,	મે–જુન
આકાશ દર્શન	રા. ભદ્રમુખ કલ્યાણરાય વૈદ્ય	કૌમુદી	જુન
આકાશ પુષ્પો	રા. જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે	,,	ઑકટોબર
આકાશનાં પુષ્પો	રા. ભગવાનલાલ લ. માંકડ	બુ. પ્ર.	મે–જુન
એકાંકી નાટક	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	ઊર્મિ	અષાઢ
ઉઘડતા કિરણો	રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ	,,	જેઠ
કલા દર્શન	રા. બચુભાઇ ર. મૂલાણી	કૌમુદી	એપ્રિલ
કનુ દેસાઈનાં રંગચિત્રો	રા. રવિશંકર મ. રાવલ	,,	ઑગસ્ટ
કલાપીનું જીવન અને કવન	રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી	બુ. પ્ર.	ફેબ્રુઆરી
કવિ ખબરદારની દાર્શનિકી કવિતા	રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	કૌમુદી	જાન્યુઆરિ
ગ્રંથાવલોકનની નવી કલા	તંત્રી 'સાહિત્ય'	સાહિત્ય	જુન
ગુજરાતની ભૂગોળ	રા. કલ્યાણરાય ન. જોશી	બુ. પ્ર.	માર્ચ
જયંતથી પૂર્ણિમા	રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી	,,	ઑક્ટો. ડિસે.

તરુણ ભારત	પ્રો. કેશવલાલ હિ. કામદાર	પ્રસ્થાન	અષાઢ
દર્શનિકા—એક મહાકાવ્ય (?)	શ્રી. 'સુરેન્દ્ર' પંડ્યા	બુ. પ્ર.	જાન્યુઆરિ
,, ચિંતનાત્મક કાવ્ય	,, ,,	,,	,,
'દિવ્ય ચક્ષુ' અભિનવ દૃષ્ટિએ	રા. "શિશિર"	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરિ
દેશળજી પરમારની જીવનભાવના	... ...	ઊર્મિ	આસો
પચાસ વર્ષ પછી	રા. રસિકલાલ છો. પરીખ	કૌમુદી	જુન
પ્રાચીન કાવ્ય સુધા	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પરિખ	બુ. પ્ર.	એપ્રિલ
પ્રેમની પ્રસાદી	પ્રો. ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
મસ્તફકીરનું મુક્ત હાસ્ય	રા. ર. ન. વકીલ	,,	નવેમ્બર
મન્દાકિની	રા. કેશવ હ. શેઠ	ગુણસુંદરી	ડિસેમ્બર
મેઘદૂતનો પ્રવેશક	પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	કૌમુદી	માર્ચ—એપ્રિલ
રાસની પાંચ પુસ્તિકા	રા. ભગવાનલાલ લ. માંકડ	,,	જાન્યુઆરિ
લલિત	રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી	બુ. પ્ર.	એપ્રિલ
વધારે પડતી જોખમદારી	રા. સુરેશ દીક્ષિત	કૌમુદી	માર્ચ
વડલો	રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ	,,	એપ્રિલ
વડવાઈઓ	રા. ગગનવિહારી મહેતા	,,	જુલાઇ
વસુદેવ હિંડીનું અવલોકન	રા. ચતુરભાઇ પુ. પટેલ	બુ. પ્ર.	જાન્યુઆરિ
વસો પત્રિકા ૭મી	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પરિખ	,,	માર્ચ
સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી	રા. ગો. ધો. રાયસુરા	શારદા	ડીસેમ્બર
વેરની વસુલાત	રા. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	બુ. પ્ર.	જુલા—સપ્ટે.
વંધ્યા	રા. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
શરદ બાબુ કૃત પરિણીતા	રા. ચ. ઉ. પ	,,	જુલાઇ
સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિ	પ્રો. કેશવલાલ હિ. કામદાર	,,	ફેબ્રુઆરિ
સાધના	રા. શાન્તિલાલ સો. ઠાકર	,,	નવેમ્બર
મિસ્તેરમા જન્મદિનનો સવર્ણગ્રન્થ	રા. "ર."	પ્રસ્થાન	વૈશાખ—૮૮

સુલભ વાસ્તુ શાસ્ત્ર	રા. હ. મ. પંચોળી	ગુ. પ્ર.	જાન્યુઆરિ
સોસાઈટીનો પહેલો ઝમાનો	પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	કૌમુદી	ડિસેમ્બર.
સંગીત રત્નાકરનું અવલોકન	શ્રી. નારાયણ મોરેશ્વર ખરે	કૌમુદી	મે
સંઘમિત્રા	રા. 'સુરેન્દ્ર પંડ્યા'	ગુ. પ્ર.	જુલાઈ-સપ્ટે.

નિબંધ

ગાલવું	પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર જ. પાઠકજી	સાહિત્ય	સપ્ટેમ્બર
જગતના અરણ્યમાં	રા. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
દાદર પરિષદ	રખડપટ્ટીશંકર ભીંડીલાલ	પ્રસ્થાન	અષાઢ
દેવોનું કાવ્ય	શ્રી. દત્તાત્ર્ય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર,	કુમાર	પોષ
પૂર્વ પશ્ચિમનો સંસ્કાર વિનિમય.	રા. રમણલાલ વસંતલાલ	કૌમુદી	જુલાઈ
મધ્યાહ્નનું કાવ્ય	શ્રી. દત્તાત્ર્ય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર,	કુમાર	ચૈત્ર

નાટકો

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અપંગ માનવતા	રા. શશિવદન મહેતા	ઊર્મિ	ફાલ્ગુન
ઉડણ ચરકલડી	રા. ઉમાશંકર જોશી	પ્રસ્થાન	આસો
ઉઘડતા કિરણો	... ...	ઊર્મિ	જેઠ
અંધકાર વચ્ચે	રા. શશિવદન મહેતા	”	પોષ
કલ્પનાના પ્રતિબિંબ	” ”	”	માહ
કલ્યાણ	રા. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા	કુમાર	ચૈત્ર
કુલાંગાર	“ દ્વિરેફ ”	પ્રસ્થાન	પોષ
ખૂની	મી. અહમદ ચાગલા	ઊર્મિ	જેઠ
ગોપી બાલા	રા. શશિવદન મહેતા	ઊર્મિ	અષાઢ
ચિરંતન પડછાયા	રા. શશિવદન મહેતા	કુમાર	ચૈત્ર
ઝબક જ્યોત	શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	”	”
ફૂરકું	” ”	પ્રસ્થાન	અષાઢ
‘ તે ’	રા. રમણિકલાલ દલાલ	”	માહ
નારાયણી	રા. શશિવદન મહેતા	ઊર્મિ	ચૈત્ર
પતિતા	રા. ચંદ્રકાન્ત પાઠક	નવયુગ	જુન
પ્રતીતિ	રા. લલિતમોહન ચુનીલાલ	નવચેતન	જાન્યુઆરી
બગ ભગત	રા. ઈંદુલાલ ક. યાજ્ઞિક	નવયુગ	”
બુઝાતો આશા દીપ	રા. સીતારામ જે. શર્મા	”	નવેમ્બર
માડી જાયાં	રા. યશવંત પંડ્યા	કુમાર	ચૈત્ર

રૂપક કન્યાનો સ્વયંવર	રા. દેશળજી પરમાર	ઊર્મિ	ભાદરવો
રૂપાનું તોફાન	રા. જ્ઞાનદેશ	નવચેતન	ઑક્ટો
રુધિર–રશ્મિ	ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
રસવન્તીની વરસગાંઠ	રા. મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ	કુમાર	જેઠ
લાલા પટેલની લાયબ્રેરી	રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	પુસ્તકાલય	ઑક્ટોબર
વરાળનાં ફૂલ	રા. શશિવદન મહેતા	ઊર્મિ	કાર્તિક
વિજળી	શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	ઊર્મિ	જેઠ
શરદના ઘોડા	રા. યશવંત પંડ્યા	"	"
શા માટે ?	રા. ચંદ્રકાન્ત પાઠક	નવયુગ	ફેબ્રુઆરિ
સાપના ભારા	રા. ઉમાશંકર જે. જોષી	પ્રસ્થાન	મહા
સૌભાગ્યનાશ	રા. શ્રીકંઠ	ઊર્મિ	આસો
સંધ્યાની આરતી	રા. શશિવદન મહેતા	"	માગશર

ઇતિહાસ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અશ્વમેધ	રા. કનૈયાલાલ ભાઇશંકર દવે	પ્રસ્થાન	જેઠ
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વડોદરા શહેર	રા. જગજીવન દયાળજી મોદી	શારદા	સપ્ટેમ્બર
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદનું અવલોકન	ડૉ. સોહરાબ હોરમસજી સંતોક	નવરાસ	ઑગસ્ટ
ઋગવેદમાં ઈરાની પાદશાહો અને પહેલવાનો	,, ,,	,,	જુલાઈ
ઋગ્વેદીય સમયનું જીવન	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	કુમાર	ચૈત્ર
કચ્છનું વહાણવટું	રા. જયરામદાસ જેઠાલાલ	પ્રસ્થાન	ભાદરવો
કાલકાચાર્ય કથા	રા. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા	,,	ફાગણ
કાઠીઆવાડનો અર્વાચીન વિકાસ	રા. કલ્યાણરાય ન. જોશી	શારદા	જાન્યુઆરિ
જિપ્સી–ભટકતી ટોળીઓ	રા. દયાશંકર કવિ	નવચેતન	મે
દાનેશ્વરી	રા. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	બુ. પ્ર.	મે–જુન
નવી ભૂગોળ અને નવો ઇતિહાસ	રા. વિનોદકાન્ત	કુમાર	ચૈત્ર
પ્રાચીન દ્વારિકા	... ...	બુ. પ્ર.	જુલા–સપ્ટેમ્બર
પ્રાચીન શિલ્પમાં રસ દૃષ્ટિ	રા. રસિકલાલ પરિખ	કુમાર	ચૈત્ર
પારસીઓના પુરાતન ઇરાની પાદશાહો અને પહેલવાનો વિષે	ડૉ. સોહરાબ હોરમસજી સંતોક	નવરંગ	એપ્રિલ
પુરાતન ખંભાત	રા. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	પ્રસ્થાન	અષાઢ
પૂર્વ આફ્રિકામાં પૌર્વાત્ય સભ્યતા	રા. બિહારીલાલ ના. અનંતાણી	શારદા	જાન્યુઆરિ
પેરીપ્લસ ઑફ ધી યુરેથ્રીયન સી.	રા. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	નવચેતન	માર્ચ
પાંચ વરસમાં કાયાપલટ	રા. રવિશંકર મ. રાવળ	કુમાર	માગશર

બૌદ્ધ કાળની નર્તકી	રા. 'જ્યોતિ'	બુ. પ્ર.	ઑક્ટો–ડીસેમ્બર
ભારતીય કે સુમેરિયન ?	રા. ડોલરરાય માંકડ	ઊર્મિ	પોષ
મહાક્ષત્રપ ચષ્ટન	રા. ધનપ્રસાદ ચંદુલાલ મુનશી	બુ. પ્ર.	ઑક્ટો–ડિસે.
મુગલ ચિત્ર કળા	રા. રવિશંકર મ. રાવળ	કુમાર	આસો
મોઢ બ્રાહ્મણ	રા. જેઠાલાલ ત્રિવેદી	પ્રસ્થાન	અષાઢ
રાનીપરજ કોમો અને ભીલો	રા. ડાહ્યાભાઈ જી. નાયક	,,	પોષ
રાણકદેવી	મી. કરીમ મહમદ માસ્તર	શારદા	ફેબ્રુઆરિ
વડનગર	રા. કનૈયાલાલ ભાઇશંકર દવે	સાહિત્ય	જુન
વાઘેરોનો બળવો	રા. કલ્યાણરાય ન. જોશી	નવયુગ	માર્ગ
શિવાજી અને રામદાસ	રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	શારદા	નવેમ્બર
સિન્ધુ ઉપરની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ	રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	બુ. પ્ર.	જુલા–સપ્ટે.
સુમેરિયન સંસ્કૃતિ–હિન્દુ પુરાણો	રા. ડોલરરાય માંકડ	ઊર્મિ	પોષ

ચરિત્ર

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આઇન્સ્ટાઇન	ડૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા	કુમાર	ચૈત્ર
શ્રી કૃષ્ણનું ચારિત્ર્ય	પ્રો. ફિરોજ કા. દાવર	પ્રસ્થાન	માહ
પંડિત ઓમકારનાથજીના જીવન પ્રસંગો	રા. ભાનુપ્રસાદ શાસ્ત્રી	ઊર્મિ	ચૈત્ર
બસવ ચરિત્ર	રા. શંકર ગોવિંદ સાખરપેકર	પુ. પ્ર.	જુલા–સપ્ટે.
બેજુ બાવરો	મી. અહમદ ચાગલા	ઊર્મિ	ભાદરવો
ભાઇશ્રી અંજારિયા	રા. ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	શારદા	ડિસેમ્બર
મણિલાલ નભુભાઇનો આત્મ વૃત્તાન્ત	... ...	વસન્ત	માઘ
લેડી લક્ષ્મીબાઈ	શ્રીમતી ગંગાબેન પટેલ	ગુણસુંદરી	ફેબ્રુઆરિ
વાડીલાલ શાહ	રા. દયાશંકર ભ. કવિ	નવચેતન	ફેબ્રુઆરિ
વિઠુ અને ભાનુ	રા. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ	કુમાર	કારતક
વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય	રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	શારદા	જાન્યુ.

વિજ્ઞાન, વૈદક, કેળવણી

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
ઉકળતા પાણીના ઝરા	સૌ. વિમળા સેતલવાડ	નવચેતન	જાન્યુઆરિ
કચ્છનું અર્થશાસ્ત્ર	રા. ડુંગરસી સંપટ	પ્રસ્થાન	અષાઢ
જ્યોતિષ	રા. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ	કુમાર	ચૈત્ર
ટેલિવિઝન	મી. ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ	બુ. પ્ર.	જાન્યુઆરિ
તારાઓ	રા. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ	કુમાર	વૈશાખ
દુગ્ધાન્ન શાસ્ત્ર	રા. ડાહ્યાભાઈ જાની	પ્રસ્થાન	માહ
પાદરની વનસ્પતિઓ	વૈદ્યશાસ્ત્રી મોહનલાલ જીવરામ ઠાકર	શારદા	એપ્રિલ
બોલતાં ગાતાં ચલચ્ચિત્રો	પ્રો. હરિલાલ મૂલાણી	નવચેતન	નવેમ્બર
માનવ અને વાનર	ડૉ. નાથુભાઇ પટેલ	કુમાર	ચૈત્ર
લોહીનું દબાણ	ડૉ. બાલકૃષ્ણ અ. પાઠક	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
વાદળાં	ડૉ. બાબુરાવ ના. વૈદ્ય	કુમાર	ચૈત્ર
વૃક્ષ પ્રેમ–પશ્ચિમ અને આપણે	રા. ડાહ્યાભાઈ જાની	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
શક્તિનો વિકાસ અને એકાન્ત વૃત્તિ	રા. મનુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય	બુ. પ્ર.	એપ્રિલ
શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા	બાબુ ક્ષિતિમોહનસેન	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
સમુદ્ર લક્ષ્મી	ડૉ. સુરેશ દીક્ષિત	કુમાર	ચૈત્ર
સુંદર સંતતિ અને તેનું નિવેદન	રા. માણેકલાલ હ. વકીલ	નવયુગ	જાન્યુઆરિ

તત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અવતારવાદઃ એક દૃષ્ટિ	રા. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
અવસ્તાનાં ‘અહુર’નાં જુદાં જુદાં રૂપાન્તરો	મી. જેહાંગીર. મા. દેસાઈ	વસન્ત	ચૈત્ર
કાઠિયાવાડમાં લોક ભજનો	રા. ગો. દા. રાયચુરા	શારદા	ઓકટોમ્બર
ગીતાનું વૈજ્ઞાનિક વિવરણ	રા. પ્રસન્નવદન છબીલારામ દીક્ષિત	બુ. પ્ર.	જુલા–સપ્ટે.
ધર્મ અને સમાજ	પંડિત સુખલાલજી	પ્રસ્થાન	આસો
ધર્મ નીતિ અને આધ્યાત્મિકતા	રા. અંબાલાલ બા. પુરાણી	”	માહ
પ્રાચીન હિન્દમાં લોકાયત મત	રા. ચન્દ્રવદન ર. મહેતા	બુ. પ્ર.	જુલા–સપ્ટે.
મધ્યયુગનો ભક્તિ પ્રવાહ	રા. મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે	”	” ”
વિચાર કણિકા	રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	અષાઢ
વિવર્ત લીલા	રા. ‘ જ્ઞાન બાળ ’	વસન્ત	ફાલ્ગુન
વૈષ્ણવ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા	પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહ	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ ‘હરિજનો’નો પ્રશ્ન	પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવ	”	કાર્તિક
સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યત્વ મીમાંસા	પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવ	”	પોષ
સૌરાષ્ટ્રના ભજનિક સંતો	રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી	બુ. પ્ર.	ઓકટો–ડિસે.
હિન્દુ ધર્મને વ્યાપક કરવામાં શૈવોએ કરેલો ઉપકાર	દી. બા. નર્મદાશંકર દે. મહેતા	કૌમુદી	જાન્યુઆરિ

પ્રવાસ—ભૂગોળ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
ઉત્તર પંજાબમાં મારી યાત્રા	રા. ડુંગરશી ધરમશી	નવચેતન	ઓકટોમ્બર
કબીરવડની મુસાફરી	રા. પુરૂષોત્તમ ચૌહાણ	,,	માર્ચ
કાશ્મીરનો પ્રવાસ	અવંતિકાબાઈ ગોખલે	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરિ
કાવેરીના કલા પ્રદેશમાં	રા. કિશનસિંહ ચાવડા	કુમાર	પોષ
કેટલાંક રમણીય સ્થળો	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરિ
કુંભ ચિત્રો	રા. ભોગીલાલ કે. પટવા	પ્રસ્થાન	જેઠ
ગિરનાર પર શરદ્ પૂર્ણિમા	રા. બિપિન વૈદ્ય	શારદા	સપ્ટેમ્બર
જાપાન	રા. નટવરલાલ શેઠ	,,	ફેબ્રુઆરિ
પૂર્વ આફ્રિકામાં પાંચ વર્ષ	રા. ઉછરંગરાય કે. ઓઝા	પ્રસ્થાન	અષાઢ
બ્રહ્મદેશના ગુજરાતીઓ	રા. રમેશ રં. ધારેખાન	શારદા	ઓકટો-ભેટઅંક
મસુરી	રા. રવિશંકર મ. રાવળ	કુમાર	માગશર
મ્હારી મહારાષ્ટ્રની મુસાફરી	ડૉ. પ્રભાકર ત્રિ. કોઠારી	શારદા	જાન્યુઆરિ
મોરોક્કો, ટ્રીપોલી, કાંગો,—આફ્રિકાના કાળા માનવની એક વિતક કથા	... ...	નવયુગ	જુલા—ઓકટો.
માંડવગઢની યાત્રા	રા. ન્હાનાલાલ ચી. મહેતા	પ્રસ્થાન	પોષ
યુગાંડા અને ત્યાંના હિંદીઓ	રા. રામુ ઠક્કર	કૌમુદી	જાન્યુ—એપ્રિલ
લંકા	રા. માણેકલાલ પટેલ	શારદા	એપ્રિલ
સિયામ	એક અભ્યાસી	,,	ઑગસ્ટ

પુસ્તકાલય—વર્તમાનપત્ર

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપણાં ગુજરાતી માસિકો એક સ્નેહ-સહકારની સૂચના	રા. ચંદ્રશંકર ના. પંડ્યા	શારદા	જાન્યુઆરિ
કાઠિયાવાડ અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ	રા. ન્હાનાભાઈ ચંદ્રશેખર દિવાનજી	,,	,,
ગુજરાતી માસિકોના આધપતિઓને ખુલ્લો પત્ર	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ અને રા. ગોકુળદાસ દ્યા. રાયચુરા	,,	,,
નવસારી પુસ્તકાલય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ	રા. રમણલાલ વ. દેસાઇ	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરિ
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો જૈન ઇતિહાસ	રા. પોપટલાલ	,,	એપ્રિલ
પુસ્તકાલયો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન	રા. નાજુકલાલ નં. ચોક્સી	,,	મે
પુસ્તકાલય અને પત્રકારિત્વ	માહિલાન્ત	,,	જુલાઇ
માલસર પુસ્તકાલય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ	દી. બા. અંબાશંકર ઉ. મલજી	,,	ડિસેમ્બર
વડોદરા ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ	પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ	,,	સપ્ટેમ્બર
વિદેશમાં વર્તમાનપત્રો કેમ તૈયાર થાય છે	રા. 'પિયૂષ'	નવચેતન	નવેમ્બર
શાળા અને પુસ્તકાલય	રા. મોતીભાઇ ન. અમીન	પુસ્તકાલય	માર્ચ
સદ્‌ગત મી. વિલિયમ એલન્સન બોર્ડન	રા. નાનાભાઇ ચં દિવાનજી	સાહિત્ય	એપ્રિલ
જ્ઞાનનાં સદાવ્રતો	રા. મૂળશંકર સો. ભટ્ટ	પુસ્તકાલય	ઓક્ટોમ્બર

પ્રકીર્ણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અલિગઢનું વિશ્વ વિદ્યાલય	'તુરાબ'	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
એક ઉપાસના પ્રવચન	રા. જયસુખલાલ મહેતા	પ્રસ્થાન	આસો
કુમારની કારકીર્દિ	... ...	કુમાર	ચૈત્ર
ચિત્રો કેમ જોશો ?	મી. ફીરોજશાહ મહેતા	નવચેતન	નવેમ્બર
ઝૂલૂઓની જીવન દીક્ષા	રા. શામજી લવજી આલગિયા	કુમાર	આષાઢ
ધર્મ, જનસેવા અને વ્યાપાર	તંત્રી	વસન્ત	ફાલ્ગુન
પક્ષીઓની આર્તવી યાત્રા	રા. હરિનારાયણ આચાર્ય	પ્રસ્થાન	આષાઢ
બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સીટિ	રા. વિનોદરાય વસાવડા	કુમાર	જેઠ
બુદ્ધિપ્રકાશ ત્રૈમાસિક	... ...	બુ. પ્ર.	જુલા—સપ્ટે.
ભારતીય સ્ત્રી શિક્ષણની મીમાંસા	રા. રામાનંદ ચેટરજી	ગુણસુંદરી	જુલાઈ
મહાત્માજીનું શેષ વ્રત	કવિવર રવીન્દ્રનાથ	પ્રસ્થાન	ભાદરવો
રામ પત્નિભક્ત હતા કે ?	રા. છોટાલાલ ત્રિ. જાની	વસન્ત	ફાલ્ગુન
લગ્નનો આદર્શ	શ્રી સુરેશ દીક્ષિત	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરિ
સન્નારીઓને બે બોલ	શ્રી કીશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા	”	”
સ્વદેશી	તંત્રી	વસન્ત	ચૈત્ર
સ્ત્રી કેળવણીના સારાંશ રૂપ સુત્રો	શ્રી કીશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરિ
સંસ્કારરક્ષી રાજનીતિ	રા. કૃપાળ ધ્રુવ	ઊર્મિ	ચૈત્ર
હિન્દી સ્ત્રીઓની યુનિવરસીટી	તંત્રી	ગુણસુંદરી	જુન
હિંદનું દારિદ્રય અને એનાં કારણો	... ...	વસન્ત	માઘ

ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી

—: અર્વાચીન :—

સન ૧૮૦૨ વસઈનું તહનામું
,, ૧૮૦૩ રણછોડદાસ ગીરધરભાઈનો જન્મ
,, ૧૮૦૪ ડૉ. ડ્રમંડે ગુજરાતી કહેવત સંગ્રહ અને વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું. (ટેલર)
,, ૧૮૦૯ દુર્ગારામનો જન્મ તા. ૨૫ મી ડિસેમ્બર
,, ૧૮૧૧ ગુજરાતી ટાઇપમાં ચોપાનિયું પ્રથમ છપાયું
,, ૧૮૧૮ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસનો જન્મ
,, ૧૮૧૯ સંગીતશાસ્ત્રી આદિત્યરામજીનો જન્મ—જુનાગઢમાં
,, ૧૮૨૦ કવિ દલપતરામનો જન્મ
,, ,, જોસફ વૉર્ન ટેલરનો જન્મ—ગુજરાતી વ્યાકરણ રચનાર
,, ,, દેશીઓ માટે બાર શાળાઓ કાઢવામાં આવી.
,, ૧૮૨૨ મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીનો જન્મ
,, ૧૮૨૨ ભોળાનાથ સારાભાઈનો જન્મ (વડોદરામાં)
,, ૧૮૨૩ રણછોડલાલ છોટાલાલનો જન્મ
,, ૧૮૨૪ સ્વામિ દયાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ
,, ૧૮૨૫ નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાઈટી સ્થપાઇ
,, ૧૮૨૬ સુરતમાં પહેલ વહેલી ગુજરાતી નિશાળ
,, ૧૮૨૮ સતી થવાનો ચાલ બંધ પડયો.
,, ,, રસિક વલ્લભ ગ્રંથ કવિ દયારામે રચ્યો
,, ,, બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના
,, ૧૮૨૯ મોહનલાલ રણછોડદાસનો જન્મ
,, ,, લોર્ડ બેન્ટિકે સતીનો ચાલ બંધ પાડયો
,, ,, મહીપતરામનો જન્મ સુરતમાં—૩જી ડિસેમ્બરે
,, ૧૮૩૦ હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ ઑફિસની સ્થાપના
,, ૧૮૩૨ કરસનદાસ મુળજીનો જન્મ તા. ૨૫ મી જુલાઇ
,, ૧૮૩૩ કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ ૨૪ મી ઓગસ્ટ
,, ,, રાજા રામમોહનરાયનું અવસાન
,, ૧૮૩૫ નંદશંકર તુલજાશંકરનો જન્મ એપ્રિલ સુરતમાં

સન ૧૮૩૫ છાપખાનાની છૂટનો કાયદો પસાર થયો
„ ૧૮૩૬ નવલરામનો જન્મ. ૯મી માર્ચ
„ „ ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકરનો જન્મ એપ્રિલમાં
„ ૧૮૩૭ સુરતમાં મોટી આગ
„ ૧૮૩૮ રણછોડભાઇ ઉદયરામનો જન્મ શ્રાવણ સુદી ૮ મહુધામાં
„ „ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનો જન્મ
„ ૧૮૪૦ નેટીવ બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન સ્થપાયું
„ „ સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણનો જન્મ
„ ૧૮૪૦ મનઃસુખરામનો જન્મ તા. ૯ મી મે—નડિઆદમાં
„ „ વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યનો જન્મ
„ „ રણછોડ ગલુરામનો જન્મ અમદાવાદમાં
„ ૧૮૪૨ કેખુશરૂ કાબરાજીનો જન્મ ૨૧ મી ઓગસ્ટ—મુંબાઇમાં
„ „ સુરતમાં પુસ્તક પ્રચારક મંડળીની સ્થાપના
„ „ „ ઈંગ્રેજી સ્કૂલ સ્થપાઈ
„ ૧૮૪૪ કાંટાવાળા હરગોવિંદદાસનો જન્મ અષાઢ વદ ૫
„ „ અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનો જન્મ
„ „ શંકરલાલ માહેશ્વરનો જન્મ—જામનગરમાં
„ „ માનવ ધર્મ સભાની સ્થાપના-સુરતમાં—જુન ૨૨ મી
„ „ મણિભાઇ જશભાઇનો જન્મ—મે. માં—નડિઆદમાં
„ ૧૮૪૫ ભાઇશંકરનો જન્મ શ્રાવણ સુદી ૧૧
„ „ લાલશંકરનો જન્મ નારદીપુરમાં
„ „ પંડિત ગટુલાલજીનો જન્મ જુનાગઢમાં
„ ૧૮૪૭ ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખનો જન્મ મહા સુદી ૮
„ ૧૮૪૮ ગણપતરામ રાજારામનો જન્મ
„ ૧૮૪૮ (૨૬ મી ડિસેમ્બર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની સ્થાપના)
„ ૧૮૪૯ ડૉ. ત્રિભુવનદાસ મોતીચંદનો જન્મ
„ „ ભુતનિબંધ, જ્ઞાન પ્રચારક મંડળીની સ્થાપના
„ ૧૮૫૦ (૪થી જુન) સુરત એન્ડ્રુઝ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના
„ „ છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટનો જન્મ
„ ૧૮૫૧ કુનરખાનની ચડાઈ

સન ૧૮૫૧ લક્ષ્મીનાટક
" " પાલનજી બરજોરજી દેશાઇનો જન્મ–નવસારીમાં
" " બુદ્ધિવર્ધક સભાની સ્થાપના–મુંબાઈમાં
" " ભીમરાવ ભોળાનાથનો જન્મ તા. ૨૭ ઑકટોમ્બરને ગુરૂવાર
" " કેશવલાલ હરિલાલનો જન્મ
" " અમદાવાદનો ઇતિહાસ–મગનલાલકૃત
" ૧૮૫૨ લલિતાશંકર લાલશંકરનો જન્મ
" ૧૮૫૩ દયારામનું મૃત્યુ
" " મુંબાઇથી થાણા સુધી રેલ્વે
" " બેહરામજી મે. મલબારીનો જન્મ
" ૧૮૫૪ દોલતરામ કૃપારામ પંડયાનો જન્મ
" " સર ચાર્લસ વુડનો કેળવણી વિષયક ખરીતો
" " બુદ્ધિપ્રકાશ (એપ્રિલ) સોસાઇટી હસ્તક આવ્યું
" " શમસ્ અલઉલ્મા જીવણજી જમશેદજી મોદી
" " કરીમઅલી રહીમભાઇ નાનજીઆણીનો જન્મ
" " નૃસિંહાચાર્યજીનો જન્મ
" " સત્યપ્રકાશ–કરસનદાસ મૂલજી સંપાદિત
" ૧૮૫૫ નારાયણ હેમચંદ્રનો જન્મ
" " ગોવર્ધનરામનો જન્મ
" ૧૮૫૬ જીવરામ અજરામર ગોરનો જન્મ
" " છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદીનો જન્મ
" " બુદ્ધિવર્ધક માસિક–મુંબાઈમાંથી
" " વિધવા વિવાહનો કાયદો
" " હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો જન્મ–તા. ૧૦ મી મે
" " અમદાવાદ કોલેજ સ્થપાઇ
" ૧૮૫૭ ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરીનો જન્મ–સુરતમાં
" " કમળાશંકર પ્રાણશંકરનો જન્મ
" " પિંગળ પ્રવેશ
" " મુંબાઇ–યુનિવરસિટિની સ્થાપના
" " સિપાઇનો બળવો
" " ઇચ્છારામ સૂર્યરામનો જન્મ

સન ૧૮૫૮ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ હિન્દનો વહીવટ કંપની પાસેથી લીધો
„ „ હોપ વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ થઇ
„ „ અલંકાર પ્રવેશ; રસપ્રવેશ; ધર્મસભાની સ્થાપના—(અમદાવાદમાં)
„ „ જોડણી કોશ—હોપસાહેબ સંપાદિત (લિખિત)
„ „ નથુરામ શર્માનો જન્મ—આશ્વિન શુદ ૪
„ „ મણિલાલ નભુભાઇનો જન્મ—ભાદ્ર. વદિ ૪
„ ૧૮૫૯ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામનો જન્મ—જ્યેષ્ઠ શુદ ૫
„ „ કેશવલાલ હ. ધ્રુવનો જન્મ
„ „ છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાનો જન્મ
„ ૧૮૬૦ મહીપતરામ ઈંગ્લાંડ શિક્ષણના વધુ અભ્યાસ અર્થે ગયા,
તા. ૨૭ મી માર્ચ
„ „ દયારામ કાવ્ય—નર્મદાશંકર સંપાદિત
„ „ ગુજરાતી પિંગળ—દલપતરામ
„ ૧૮૬૧ મહારાજા લાઇબિલ કેસ
„ „ મણિશંકર ગોવિંદજીનો જન્મ—જામનગરમાં
„ „ મુંબઇમાં હાઇકોર્ટની સ્થાપના
„ „ ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવનો જન્મ જુનાગઢમાં
„ „ છોટાલાલ જીવણલાલ માસ્તરનો જન્મ
„ ૧૮૬૨ નથુરામ સુંદરજી કવિનો જન્મ વાંકાનેરમાં
„ „ ગુજરાત શાળાપત્રનો જન્મ
„ „ કાવ્યદોહન—દલપતરામ
„ ૧૮૬૩ કાવ્યસુધા રણછોડ ગલુરામ કૃત
„ „ કરસનદાસ મૂળજી વિલાયત ગયા
„ „ કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથનો જન્મ
„ „ ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇનો જન્મ
„ „ પ્રો. ત્રિભુવનદાસક. ગજ્જરનો જન્મ
„ ૧૮૬૪ ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્થાપના
„ „ લલિતા દુઃખદર્શક નાટક
„ ૧૮૬૫ નર્મગદ્ય
„ „ સોરાબજી મંચેરજી દેસાઇનો જન્મ—નવસારી
„ „ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ—શાસ્ત્રી વ્રજલાલ

સન ૧૮૬૫ ડાંડીઓ
„ ૧૮૬૬ ઈંગ્લાંડનો પ્રવાસ–કરસનદાસ રચિત
„ „ નર્મ કવિતા
„ „ નર્મ વ્યાકરણ
„ „ ઉત્તર જયકુમારી
„ ૧૮૬૭ અભિજ્ઞાન શકુંતલા
„ „ મણિશંકર રત્નજીનો જન્મ
„ „ મિથ્યાભિમાન નાટક; ગુજરાતી પિંગળ
„ „ ભટ્ટનું ભોપાળું
„ „ હીરાલાલ વ્રજભુખણદાસ શ્રોફનો જન્મ–પેટલાદ
„ „ જેઠીસનદાસ જેઠાભાઇ કણીયાનો જન્મ
„ „ સર મનુભાઈ નંદશંકરનો જન્મ
„ „ ગુજરાતી વ્યાકરણ–ટેલરકૃત–પ્રસિદ્ધ થયું
„ „ પાણીપત કાવ્ય–કાંટાવાળા
„ ૧૮૬૮ રમણભાઇ મહીપતરામનો જન્મ અમદાવાદમાં
„ „ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો જન્મ–ભરૂચ
„ „ કરણઘેલો, અલંકાર પ્રવેશ–નર્મદાશંકર
„ ૧૮૬૯ નવલરામકૃત વીરમતિ નાટક
„ „ મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ–પોરબંદરમાં
„ „ આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવનો જન્મ
„ ૧૮૭૦ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારનો જન્મ–ચોરવાડમાં
„ „ બોટાદકરનો જન્મ
„ „ રાસમાળા
„ „ ઉત્સર્ગમાળા–ધાતુસંગ્રહ
„ „ નવલરામ ટ્રેનીંગ કોલેજ અમદાવાદમાં વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નિમાયા
„ ૧૮૭૧ અમદાવાદમાં પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના
„ „ કરસનદાસ મૂળજીનું મૃત્યુ તા. ૨૮ મી ઑગસ્ટ
„ ૧૮૭૨ ઈશ્વિર પ્રાર્થનામાળા
„ ૧૮૭૩ નર્મ કોશ
„ „ રણછોડદાસ ગીરધરદાસનું મૃત્યુ
„ ૧૮૭૪ ઈંગ્લાંડની મુસાફરી–મહીપતરામ રચિત

સન ૧૮૭૪ સુરસિંહજી ગોહિલનો જન્મ—કલાપી—તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરિ
„ „ કૌશિકરામ વિધ્નહરરામ મહેતાનો જન્મ
„ „ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેન્સની સ્થાપના.
„ ૧૮૭૫ મુંબાઇમાં આર્યસમાજની સ્થાપના
„ „ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટીયાનો જન્મ
„ „ નીતિ વિનોદ—મલબારી કૃત
„ ૧૮૭૬ લેડી વિદ્યાગવરીનો જન્મ
„ „ કરસનદાસકૃત ઈંગ્લાંડનો પ્રવાસ
„ „ નવલરામ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ નિમાયા
„ ૧૮૭૭ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ કૈસરે હિન્દનું પદ ધારણ કર્યું.
„ „ હિમતલાલ ગણેશજી અંજારિયાનો જન્મ
„ „ જન્મશંકર મહાશંકર બુચ (લલિત)નો જન્મ—જુનાગઢમાં
„ „ મગનભાઈ ચતુરભાઇ પટેલનો જન્મ
„ „ નંદનાથ કેદારનાથ દિક્ષીતનો જન્મ
„ ૧૮૭૮ વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ
„ „ કરસનદાસ મૂળજીનું ચરિત્ર મહીપતરામ રચિત
„ „ દુર્ગારામ મહેતાજીનું મૃત્યુ
„ ૧૮૭૯ મેઘદુતનું ભાષાન્તર—ભીમરાવકૃત
„ „ દલપત કાવ્યનું પ્રકાશન
„ „ દુર્ગારામ ચરિત્ર
„ ૧૮૮૧ ભારતાર્થ પ્રકાશ
„ „ અંધેરી નગરીનો ગંધર્વસેન રાજા
„ „ વનરાજ ચાવડો
„ „ કાન્તા—મણિલાલ રચિત
„ ૧૮૮૨ રણજિતરામ વાવાભાઇનો જન્મ
„ „ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનો જન્મ મુંબાઈમાં
„ „ અરદેશર ફરામજી ખબરદારનો જન્મ—દમણમાં
„ ૧૮૮૨ સૌ. શારદા મહેતાનો જન્મ
„ „ બુલબુલ
„ „ સુબોધ ચિંતામણી
„ ૧૮૮૪ ઉત્તર રામચરિત્ર

સન ૧૮૮૪ રાણકદેવી—અનંતપ્રસાદ વૈષ્ણવ
" " કાદંબરી છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા અનુવાદિત
" ૧૮૮૫ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક નિકળવા માંડ્યું
" " હિંદ અને બ્રિટાનિયા
" " ઇન્ડીઅન નેશનલ કૉંગ્રેસની સ્થાપના—મુંબાઈમાં
" " ધર્મવિચાર—નર્મદાશંકર કૃત
" " અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદીનો જન્મ
" ૧૮૮૬ નર્મદાશંકરનું મૃત્યુ—૨૫ મી ફેબ્રુઆરિ.
" " ભોળાનાથ સારાભાઈનું મૃત્યુ તા. ૧૧ મી મે.
" " બૃહદ્ કાવ્યદોહન—ભા. ૧ લો.
" ૧૮૮૭ ભારતીભુષણ—બાલશંકર સંપાદિત
" " સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ પ્રસિદ્ધ થયો.
" " કુસુમમાળા—નરસિંહરાવ
" ૧૮૮૭ જ્ઞાનસુધા
" ૧૮૮૮ જોડણી વિષે વિચાર—નરસિંહરાવ
" " ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનું મૃત્યુ
" " નવલરામનું મૃત્યુ—૭ મી ઑગસ્ટ ને મંગળવાર
" ૧૮૮૯ રસશાસ્ત્ર છોટાલાલ નરભેરામ
" " મુદ્રારાક્ષસ—કેશવલાલ ધ્રુવ
" " ગંગા ગુર્જર—ઇચ્છારામ લિખિત
" " કુસુમાવળી
" " સ્નેહમુદ્રા
" " પ્રબંધ ચિંતામણી—રામચંદ્ર દીનાનાથ
" ૧૮૯૦ ભીમરાવનું મૃત્યુ. ૧૩ મી જાન્યુઆરી ને સોમવાર
" " પ્રાચીન કાવ્યમાળા
" ૧૮૯૧ નવલ ગ્રંથાવળી
" " મહીપતરામનું મૃત્યુ. ૩૦ મી મે
" ૧૮૯૨ અમરૂ શતક
" " સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૨
" ૧૮૯૩ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસનું મૃત્યુ
" ૧૮૯૪ મલબારી કૃત અનુભવિકા

સન ૧૮૯૪ ગુજરાતની જુની વાતો
,, ૧૮૯૫ ગીતગોવિંદ
,, ,, કુંજવિહાર
,, ૧૮૯૬ હરિલાલ ધ્રુવનું અવસાન તા. ૨૯ મી જુન
,, ૧૮૯૬ લઘુભારત–ગણપતરામ કૃત
,, ,, હૃદયવિણા
,, ,, કુંજવિહાર–હરિલાલ ધ્રુવ રચિત કાવ્યસંગ્રહ
,, ,, મોહનલાલ રણછોડલાલ ઝવેરીનું મૃત્યુ
,, ,, ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું મૃત્યુ
,, ૧૮૯૭ વાઘજી આશારામનું મૃત્યુ
,, ,, પૃથ્વીરાજ રાસો–ભીમરાવ રચિત
,, ૧૮૯૮ સંસારિકા
,, ,, ગુજરાતનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ–ગોવિંદભાઈ રચિત
,, ,, રણછોડલાલ છોટાલાલનું મૃત્યુ
,, ,, કવિ દલપતરામનો સ્વર્ગવાસ તા. ૨૫ મી માર્ચ
,, ,, બાલાશંકર ઉલ્લાસરામનું મૃત્યુ તા. ૨૧ મી માર્ચ
,, ૧૮૯૮ સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૩
,, ,, શોભના સાથે સુરસિંહજીનાં લગ્ન
,, ,, મણિલાલ નભુભાઈનું મૃત્યુ–૩ જી ઓક્ટોમ્બર
,, ૧૮૯૯ ગુજરાતી જ્ઞાનચક્ર–રતનજી શેઠનાવાણી
,, ૧૮૯૯ ઝવેરચંદ મેઘાણીનો જન્મ
,, ,, ચંદ્રકાન્ત–ભાગ. ૧
,, ,, સિદ્ધાન્તસાર
,, ૧૯૦૦ સુરસિંહજીનું મૃત્યુ
,, ,, ભદ્રંભદ્ર
,, ૧૯૦૧ કાવ્ય રસિકા–ખબરદાર
,, ,, સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪
,, ,, કવિતા અને સાહિત્ય
,, ૧૯૦૨ 'વસન્ત' પ્રગટ થયું
,, ૧૯૦૩ કલાપીનો કેકારવ–મણિશંકર સંપાદિત
,, ,, કાવ્ય માધુર્ય

સન ૧૯૦૩ કેટલાંક કાવ્યો
,, ૧૯૦૪ યોગિની–પ્રથમ ભાગ
,, ,, કાબરાજીનું મૃત્યુ તા. ૨૫ મી એપ્રિલ
,, ૧૯૦૫ દેશભક્તિનાં કાવ્યો
,, ,, વસંતોત્સવ
,, ,, નંદશંકરનું મૃત્યુ
,, ,, સાહિત્ય-પરિષદની બેઠક–અમદાવાદ
,, ,, વિલાસિકા
,, ,, રણપિંગળ–રણછોડભાઇ
,, ૧૯૦૬ ડાહ્યાભાઇ ધોળશાનું મૃત્યુ
,, ,, વિક્રમોવર્શીય નાટક–કે. હ. ધ્રુવ
,, ૧૯૦૭ ગોવર્ધનરામનું મૃત્યુ તા. ૪થી જાન્યુઆરિ.
,, ,, મનઃસુખરામનું મૃત્યુ. વૈશાખ સુદ ૧૧ ને ગુરૂવારે
,, ,, શાંકરભાષ્ય–અનુવાદ
,, ૧૯૦૮ ઉપાકાન્ત
,, ,, વસન્તોત્સવ–કવિ ન્હાનાલાલ કૃત
,, ,, સોસાઇટીનો હીરક મહોત્સવ
,, ,, નવી વાંચનમાળા
,, ,, 'હિંદ સ્વરાજ્ય'નું પુસ્તક ગાંધીજી રચિત પ્રગટ થયું
,, ૧૯૦૯ ઈંદુકુમાર ભા. ૧
,, ૧૯૧૦ માઇલસ્ટોન્સ અંગ્રેજીમાં
,, ૧૯૧૦ ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર
,, ,, ગીતાનો અનુવાદ–ન્હાનાલાલ કૃત
,, ૧૯૧૧ બાલા
,, ,, દિલ્હીમાં રાજ્યારોહણ
,, ,, લેન્ડારના કાલ્પનિક સંવાદો
,, ૧૯૧૨ "સાહિત્ય"–વડોદરામાંથી
,, ,, મલબારીનું અવસાન
,, ,, લાલશંકરનું અવસાન
,, ,, બોટાદકર કૃત કલ્લોલિની
,, ,, ઇચ્છારામ સૂર્યરામનું મૃત્યુ

સન ૧૯૧૨ લલિતનાં કાવ્યો
,, ૧૯૧૩ કહાન્હડે પ્રબંધ
,, ૧૯૧૪ નુપૂરઝંકાર
,, ,, રાઈનો પર્વત
,, ,, જયા અને જયંત
,, ૧૯૧૫ સ્મરણ સંહિતા
,, ૧૯૧૫ હાસ્યમંદિર
,, ,, વેરની વસુલાત
,, ૧૯૧૬ પાટણની પ્રભુતા, વીસમી સદી, ચિત્રાંગદા;
,, ,, આપણો ધર્મ
,, ,, કાદંબરી-પૂર્વાંધ
,, ,, સ્વપ્નની સુંદરી
,, ૧૯૧૭ રણછોડરામનું મૃત્યુ
,, ,, ભણકાર
,, ,, દોલતરામનું મૃત્યુ
,, ,, ગુજરાતનો નાથ
,, ,, મલબારીનો કાવ્યસંગ્રહ
,, ,, ભોગીન્દ્રરાવનું મૃત્યુ
,, ,, નંદશંકરનું જીવનચરિત્ર
,, ૧૯૧૮ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી સાહિત્યના અભ્યાસની પરીક્ષા
,, ૧૯૧૯ કોનો વાંક ?
,, ,, મલયાનિલનું મૃત્યુ
,, ૧૯૨૧ હાજી મહમદનું મૃત્યુ
,, ,, મહિલામિત્ર પુસ્તક, ૧
,, ,, ત્રિવેદી વાચનમાળા
,, ,, નવચેતન-કલકત્તા
,, ૧૯૨૨ તનસુખરામનો સ્વર્ગવાસ
,, ,, સાહિત્ય પ્રવેશિકા
,, ૧૯૨૩ રણછોડભાઈનું મૃત્યુ
,, ,, મણિશંકર રત્નજીનું મૃત્યુ
,, ,, કાવ્ય સમુચ્ચય

સન ૧૯૨૩ સૌરાષ્ટ્રની રસધાર
,, ,, હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ
,, ,, ઉગતી જુવાની
,, ૧૯૨૪ ખોટાદકરનું મૃત્યુ
,, ,, રાજાધિરાજ
,, ,, મુનશીનાં નાટકો, પુરંદર પરાજય અને અવિભક્ત આત્મા
,, ,, Further Milestones-ઇંગ્રેજીમાં
,, ,, પહેલી પત્રકાર પરિષદ
,, ૧૯૨૫ મત્સ્યગંધા અને બીજાં નાટકો
,, ૧૯૨૬ તણખા ભા. ૧
,, ,, અણુભાષ્ય
,, ,, સ્મરણ મુકુર
,, ૧૯૨૭ વસન્ત રજત મહોત્સવ
,, ,, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય
,, ,, આત્મકથા-મહાત્મા ગાંધીજી
,, ૧૯૨૮ રમણભાઈનું મૃત્યુ
,, ,, લિરિક
,, ૧૯૨૯ કાકાની શશી
,, ,, કૌટિલ્ય ભગવાન
,, ૧૯૩૦ પારિભાષિક શબ્દકોષ
,, ૧૯૩૧ ખબરદાર કનકોત્સવ
,, ,, આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ
,, ૧૯૩૨ મુનશીનાં સામાજિક નાટકો-

ગુજરાતી સામયિક પત્રોની યાદી

નં.	પત્રનું નામ.	પ્રસિદ્ધિનું સ્થળ.	કેટલામું વર્ષ.	તંત્રીનું પૂરૂં નામ.	પત્રનો પ્રકાર.	વાર્ષિક લવાજમ.
૧	'અનાવિલ પોકાર'	સુરત	૧૦–મું	મણિભાઈ ડાહ્યાભાઇ	માસિક	૨—૦—૦
૨	'અનાવિલ'	સુરત	૧–લું	ગજેન્દ્ર હકુમતરાય દેસાઇ	,,	૨—૦—૦
૩	'આત્માનંદ પ્રકાશ'	ભાવનગર	૩૦–મું	શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા	,,	૧—૪—૦
૪	અભ્યાસ ગૃહ પત્રિકા	પાટણ	૭–મું	નટવરલાલ માધવલાલ રાવળ	દ્વૈમાસિક	...
૫	'આનન્દ વર્ષા'	વડનગર	૧–લું	લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રામી	,,	૧—૮—૦
૬	'આર્ય પ્રકાશ'	આણંદ	૨૯–મું	સ્નાતકશ્રી મણિરાજ	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૭	'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'	મુંબાઇ	૧૫–મું	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	માસિક	૨—૦—૦
૮	'આરોગ્ય પત્રિકા'	અમદાવાદ	૨–જું	શંકરલાલ પાનાચંદ શાહ	ત્રૈમાસિક	...
૯	'આરોગ્ય'	વડોદરા	૬–ઠું	ધી. રેડ ક્રૉસ સોસાયટી–વડોદરા	,,	૧—૦—૦
૧૦	'આયુર્વેદ રહસ્યાક'	મુંબાઇ	૧૮–મું	ડૉ. પુરૂષોત્તમ બી. શસ્ત્રવૈદ્ય	માસિક	૨—૮—૦
૧૧	'આરામ'	અમદાવાદ	૨–જું	નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા	અઠવાડિક	૩—૪—૦
૧૨	ઇન્ડિયન ઓપિનિયન	ફીનીક્સ (નાતાલ)	૩૧–મું	શ્રીયુત મણીલાલ ગાંધી	,,	...
૧૩	'ઇન્સાફ'	મુંબાઇ	૧૩–મું	મુન્શી ફતેહખાન અહમદખાન	,,	૫—૦—૦
૧૪	'ઇલ્મ'	સુરત	૩–જું	ઇબ્રાહીમ અહમદ મીરઝા	માસિક	૨—૦—૦
૧૫	'ઊર્મિ'	કરાંચી	૧–લું	ઇન્દુલાલ ગાંધી	,,	૪—૦—૦
૧૬	'એમ્પાયર'	સુરત	૧–લું	સી. ડી. દારૂવાલા	,,	૧—૪—૦
૧૭	'ઔદિચ્ય–જ્યોતિ'	વડોદરા	૧–લું	હરગોવિંદ રેવાશંકર મહેતા	,,	૨—૦—૦
૧૮	'ઔદિચ્ય–પ્રકાશ'	કળસાર (તળાજા)	૧૨–મું	નારાયણજી ગોવર્ધનરામ કળસારકર	,,	૨—૦—૦

૧૯ અંજલી	અમદાવાદ	૧–લું	વિરંચીરાય ભાઈલાલ મોદી	દ્વિમાસિક	૧—૦—૦
૨૦ 'કમર'	સુરત	૩–જું	મુહમ્મદ ઉસમાન સુરતવાલા	માસિક	૨—૦—૦
૨૧ 'કડીઆ યુગાન્તર'	ધોરાજી	૧–લું	મગનલાલ જી. પરમાર	,,	૪—૦—૦
૨૨ 'કલામંદિર'	મુંબાઈ	૧–લું	ભાનુપ્રસાદ વ્યાસ	સાપ્તાહિક	૬—૦—૦
૨૩ 'કડીઆ ક્ષત્રિય પ્રકાશ'	અંજાર	૨–જું	દેવરામ કાળાભાઈ વરૂ	પાક્ષિક	૪—૦—૦
૨૪ 'કચ્છ'	રાણપુર	...	નાનજી લાલજી પરમાર	અઠવાડિક	...
૨૫ 'કાયસ્થ' પત્રિકા	સુરત	૪–થું	પ્રાણલાલ ઉમેદરામ મહેતા	માસિક	...
૨૬ 'કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ'	રાજકોટ	૪૭–મું	એ. ટી. વઝીરાણી	બાય-વીકલી	૫—૦—૦
૨૭ 'કેળવણી પ્રકાશ'	સુરત	૫–મું	મિસ. એમ. ઇ. ન્યુટન	ત્રૈમાસિક	૦—૮—૦
૨૮ 'કુમાર'	અમદાવાદ	૧૦–મું	રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	માસિક	૬—૦—૦
૨૯ 'કોકિલ'	રાજકોટ	પુ. ૨ જું	મોહનલાલ ગામી	અઠવાડિક	૩—૮—૦
૩૦ 'કેસરી'	,,	વર્ષ ૯ મું	ફુલચંદ માવાણી	માસિક	...
૩૧ 'કૈસરે હિન્દ'	મુંબાઈ	૫૧–મું	એરચશા આર ડીરજીભોઈદીન	અઠવાડિક	૧૫—૦—૦
૩૨ 'કૌમુદી'	વડોદરા	૭–મું	વિજયરાય કલ્યાણરાય	માસિક	૫—૦—૦
૩૩ 'ખડાયતા મિત્ર'	અમદાવાદ	૧૯–મું	કેશવ હ. શેઠ	,,	૨—૦—૦
૩૪ 'ખાદી પત્રિકા'	રાણપુર	૬–ઠું	વિઠ્ઠલદાસ વસનજી જેરાજાણી	,,	૦—૮—૦
૩૫ 'ખ્રિસ્તી બંધુ'	સુરત	૧–લું	જે. એમ. બ્લાક	,,	૧—૦—૦
૩૬ 'ખેડા વર્તમાન'	ખેડા	૭૩–મું	શેઠ સોમચંદ પાનાચંદ	અઠવાડિક	૩—૦—૦
૩૭ 'ખેતીવાડી વિજ્ઞાન'	લીંબડી	૨૧–મું	હુલેરાય છોટાલાલ અંજારિયા	માસિક	૨—૮—૦
૩૮ 'ખેડુત પંચાંગ'	વડોદરા	૧૬–મું	ખેતીવાડી ખાતું–વડોદરા રાજ્ય	વાર્ષિક	૦—૩—૦
૩૯ 'ખોરશેદ પ્રકાશ'	કરાંચી	૫–મું	ખોદાજી ન. રાંદેરીયા	માસિક	૩—૦—૦
૪૦ 'ગપસપ'	મુંબાઈ	૪૬–મું	બેજનજી બીખાજી	માસિક	૬—૦—૦
૪૧ 'ગ્રામ્ય જીવન સહકાર્ય અને ખેતી'	વડોદરા	૪–થું	મહાશંકર સોમેશ્વર પાઠક	ત્રૈમાસિક	૨—૦—૦
૪૨ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'	અમદાવાદ	૭૨–મું	મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી	માસિક	૧—૮—૦

૪૩ 'ગુણસુંદરી'	મુંબઇ	પુ. ૧૯ મું	યજ્ઞેશ હ. શુકલ	માસિક	૪—પ—૦
૪૪ 'ગુજરાત'	સુરત	૪–થું	રમણલાલ છોટુલાલ દેસાઇ	દૈનિક	૧૨—૦—૦
૪પ 'ગુલઝારે હકીમી'	બુરહાનપુર	૨૪–મું	હસનઅલી અબ્દુલઅલી	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૪૬ 'ગુજરાતી પંચ'	અમદાવાદ	૩૩–મું	સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ	,,	૪—૦—૦
૪૭ 'ગુજરાતી'	મુંબઇ	પ૪–મું	નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ	,,	૬—૦—૦
૪૮ 'ગુજરાત ટાઇમ્સ'	નડિયાદ	૭–મું	માણેકલાલ હરજીવનદાસ શાહ	,,	૪—૦—૦
૪૯ 'ગુજરાત મિત્ર તથા ગુજરાત દર્પણ'	સુરત	૭૧–મું	ચંપકલાલ ઉત્તમરામ	,,	૪—૮—૦
પ૦ 'શ્રી ગુજરાત ખેતીવાડી અને હુન્નર ઉદ્યોગ ત્રૈમાસિક'	ભરૂચ	૧૯–મું	અંબુ. ક. વશી	ત્રૈમાસિક	૧—૦—૦
પ૧ 'ગુજરાત પત્રિકા'	અમદાવાદ	૨–જું	એ. સી. પરીખ	અઠવાડિક	૨—૦—૦
પ૨ 'ગુજરાત સમાચાર'	,,	,,	ઈંદ્રવદન બળવંતરાય ઠાકોર	દૈનિક	૧૦—૮—૦
પ૩ 'પ્રજાબંધુ'	,,	૩૩–મું	,,	અઠવાડિક	૩—૦—૦
પ૪ 'શ્રી ગોગ્રાસ'	મુંબઈ	,,	જયન્તિલાલ એન. માન્કર	માસિક	૧—૪—૦
પપ 'ચરોતર'	વડોદરા	૩–જું	ભાઇલાલભાઇ ખુશાલભાઈ પટેલ	,,	૧—૮—૦
પ૬ 'ચિત્રપટ'	મુંબઈ	૮–મું	નગીનલાલ શાહ	અઠવાડિક	૪—૦—૦
પ૭ 'ચેતનયુગ'	અમદાવાદ	૨–જું	જયંત	,,	૪—૦—૦
પ૮ 'છાત્રાલય'	ભાવનગર	૭–મું	નાનાભાઇ	માસિક	૧—૦—૦
પ૯ 'છાત્રતેજ'	સુરત	પ–મું	વિદ્યાર્થીઓ તરફથી સી૦ ટી. ટી. વી. સાર્વજનિક હાઇસ્કુલ	૭ માસિક	૦—૮—૦
૬૦ 'જય સ્વદેશી'	રાણપુર	૧–લું	ભીમજી હ.	અઠવાડિક	૨—૦—૦
૬૧ 'જામે જમશેદ'	મુંબઈ	૧૦૧–મું	ફીરોજશાહ જહાંગીર મરઝબાન	દૈનિક	...
૬૨ 'જામે સાકી'	,,	૧–લું	સુંદરજી પંડયા	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૬૩ 'જીવદયા'	,,	૮–મું	જયન્તિલાલ એન. માન્કર	માસિક	૨—૦—૦

૬૪ 'જૈન જાગૃતિ'	મુંબાઈ	૧–લું	રા. ડાહ્યાલાલ મણીલાલ મહેતા	માસિક	૨—૮—૦
૬૫ 'જૈન જ્યોતિ'	અમદાવાદ	”	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	”	૨—૮—૦
૬૬ 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ'	ભાવનગર	૪૮–મું	જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા	”	૧–૧૨—૦
૬૭ "જૈન પ્રકાશ"	મુંબઇ	૨૦–મું	હર્ષદચંદ્ર કપુરચંદ દોશી (શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ)	અર્ધવાડિક	૨—૮—૦
૬૮ 'જૈન'	ભાવનગર	૩૧–મું	દેવચંદ દામજી કુંડલાકર	”	...
૬૯ 'જૈન યુગ'	મુંબઇ	...	મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ	માસિક	...
૭૦ 'જ્યોતિ'	ભાવનગર	૧૧–મું	વેણીશંકર ગો. ભટ્ટ	”	૨—૦—૦
૭૧ 'ઝાંઝીબાર વૉઇસ'	...	...	... ...	...	...
૭૨ 'ધી ટાંગાન્નીકા હેરલ્ડ'	દારેસલામ	૪–થું	માલિકો–'ધી હેરલ્ડ પ્રેસ'–દારેસલામ	દૈનિક	...
૭૩ 'ડીટેકટીવ'	સુરત	૧–લું	'મધુકર'–સાકરલાલ મગનલાલ કાપડીઆ	અર્ધવાડિક	...
૭૪ ડેલી ન્યુસ	મુંબઇ	૪–થું	ઉષાકાન્ત પંડયા	દૈનિક	...
૭૫ 'તરૂણ'	કરાંચી	૧–લું	ડૉ. પ્રાણલાલ જે. મહેતા	અર્ધવાડિક	૪—૦—૦
૭૬ 'તરૂણ સૌરાષ્ટ્ર'	મુંબઇ	૨–જું	શિવલાલ ત્રિ. મહેતા	”	૫—૦—૦
૭૭ 'તપોધન'	ભરૂચ	૨૩–મું	અંબાલાલ શામળદાસ ભટ્ટ	માસિક	૧—૮—૦
૭૮ 'તિલકાઇટ'	મુંબઈ	૧–લું	બાબુલાલ હીરાલાલ શુકલ	અર્ધવાડિક	૩—૦—૦
૭૯ 'ત્રિવેદી મેવાડા વર્તમાન'	અમદાવાદ	...	લક્ષ્મીપ્રસાદ ભટ્ટ	...	...
૮૦ 'દશાલાડ પત્રિકા'	અંધેરી	૨૩–મું	કાન્તિલાલ ભગવાનદાસ રાંદેરિયા	ત્રૈમાસિક	૧—૪—૦
૮૧ 'દક્ષિણામૂર્તિ'	ભાવનગર	૯–મું	નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ	ત્રૈમાસિક	૨—૦—૦
૮૨ 'દેશી મિત્ર'	સુરત	૧–લું	મગનલાલ વનમાળીદાસ	અર્ધવાડિક	૩—૮—૦
૮૩ 'દીન'	અમદાવાદ	૯–મું	જહાંદારશાહ બિહારી	”	૪—૦—૦
૮૪ 'દેશી મિત્ર'	સુરત	૬૫–મું	મગનલાલ વનમાલિદાસ	”	૩—૮—૦
૮૫ 'દેશી રાજ્ય'	નડીઆદ	૫–મું	જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા	માસિક	૬—૦—૦
૮૬ 'ધર્મ–મઙ્ગલા	અમદાવાદ	૬–ઠું	નગીનદાસ પુ. સંઘવી	અર્ધવાડિક	૧—૮—૦

૮૭ 'નવરાશ'	મુંબઇ	૩૨–મું	મેહરબાઈ માણેકજી હાવર	માસિક	૬—૦—૦
૮૮ 'નવરંગ'	,,	૧૬–મું	મેહેરાં અરદેશર દેશાઇ	,,	૫—૦—૦
૮૯ 'નવચેતન'	કલકત્તા	૧૧–મું	ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	,,	૬—૬—૦
૯૦ 'નવયુગ'	મુંબઈ	૪–થું	પી. જે. ભટ્ટ	,,	૫—૦—૦
૯૧ 'નવરોઝ'	કલકત્તા	૧૬–મું	એદલજી નવરોજી કાંગા	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૯૨ 'નવ ગુજરાત'	વડોદરા	...	ડૉ. ચીમનલાલ મગનલાલ	,,	૪—.—૦
૯૩ 'નવ ભારત'	મુંબઈ	૧-લું	ખંડુભાઇ આર. દેશાઇ	દૈનિક	...
૯૪ નવી દુનિયા	અમદાવાદ	...	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	અઠવાડિક	...
૯૫ 'નાગર-જગત્'	,,	૧–લું	જેઠાલાલ નાથાલાલ દવે	માસિક	૨—૦—૦
૯૬ 'નાગર-જ્યોતિ'	,,	,,	ડાહ્યાલાલ જયશંકર મહેતા	,,	૨—૦—૦
૯૭ 'નાગરિક'	કરાંચી	૭–મું	ચન્દ્રશંકર બુચ	ત્રૈમાસિક	૩ - ૦—૦
૯૮ 'નાગર ચેતન'	અમદાવાદ	૧–લું	વિઠ્ઠલરાય નાનાલાલ પંડયા	માસિક	૨ — ૦ — ૦
૯૯ 'નૂતન યુગ'	મુંબઇ	૨–જું	રતિલાલ ભનજી ઠક્કર	અઠવાડિક	૫—૦—૦
૧૦૦ 'નૂતન જ્યોતિ'	અમદાવાદ	૧-લું	વિષ્ણુપ્રસાદ કેશવલાલ ત્રિવેદી	માસિક	૧ — ૪—૦
૧૦૧ 'પ્રબોધ પત્રિકા'	મુંબઇ	,,	હિંમતિરામ છોટાલાલ શર્મા	અઠવાડિક	૪—૦— ૦
૧૦૨ 'પ્રબુદ્ધ જૈન'	,,	૨–જું	ચન્દ્રકાન્ત વી. સુતરીયા	,,	૨—૮ - ૦
૧૦૩ 'પ્રબોધ'	અમદાવાદ	...	ભીખુભાઈ વી. ભટ્ટ	માસિક	૨—૦—૦
૧૦૪ 'પ્રસ્થાન'	,,	પુ. ૧૫ મું	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	,,	૫—૦ —૦
૧૦૫ 'પ્રજાપતિ'	,,	૧૧–મું	જીવનલાલ ગરબડભાઇ પ્રજાપતિ	,,	૨—૦—૦
૧૦૬ 'પ્રતાપ'	સુરત	૩–જું	કાલિદાસ કૃપાશંકર શેલત	દૈનિક	...
૧૦૭ 'પ્રચારક'	ચીખોદરા	૮–મું	ચન્દ્રમણિ મોતીલાલ	માસિક	૨—૦—૦
૧૦૮ 'પ્રણામી ધર્મ પત્રિકા'	જામનગર	૪–થું	પં. કૃષ્ણદત્ત શાસ્ત્રી	,,	૨—૦—૦
૧૦૯ 'પ્રકાશ' શ્રી કચ્છી દશા ઓશવાળ	મુંબઈ	૯–મું	પદમસી દામજી ખોના	પખવાડિક	૨—૦—૦

૧૧૦ 'પ્રજામિત્ર–કેસરી'	મુંબાઇ	૧૮–મું	સીતારામ જે. શર્મા	અઠવાડિક	...
૧૧૧ 'પારસી સંસાર અને લોક સેવક'	કરાંચી	૨૫–મું	મી. જહાંગીર ફ. પંથકી	બાઇ-વીકલી	...
૧૧૨ 'પાટીદાર'	આણંદ	૧૦–મું	નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ	માસિક	૨—૦—૦
૧૧૩ 'પિતૃભૂમિ'	જામનગર	૧ લું	જમનાદાસ વસનજી ઠક્કર	,,	૩—૦—૦
૧૧૪ 'પુસ્તકાલય'	વડોદરા	૮ મું	નાનાભાઇ ચંદ્રશેખર દીવાનજી	,,	૩—૮—૦
૧૧૫ 'શ્રી પુષ્ટિ પીયૂષ'	નડિયાદ	૧–લું	હરિશંકર ઓંકારજી શાસ્ત્રી	,,	૨—૦—૦
૧૧૬ 'પૂર્ણિમા'	સૂરત	૧–લું	ચન્દુલાલ વ્યાસ (મયૂખ)	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૧૧૭ 'પોલ પત્રિકા'	મુંબાઇ	,,	નાગરદાસ ગઢીઆ	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૧૧૮ 'પંચાલ દીપક'	અમદાવાદ	૬–ઠું	ચંદુલાલ એન. ગજ્જર	માસિક	૧—૦—૦
૧૧૯ 'ફુલવાડી'	,,	૧–લું	કાન્તીલાલ કાકા	માસિક	૩—૦—૦
૧૨૦ 'ફુલછાબ'	રાણપુર	૨–જું	ગુણવંતરાય આચાર્ય	અઠવાડિક	૫—૦—૦
૧૨૧ 'ફુરસદ'	મુંબાઈ	૫૨–મું	કે. આર. ભાયા.	માસિક	...
૧૨૨ 'ફેવરીટ'	મુંબાઇ	૬–ઠું	રતનશાહ ફરામજી અચારીઆ	,,	૨—૦—૦
૧૨૩ 'બંસરી'	સુરત	પુ. ૧–લું	શાંતિલાલ મગનલાલ શેઠ	અઠવાડિક	૨—૦—૦
૧૨૪ 'બહુરૂપી'	રાણપુર	૩–જું	ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	અઠવાડિક	૫—૦—૦
૧૨૫ 'બ્રહ્મક્ષત્રિય ત્રિમાસિક'	મુંબઇ	૨૫–મું	કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	ત્રૈમાસિક	૧—૮—૦
૧૨૬ 'બ્રહ્મદેશ'	રંગુન	૬–ઠું	એમ. એસ. દેસાઇ	અઠવાડિક	૬—૦—૦
૧૨૭ 'બર્મા વર્તમાન'	રંગુન	૧૧–મું	એ. આર ભીમાણી	,,	૩—૦—૦
૧૨૮ 'બાલજીવન'	વડોદરા	૧૩–મું	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	માસિક	૩—૦—૦
૧૨૯ 'બાળવાડી'	સુરત	૬–ઠું	મિસ. એલ. એફ. ઑસ્ટિન	,,	૧—૦—૦
૧૩૦ 'બાળક'	ગોધરા	૧૧–મું	ભીખાભાઇ પુરુષોત્તમ વ્યાસ	,,	૨—૮—૦
૧૩૧ 'બાલોદ્યાન'	વડોદરા	૨–જું	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	,,	૨—૮—૦
૧૩૨ 'બાલમિત્ર'	આણંદ	૧૨–મું	રામભાઈ ગ. પટેલ	,,	૪—૦—૦

૧૩૩ 'બિરાદર'	રાણપુર	૧–લું	ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	માસિક	૩—૦–૦
૧૩૪ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'	અમદાવાદ	૭૯–મું	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	ત્રૈમાસિક	૧—૮–૦
૧૩૫ 'એ ઘડી મોજ'	મુંબાઈ	૯ મું	'શયદા'	અઠવાડિક	૬—૦–૦
૧૩૬ 'બેકાર'	મુંબાઈ	૧–લું	જમનાદાસ કે. પરીખ	પાક્ષિક	૨—૮–૦
૧૩૭ 'બૃહદ્ ગુજરાત'	નાઇરોબી	૧–લું	ઉછરંગરાય કે. ઓઝા	માસિક	૬—૦–૦
૧૩૮ 'ભરૂચ સમાચાર'	ભરૂચ	૫૫–મું	જેહાંગીર અરદેશર ગાંધી	અઠવાડિક	...
૧૩૯ 'ભાટીયા યુવક'	મુંબાઈ	૪–થું	ડુંગરસિંહ હરીદાસ ઢગાઇ	માસિક	૨—૮–૦
૧૪૦ 'ભાગ્યોદય'	અમદાવાદ	૨૦–મું	જેઠાલાલ દેવશંકર દવે	,,	૩—૦–૦
૧૪૧ 'ભાવસાર અભ્યુદય'	બરવાળા	૧–લું	મનુભાઇ લલ્લુભાઇ જોધાણી	દ્વૈમાસિક	૧—૮–૦
૧૪૨ 'મહીકાંઠા–વર્તમાન'	અમદાવાદ	૩–જું	શાંતિલાલ દીનાનાથ	પખવાડિક	૩—૦–૦
૧૪૩ 'મનરંજન'	અમદાવાદ	૧–લું	શાંતિલાલ દીનાનાથ મહેતા	અઠવાડિક	૨—૪–૦
૧૪૪ 'મજૂર સંદેશ'	અમદાવાદ	૧૦–મું	શામપ્રસાદ રૂપશંકર વસાવડા	,,	૧—૦–૦
૧૪૫ 'મહિલા ભૂષણ'	સુરત	૧૩–મું	કમળાબ્હેન પ્રભુશંકર વ્યાસ	માસિક	૨—૦–૦
૧૪૬ 'માતૃભૂમિ'	અમદાવાદ	૨–જું	શંકરપ્રસાદ એસ. નાણાવટી	અઠવાડિક	૪—૦–૦
૧૪૭ 'માળી મિત્ર'	વડનગર	૧–લું	લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રામી	માસિક	૧—૦–૦
૧૪૮ 'મિજલસ'	અમદાવાદ	૧–લું	લક્ષ્મીપ્રસાદ એ. વોરા	અઠવાડિક	૩—૪–૦
૧૪૯ 'મુંબઈ સમાચાર'	મુંબાઇ	૧૧૪–મું	જયંતિલાલ હાથીભાઇ અમીન	દૈનિક	૨૫—૦–૦
૧૫૦ ,,	,,	,,	... ...	અઠવાડિક	૭—૦–૦
૧૫૧ 'મોઢેન્દુ'	કરાંચી	૪–થું	રવિશંકર હ. પંડ્યા	માસિક	૧—૪–૦
૧૫૨ 'મોઢ મહોદય'	ભાવનગર	૧૬–મું	પારેખ ભીખાભાઇ ગોપાળજી	,,	૧–૧૨–૦
૧૫૩ 'મોઢ અભ્યુદય'	ભરૂચ	૨–જું	ડાહ્યાભાઇ છગનલાલ માસ્તર	,,	૨—૦–૦
૧૫૪ 'મોજ મજાહ'	મુંબાઇ	૯–મું	જયશંકર ખોડીદાસ દ્વિવેદી	અઠવાડિક	૪—૪–૦
૧૫૫ 'મોતી ડેલી ન્યુઝ'	,,	૧–લું	એફ. યુ. મનહર	દૈનિક	...
૧૫૬ 'મોઢ તરૂણ'	કલકત્તા	,,	વરજીવન ગોપાળજી પરીખ	ત્રૈમાસિક	૦–૧૦–૦
૧૫૭ 'મુંબાઇ'	મુંબાઈ	,,	વ્રજલાલ કાપડિયા	અઠવાડિક	...

૧૫૮ 'યુવક'	કરજણ	૩-જું	ચુનીલાલ પુરૂષોત્તમદાસ શાહ	માસિક	૨—૦—૦
૧૫૯ 'કાઠી રાજપૂત'	રાણપુર	૪-થું	ભગવાનજી ભીમજી સાવરકર	,,	૨-૧૩—૦
૧૬૦ 'રસકુંજ'	કરાંચી	૧-લું	એ. એલ. સંઘવી	અઠવાડિક	૨—૦—૦
૧૬૧ 'રંગભૂમિ'	રાજકોટ	,,	મૃદુલ	,,	...
૧૬૨ 'રવિવાર'	મુંબાઇ	,,	ઉપાકાન્ત જે. પંડ્યા	,,	૪—૦—૦
૧૬૩ 'રમતારામ'	,,	,,	નેમચંદ ગુલાબચંદ	,,	૪—૦—૦
૧૬૪ 'રાજસ્થાન'	અમદાવાદ	૫-મું	એ. સી. પરીખ	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૧૬૫ 'લલિત'	,,	૧-લું	બી. બી. ભટ્ટ	માસિક	૧—૮—૦
૧૬૬ 'લોહાણુ હિતેચ્છુ'	રાજકોટ	૧૮-મું	લાલજી નાગજી ગણાત્રા	અઠવાડિક	૪—૮—૬
૧૬૭ 'લોકલ ગીલ'	અમદાવાદ	૧-લું	ગૌરીશંકર આર. મહેતા	,,	...
૧૬૮ 'વસુંધરા'	કરાંચી	૩-જું	ચતુર્ભુજ નાગરદાસ આચાર્ય	દ્વિવાર્ષિક	૨—૦—૦
૧૬૯ 'વસંત'	અમદાવાદ	૩૧-મું	આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	માસિક	૨—૮—૦
૧૭૦ 'વતન'	,,	૨-જું	છગનલાલ ભવાનીશંકર મ્હેતા	અઠવાડિક	૫—૦—૦
૧૭૧ 'વાયડામિત્ર'	વડોદરા	૭-મું	ન્હાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ	માસિક	૩—૦—૦
૧૭૨ 'વ્યાયામ'	,,	૧૮-મું	ઘોંડો નારાયણ વિદ્વાંશ	માસિક	૨—૮—૦
૧૭૩ 'વ્યાપારી જગત'	મુંબાઈ	૨૬-મું	જે. કે. મહેતા	ત્રૈમાસિક	૪—૦—૦
૧૭૪ 'વીસમી સદી'	,,	૧૩-મું	મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ	અઠવાડિક	૭—૦—૦
૧૭૫ 'વિચારક'	વડોદરા	૧-લું	માણેકલાલ જગજીવનદાસ ચોકસી	માસિક	૧—૦—૦
૧૭૬ 'વિશ્વ જ્યોતિ'	સુરત	૧૩-મું	પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસ	,,	૩—૦—૦
૧૭૭ 'વિલાસ'	મુંબાઈ	૮-મું	પ્રભુદાસ વિ. ઠક્કર	અઠવાડિક	૩—૮—૦
૧૭૮ 'વિશ્વ પ્રકાશ'	અમદાવાદ	૫-મું	મણિલાલ નથુભાઈ દોશી	માસિક	...
૧૭૯ 'વીરાંગના'	મુંબાઈ	૨-જું	શ્રીમતી લીલાવતી ટી. કાપડીઆ	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૧૮૦ 'કાતરયુ ગેપ'	,,	૧૦-મું	... ...	,,	૨—૦—૦
૧૮૧ 'વૈદ્ય કલ્પતરૂ'	અમદાવાદ	૩૮-મું	વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી	માસિક	૩—૦—૦
૧૮૨ 'વિજય'	,,	૧-લું	કચરાભાઇ કાલિદાસ ભગત	,,	૧—૪—૦

૧૮૩ 'શારદા'	વડોદરા	૯–મું	ગોકુળદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા	માસિક	૬—૮—૦
૧૮૪ 'શિક્ષણપત્રિકા'	ભાવનગર	૭–મું	ગિજુભાઈ	,,	૧—૦—૦
૧૮૫ 'શુદ્ધાદ્વૈત અને ભક્તિમાર્તંડ'	અમદાવાદ	,,	વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી	,,	૨—૦—૦
૧૮૬ 'સનાતન ધર્મ પત્રિકા'	મુંબાઇ	૩–જું	નારણજી પુરૂષોત્તમ સાંગાણી	અઠવાડિક	૨—૦—૦
૧૮૭ 'સમાજ સેવક'	બુરહાનપુર	૧–લું	રણછોડલાલ ઘનસ્યામલાલ જ્ઞાની	માસિક	૩—૦—૦
૧૮૮ 'સયાજી વિજય'	વડોદરા	૪૧–મું	માણેકલાલ એ. ડૉકટર	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૧૮૯ 'સત્યમિત્ર'	મુંબાઇ	...	... ...	...	...
૧૯૦ 'સહકાર પત્રિકા'	સુરત	૧૪–મું	નાનાભાઈ લાલભાઇ વકીલ	ત્રૈમાસિક	૨—૦—૦
૧૯૧ 'સદાબહાર'	પેટલાદ	૧–લું	પઠાણ મોહંમદખાં સરફરાજખાં	માસિક	૨—૮—૦
૧૯૨ 'સમાજ જીવન'	અમદાવાદ	૧૫–મું	શ્રી લક્ષ્મીબ્હેન ગો. ડોસાણી	,,	૪—૦—૦
૧૯૩ 'સમાજ–સ્વાસ્થ્ય'	મુંબાઇ	૨–જું	ર. ધોં. કર્વે	,,	૧—૮—૦
૧૯૪ 'સમસ્ત લાડમિત્ર'	,,	૧૧–મું	ગંગાદાસ મોતીલાલ શેઠના	દ્વૈમાસિક	૨—૦—૦
૧૯૫ 'સાધુ સંતોની ફૂલવાડી'	,,	૧–લું	વ્રજલાલ લલ્લુભાઇ શાહ	માસિક	૨—૦—૦
૧૯૬ 'સારસ્વત જીવન'	,,	,,	પ્રભુરામ પ્રભાકર જોશી	,,	૨—૦—૦
૧૯૭ 'સાહિત્ય'	વડોદરા	૨૧–મું	મગન હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	,,	૩—૮—૦
૧૯૮ 'સાકી'	મુંબાઈ	૧–લું	કોકીલ અને શરીફ	,,	૩—૦—૦
૧૯૯ 'સાધુ પ્રકાશ'	ભાવનગર	૩–જું	પુરુષોત્તમદાસ ગોવર્ધનદાસ	,,	૧—૦—૦
૨૦૦ 'શ્રીમાળી શુભેચ્છક'	અમદાવાદ	૧૪–મું	ત્રંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી	,,	૧—૮—૦
૨૦૧ 'સીનેમા ફેન'	મુંબાઈ	૯–મું	ભોગીકુમાર બી. એ.	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૨૦૨ 'મુસલિમ–સમાચાર'	,,	૩–જું	સૈયદ એ. બી. મુનશી	,,	...
૨૦૩ 'સીનેમા બુલેટીન'	મુંબાઇ	૨–જું	નરસિંહદાસ પી. ઠક્કર	અઠવાડિક	૪—૦—૦
૨૦૪ 'સ્ત્રીબોધ'	,,	૭૭–મું	શ્રી પુતળીબાઇ કાબરાજી	માસિક	૩–૧૨—૦
૨૦૫ 'શ્રીમાળી હિતેચ્છુ'	મહુવા	૩–જું	ત્રિભુવન ઇશ્વરલાલ ત્રિવેદી	,,	૧—૮—૦

૨૦૬ 'સ્ત્રી-શક્તિ'	સુરત	૨-જું	સૂર્યલક્ષ્મી ધર્મદાસ ડૉકટર	માસિક	૫-૦-૦
૨૦૭ 'સુધારક'	વડોદરા	૭-મું	નાગજીભાઇ ગોવર્દ્ધનભાઇ	,,	૧-૦-૦
૨૦૮ 'સુદર્શન'	અમદાવાદ	૧-લું	રમણલાલ ભટ્ટ	અઠવાડિક	૪-૦-૦
૨૦૯ 'સેવા'	,,	૨-જું	રમણલાલ પ્રેમાનંદ ભટ્ટ	માસિક	૪-૦-૦
૨૧૦ 'સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક'	રાજકોટ	૬-ઠું	મૂળજીભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ	ત્રૈમાસિક	૧-૮-૦
૨૧૧ 'સાંજ વર્તમાન'	મુંબાઇ	૩૧-મું	જહાંગીર રૂસ્તમ રબ્બા	દૈનિક	...
૨૧૨ 'સંદેશ'	અમદાવાદ	૧૦-મું	નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા	,,	૭-૦-૦
૨૧૩ 'હરિજન બન્ધુ'	પૂના	૧ લું	ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	અઠવાડિક	૪-૦-૦
૨૧૪ 'હિતેચ્છુ'	વલસાડ	૭-મું	પુરુષોત્તમ લલ્લુભાઇ ગુપ્તા	માસિક	...
૨૧૫ 'હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર'	મુંબાઇ	૧૯-મું	રવિશંકર વિઠ્ઠલજી મહેતા	દૈનિક	...
૨૧૬ 'હિંદુ અને હિંદુ જ્યોતિ'	,,	૬-ઠું	કમળાદેવી ચીમનલાલ જોષી	અઠવાડિક	૪-૦-૦
૨૧૭ 'હિંદી-ગ્રાફીક'	,,	૪૨-મું	મીસ. બાઇઆની લીમજી પાલમકોટ	માસિક	૮-૦-૦
૨૧૮ 'હિંદુ પત્રિકા'	ચીખોદરા	૬-ઠું	ચન્દ્રમણિ મોતીલાલ	,,	૦-૮-૦
૨૧૯ 'હિન્દુ-સમાજ'	કરાંચી	૫-મું	મૂળશંકર જાદવજી વ્યાસ	,,	૧-૦-૦
૨૨૦ 'હિત વર્ધક'	મુંબાઇ	૨-જું	રણછોડલાલ ઘનશ્યામ જ્ઞાની	દ્વિમાસિક	૨-૦-૦
૨૨૧ 'ક્ષત્રિય મિત્ર'	ભાવનગર	૧-લું	ધીરસિંહ વ્હેરાભાઇ ગોહિલ	માસિક	૩-૦-૦
૨૨૨ 'ક્ષત્રિય માળી મિત્ર'	વડનગર	,,	લક્ષ્મણરામ કા.	,,	૨-૦-૦
૨૨૩ 'જ્ઞાનવર્ધક'	મુંબાઇ	...	... ...	...	...
૨૨૪ 'જહાંગીર'	અમદાવાદ	૧-લું	એસ. બુરાનપુરી	અઠવાડિક	૫-૦-૦
૨૨૫ 'ડેલી સમાચાર'	મુંબાઈ	૧-લું	શ્રી "શૈલેષ"	,,	૪-૦-૦
૨૨૬ 'ભાગ્યસિદ્ધિ'	અમદાવાદ	૧-લું	મોહનલાલ મંગળદાસ શાહ	માસિક	૨-૦-૦
૨૨૭ 'પ્રતાપ'	સુરત	૮-મું	કાલિદાસ કૃપાશંકર શેલત	અઠવાડિક	૩-૦-૦

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અર્થે માર્ગદર્શક અને સહાયક ગ્રંથોની સૂચી

[ચાલુ વર્ષમાં જે. એમ. રોબર્ટસન સંકલિત "Courses of Study" એ નામનું પુસ્તક જોવામાં આવ્યું; અને એ દૃષ્ટિએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસમાં સુગમ થઈ પડે એવાં ઉપયોગી પુસ્તકોની એક યાદી તૈયાર કરવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો. તે માટે કૉલેજના બી. એ, ના વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા ગુજરાતીના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી એવી એક યાદીની માગણી પણ થતી હતી. ઉપલબ્ધ સાધનો પરથી તે અત્રે આપી છે, પણ તે સંપૂર્ણ વા સર્વદેશી હોવાનો દાવો કરતી નથી.........સંપાદક.]

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ—

Gujarati Language aud Literature, Vols I & II (MacMillan & Co)

[Wilson Philological Lectures]

ગુજરાતી સાહિત્યપર વ્યાખ્યાનો—

વસનજી માધવજી ઠક્કર લેકચર્સ (ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ. ૨)

[ગુ. વ. સોસાઈટી]

સ્મરણ મુકુર

મનોમુકુર

ડૉ. ગ્રીઅરસન—

Linguistic survey of India, Vol. IX, Part 2

[ગુજરાતી પુરતો ભાગ; તેનો અનુવાદ "ગુજરાત શાળાપત્ર" માં છપાયો છે,] —ગવર્મેન્ટ બુકડીપો–દિલ્હી.

એલ. પી. ટેસેટોરી—

Notes on the Grammar of the old Western Rajasthani with special reference to Apabramsha and to Gujarati and Marwadi.

[Indian Antiquary, Vol. 43, February 1914 and following.]

સિદ્ધ હેમચંદ્ર—અધ્યાય ૮ મો પદ ૪, સૂત્રો ૩૨૯ થી ૪૩૯

[સદરહુ સૂત્રોનો ગુજરાતી તરજુમો જૈન ગૂર્જર કવિયો, ભા. ૧ માં આપવામાં આવ્યો છે.]

જે. વી. એસ. ટેલર—ગુજરાતી વ્યાકરણ
જ્યોર્જ પી. ટેલર— „ „ (ઈંગ્રેજીમાં)
[થેકર એન્ડ કું, મુંબાઈ]
કમળાશંકર પ્રાણશંકર—બૃહદ્ વ્યાકરણ
શાસ્ત્રી વૃજલાલ કાલિદાસ—ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ
ઉત્સર્ગમાળા [ગુ. વ. સોસાઇટી.]
દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી—
ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો
ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચકસ્તંભો
[ગુ. વ. સોસાઇટી.]
ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી—સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન
[ગુ. વ. સોસાઇટી.]
હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા—સાહિત્ય પ્રવેશિકા
[એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. મુંબાઈ]
જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા—ગુર્જર સાક્ષર જયંતિઓ
[જીવનલાલ અમરશી મહેતા.]
રમણભાઈ મહીપતરામ—કવિતા અને સાહિત્ય ૪ ભાગમાં
[ગુ. વ. સોસાઇટી.]
પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—કવિતા પ્રવેશ
લિરિક
[પ્રકાશક કર્તા]
દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ—
પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના
પંદરમા શતકનાં ગૂર્જર કાવ્યો
[ગુ. વ. સોસાઇટી.]
દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ—દલપત પિંગળ
[ગુ. વ. સોસાઇટી.]
મણિભાઇ નારણજી તંત્રી—ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય
[એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.]
નથુરામ સુંદરજી શુકલ—કાવ્યશાસ્ત્ર
નાટ્યશાસ્ત્ર
[કર્તા પાસેથી-વાંકાનેર.]

૫. ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણિ—જીવનલાલ અમરશી મહેતા.
૬. ગુજરાતી ઈંગ્રેજી કોશ—મલ્હાર ભીખાજી બેલસરે
૭. „ „ —ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા
૮. અંગ્રેજી ગુજરાતી કોશ—શણીના અને મુસ (મળતો નથી.)
૯. અંગ્રેજી ગુજરાતી કોશ—દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ
૧૦. „ „ „ —પટેલ એન્ડ વ્યાસ
૧૧. નર્મકથા કોશ—ગુજરાતી પ્રેસ
૧૨. પૌરાણિક કથાકોશ—ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી [ગુ. વ. સોસાઇટી]
૧૩. પારિભાષિક કોશ—વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ [ગુ. વ. સોસાઇટી.]
૧૪. ગુજરાતી ફારસી અરબી કોશ—અમીરમિયાં હમદુમિયાં ફારૂકી
[ગુ. વ. સોસાઇટી.]
૧૫. શ્રી સયાજીરાવ શાસન શબ્દકલ્પતરૂ—વડોદરા સરકાર
૧૬. શબ્દ ચિંતામણિ—સંસ્કૃત ગુજરાતી કોશ—સવાઇલાલ છોટાલાલ
ભાવનગર (મળતો નથી)
૧૭. સંસ્કૃત ગુજરાતી શબ્દાદર્શ ભા. ૧ અને ૨
શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર—અમદાવાદ.
૧૮. જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ અર્ધ માગધી ગુજરાતી કોશ (ચાર ભાગમાં)
—મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામિ.
૧૯. વૈજ્ઞાનિક કોશ—ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
—ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

પુસ્તકનું રૂપવિધાન

૧ રૂપરચના અને બીબાં

આ પહેલાંના ત્રણ હપતાઓમાં આપણે પુસ્તકના દેહઘડતર વિષે જરૂરની બાબતો ટૂંકામાં જોઇ ગયા. હવે તેના રૂપવિધાન વિષે થોડું વિચારીએ.

ઘરવખરીની કોઇ મામૂલી ચીજ ખરીદવી હોય છે તોપણ આપણે તે બજારમાંથી સારામાં સારી મેળવવાની ચીવટ રાખીએ છીએ. ત્યારે પુસ્તક એ તો પોતાનું સર્જન. ગ્રંથકાર તેના પ્રત્યેના અપત્યપ્રેમને કારણે તેને ઉત્તમ રૂપમાં પ્રકટ થએલું જોવા ઈંતેજાર હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણે ત્યાં ગ્રંથનું સુઘડ ને મનોગમ મુદ્રણ કરી આપનારાં છાપખાનાં બહુ જ ઓછાં–આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલાં છે. આથી પોતાના ગ્રંથના રૂપવિધાન માટે આતુર ગ્રંથકારને ઘણીવાર નિરાશા થાય છે. સુંદર, ઉઠાવદાર, સુઘડ ગૌરવવાળાં અંગ્રેજી પુસ્તકો રાતદિવસ એના હાથમાં આવ્યા કરતાં હોય છે, અને પોતાનું પુસ્તક પણ એવા આકર્ષક દેખાવ સાથે બહાર પડે એવી હોંશ હોય છે. પણ ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિમાં એ બર લાવવી દુષ્કર જણાય છે. આવા સંજોગોમાં, ગ્રંથકારને પોતાને જ જો કાંઇક ચંચુપ્રવેશ એ બાબતમાં હોય તો કોઇ પણ પ્રામાણિક ઉત્સાહી છાપખાનદાર પાસે, સંપૂર્ણ રીતે મન માન્યું નહિ તોપણ સંતોષકારક કામ તે કરાવી શકે.

ગ્રંથના દેહઘડતર જેટલું જ વિસ્તારી તેના રૂપવિધાનનું પણ શાસ્ત્ર છે; પરંતુ આ ટૂંકા લેખમાં તો થોડાં માર્ગદર્શનો કરીને જ સમેટવું પડશે. પુસ્તકની એ રૂપરચનામાં આટલી વસ્તુઓ મુખ્યત્વે સધાવી જોઇએઃ સુડોળ અને યોગ્ય બીબાંની પસંદગી; પૃષ્ઠાકૃતિમાં તેની પ્રમાણબદ્ધ રચના; બરોબર એકબીજાની પાછળ જ છપાએલાં પૃષ્ઠોની સુગ્રથિત–સુખચિત પૃષ્ઠરચના; મનોરમ ઉઠાવ આપતી ચોતરફની કોરી જગ્યાની વહેંચણી; સુઘડ મુદ્રણ; પુસ્તકની જ ભાવના પ્રગટ કરતાં યોગ્ય સુશોભનો અને ચિત્રાલેખનો તથા આંખને રંજક અને સુમેળવાળી રંગરચના. એ બધાં એક પછી એક જોઈએ.

ગ્રંથવિધાનનું મોટામાં મોટું અંગ તે બીબાં, જે વડે પુસ્તકનો દેહ આકૃતિ પામે; એટલે એ દેહના રૂપનો વિચાર કરતાં પહેલો જ વિચાર

બીબાંનો કરવાનો રહે. ઈંગ્લંડ-અમેરિકામાં તો અનેક રૂપ, મરોડ, ઘાટ, ડોળ, વલણ અને ઉઠાવનાં બીબાં હયાતી ધરાવે છે ને દર વર્ષે તેમાં વધારો થતો જાય છે, એટલે ત્યાં તો ગ્રંથના વિષયના પ્રકાર તથા તેની ભાવનાના પ્રમાણમાં બીબાંની પસંદગી કરવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં, દુર્ભાગ્યે, આ ધંધાની શરૂઆત થઇ હશે ત્યારથી બીબાંના જે મરોડ, કદ અને ઘાટ મુકરર થયાં તેમાં ભાગ્યે જ જીવ જેવો સુધારો કે વધારો થયો છે. એટલે, પસંદગીનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હોવાથી જુદા જુદા ઉદ્દેશ માટે જરૂરનાં વિવિધ ભાવવહન કરતાં બીબાંના અભાવને લીધે કામ સારવામાં અતિશય મુસ્કેલી પણ વેઠવી પડે છે.

આપણે ત્યાં બીબાંનાં જે કદ તથા પ્રકાર છે તેની નામવાર ઓળખ આ લેખમાળાના પહેલા જ હપતામાં અપાઈ ગઈ છે; છતાં અહીં તેનાં ઘાટ-રૂપ અને વપરાશના ગુણધર્મ વિષે વિગતે વિચાર કરવાનો હોવાથી આ નીચે તે ફરીથી બતાવ્યાં છે. પ્રત્યેક લીટી જુદા બીબામાં છે, અને તે લીટીમાં-જ તે બીબાનું નામ તથા તેની ઉપયોગિતાનું સૂચન (બની શક્યું ત્યાં) દર્શાવ્યું છે. એ ઉપયોગિતાના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં આપણે તેને તપાસીશું.

જેને પુસ્તકના body-type કહે છે તે, સમગ્ર ગ્રંથદેહમાં વાપરવામાં આવતાં બીબાંનાં તો આપણે ત્યાં તો મુખ્ય બે જ કદ અને રૂપ છે. એક પાઇકા; બીજો તેનાથી સહેજ મોટો સવાઈ પાઈકા, અથવા ઈંગ્લિશ પાઇકા. ટાઇપોનું કદ સમજવા માટેના પરિમાણને અંગ્રેજીમાં પૉઇન્ટ કહે છે. એક પૉઇન્ટ એટલે એક ઈંચનો ૭૨ મો ભાગ. આ પરિમાણના માપે ટાઇપ જેટલો ઊંચો હોય તેટલા પૉઇન્ટનો કહેવાય. પાઈકા ટાઈપ ૧૨ પૉઇન્ટનો અને સવાઈ પાઇકા ટાઈપ ૧૪ પૉઇન્ટનો હોય છે. એટલેકે પાઇકાથી લગભગ સવાયો માટે સવાઈ પાઇકા. પણ આ જ સવાઇ પાઇકા ૧૨ પૉઇન્ટના કદમાં પણ પાડેલો આવે છે; એટલે કે એનો face-મ્હોરો-સવાઇ પાઈકાનો, પણ ઊંચાઇમાં તેનું કદ પાઈકાનું. આ જાતને 'પાઇકા-નંબર ૯' કહે છે. નજીક નજીક લીટીઓવાળું ભર્યુંભર્યું ગીચ લખાણ લેવું હોય, બીબાં મોટાં વાપરવા છતાં લખવાની વધારે લીટીઓ પૃષ્ઠમાં લેવી હોય ત્યારે આ ટાઈપ વપરાય છે. 'કુમાર'નાં પહેલાં પાનાં ઉપર આવતાં કાવ્યો સવાઈ પાઈકામાં આવે છે; 'સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિકના અગ્રલેખ બધા 'પાઈકા-નંબર ૯' માં આવતા હતા. એ બંનેની સરખામણી કરવાથી લીટીઓ વચ્ચેની જગ્યાનો તફાવત સમજાશે.

ફૂટનોટોમાં સ્મૉલ પાઇકા કરતાં આ લૉંગપ્રાઇમર ટાઇપ વાપરવો વધુ ઉચિત છે
અવતરણો અને પરિશિષ્ટો માટે ઉપયોગી આ સ્મૉલ પાઈકા ટાઈપ દેખાવે
ગ્રંથદેહ માટે સર્વ કામમાં સર્વમાન્ય થએલો આ પાઇકા ટાઇપ એક જ છે
પાઇકા બ્લૅક એટલે જાડા કદનો પાઇકા; પૃષ્ઠપંક્તિઓમાં તે
તરી આવે એવાં પેટામથાળાં માટે આ સ્મૉલ બ્લૅક ટાઈપ જેવો
સુંદર મરોડનો આ સવાઇ પાઈકા અથવા ઇંગ્લિશ પાઈકા ટાઈપ
અને તેનું જ જાડું રૂપ તે આ સવાઇ પાઇકા બ્લૅક
આ ગ્રેઇટ પ્રાઈમર અને ગ્રેઈટ પ્રાઈમર બ્લૅકના કરતાં તો
આ સુડોળ અઢાર પૉઈન્ટ ગુજરાતી વધારે રૂપાળો
મથાળાં માટે આ ટુલાઈન ટાઈપ ઉપયો

થ્રી લાઇન તો એમાં જવલ્લે

ફોર લાઇન ટાઇપનો

નાનાં બાળકો (૧૪-૧૫ વર્ષની વય સુધીનાં)ને માટેનાં પુસ્તકોમાં સવાઈ પાઇકા બીબાં વાપરવાં હિતકર છે. બાળકોની કુમળી દૃષ્ટિશક્તિ તથા વાચન પર હજુ સ્થિર થતી આવતી નજરને માટે એનો ગોળ દેખાવડો મરોડ અને મોટું કદ યોગ્ય છે. અથવા તો ઓછું ભણેલા પ્રાકૃત વર્ગ અને લોક-સમાજના વાચન માટેનાં પુસ્તકો (ભજનોની ચોપડીઓ, ગુટકા વગેરે જેવાં) માટે એ બીબાં જરૂરનાં છે. આ ઉપરાંત કોઇ ઓછા લખાણવાળી પણ સુંદર રૂપઘડતરવાળી મોટા કદની ચોપડીની edition-de-lux (જેને આપણે અમીરી આવૃત્તિ કહી શકીએ) તૈયાર કરવા માટે એ સુડોળ ઘાટનો ટાઇપ સારો પડે.

સુંદર મરોડનો એવો જ એક બીજો ટાઇપ છે; તે અઢાર પૉઇન્ટ ગુજરાતી. 'નવજીવન પ્રકાશન મંદિર'ના સમયથી આ લખનારે ત્યાંથી પ્રથમ તે ચાલુ કર્યો તે પહેલાં તે તદ્દન ખૂણે પડેલો હતો અને જવલ્લે જ કોઈ છાપખાનામાં પણ મળતો. આજે તો તેણે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન સર્વ સ્થળે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. તેની પહેલાં વપરાતા લગભગ તેના જ કદના

(૧૬ પૉઇન્ટના) અને જોડીદાર 'ગ્રેઇટ પ્રાઇમર' તથા 'ગ્રેઇટ બ્લૅક' કરતાં તે સુડોળ, રેખાઉતાર અને સહેજ મોટા દેખાવનો છતાં પાતળો હોવાથી વધુ આકર્ષક છે અને ૬ થી ૧૨ વર્ષ સુધીનાં બાળકોનાં પુસ્તકોના body-type તરીકે તેણે નામના મેળવી છે.

આ સિવાયનાં બીજાં બધાં કામ માટે પાઇકા ટાઇપ વપરાય છે. સવાઇ પાઇકા કરતાં પાતળા તથા ઊભા ઘાટનો, પણ સુંદર રેખાનો અને સામાન્ય વાચકની નજરને ગમે તેટલા વાચનથી પણ નુકસાન ન પહોંચાડે એવા સુવાચ્ય કદનો એ ટાઇપ, બીજો કોઈ નવો અને વધારે સારો જોડીદાર એની અવેજીએ શોધાય ત્યાં સુધી તો આપણે માટે સોનાનો છે. ગુજરાતી ભાષાના લગભગ સમસ્ત મુદ્રણકાર્યમાં તે વપરાય છે.

પાઇકાથી બે પૉઇન્ટ નાનો તે સ્મૉલ પાઇકા. દેખાવમાં તે સારો છે; પરંતુ ઝીણો હોવાથી સમગ્ર ગ્રંથદેહમાં વાપરવો હિતાવહ નથી. મોટા ગ્રંથોમાં અવતરણો તથા પરિશિષ્ટો જે ચાલુ પાઇકા લખાણથી ગૌણ રૂપે તથા જુદાં તરી આવે તેમ છાપી બતાવવાં હોય તેમાં, એનું યોગ્ય સ્થાન છે. એ સિવાય ગજવામાં રાખી શકાય તેવી ગુટકા ઘાટની પુસ્તિકાઓની સુંદર આવૃત્તિમાં એના સુડોળ ઘાટને લીધે એ 'બૉડી ટાઇપ' તરીકે માન પામે તેવો છે.

ફુટનોટો—ચાલુ વાંચનમાં પૃષ્ઠ નીચે મૂકવામાં આવતી પાદનોંધો કે ટીપો—માં પણ આજ સુધી સામાન્યતઃ એ સ્મૉલ ટાઇપ વપરાતો આવ્યો છે; પરંતુ તેનું કદ પાઇકાથી માત્ર બે જ પૉઇન્ટ ઓછું હોવાથી તે ખાસ જુદો તરી આવતો નથી. એને માટે તો પાઇકા જેવા જ લગભગ ઊભા કદનો અને તેથી ત્રણેક પૉઇન્ટ નાનો-પોણા માપનો લૉંગ પ્રાઇમર ટાઇપ વધારે યોગ્ય છે. તે પાઇકાની સાથે રૂપમાં સુમેળ રચતો છતાં, કદમાં નાનો હોવાથી પૃષ્ઠરચનામાં અવતરણ અથવા પાદનોંધ તરીકે વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધારણ કરીને તરી આવે. આપણે ત્યાં આ પ્રકારે તેનો ઉપયોગ થયો બહુ જાણમાં નહોતો, કેમકે રૂપવિધાનના આ મુદ્દાઓપર કોઇએ તેનો વિચાર નહિ કર્યો હોય. આથી એ રીતે તેને ચાલુ કરવાનો ઇરાદો હતો; ત્યાં તો આ વર્ષમાં પૂનાથી પ્રકટ થવા માંડેલા ગુજરાતી 'હરિજનબંધુ'માં તેનો એ પ્રકારનો વાપર શરૂ થએલો જોયો, અને આનંદ થયો. સૌને એ જોવાથી લૉંગ-પ્રાઇમર ટાઇપની એ વિશિષ્ટતાની ખાતરી થશે. એ જ પ્રકારે સ્મૉલ ટાઇપ જો સવાઇ પાઇકાની સાથે વપરાય તો બંને મળીને સુગ્રથિત પૃષ્ઠરચના કરે.

મોટો ટાઇપ ગ્રંથદેહમાં અને નાનો પાદનોંધ અથવા અવતરણમાં વપરાય તે જ પ્રકારે, એથી ઉલટા ક્રમમાં, ઝીણો ટાઇપ જ્યાં ગ્રંથદેહમાં વપરાયો હોય ત્યાં તેનો જોડીદાર એ મોટો ટાઈપ મથાળા તરીકે વાપરવાથી પણ એટલો જ શોભી નીકળે. સ્મૉલ ટાઈપના સળંગ લખાણમાં પેટા-મથાળા તરીકે સવાઈ પાઇકાને વાપરવાથી બહુ સુરાગી રચના થશે. શ્રી બલવન્તરાય ઠાકોરના તાજેતરમાં બહાર પડેલા 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટકમાં છેડે 'મનનિકા ટીકા'માં આ રીતનો ઉપયોગ થયો છે તે સુંદર લાગે છે.

પાઈકાની સાથે સવાઈ પાઈકા એક સ્થળે વાપરવાથી બહુ સુમેળ સાધે છે. તે તેની પૃષ્ઠપંક્તિઓ (જેને ફિગરલાઈન અથવા પેઇજલાઇન કહે છે તે)માં. પ્રત્યેક પૃષ્ઠને મથાળે આવતી, તે તે પૃષ્ઠનો અંક તથા તેમાંના વિષય કે પ્રકરણનું નામ અને ગ્રંથનામ ધરાવતી આ લીટીઓ કોઈ વાર સ્મૉલ બ્લૅકમાં, કોઈ વાર પાઈકા બ્લૅકમાં અથવા ઘરેડિયાં છાપખાનાંમાં તો વચ્ચે આવી ~~~~~~ સર્પાકારી લીટી મૂકીને ચાલુ પાઇકા ટાઇપમાં જ મૂકી દેવામાં આવે છે; તેને બદલે સવાઈ પાઇકામાં તે લીટી લેવાથી બ્લૅક ટાઇપોની પેઠે કાળા જાડા રૂપમાં આગળ ખેંચાઈ ન આવતાં પૃષ્ઠદેહનાં બીબાંની સાથે સુરાગ રચતી છતી જુદી તરી આવશે. અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ હમણાં જ બહાર પાડેલા 'વીર નર્મદ' નામના પુસ્તકમાં આ રચના જોવા મળશે.

હવે મથાળાંનાં બીબાં વિષે. પુસ્તકના પૃષ્ઠનું કદ મોટું હોય—ક્રાઉન આઠ પેજી ('કુમાર'નું કદ) અથવા ડેમી ચાર પેજી ('સ્ત્રી શક્તિ'નું કદ) હોય—તો પૃષ્ઠપંક્તિઓમાં પાઈકા બ્લૅક અને ચાલુ પૃષ્ઠદેહનાં પેટામથાળામાં સ્મૉલ બ્લૅક માફકસર આવી રહે. સ્મૉલ બ્લૅક નાનો, સુડોળ ગોળાકૃતિનો અને ઘેરો–ઘાટો હોવાથી ચાલુ પાઇકાના લખાણમાંથી સારો તરી આવે છે, અને પાઈકા બ્લૅક જ્યાં મોટો પડે ત્યાં તે બહુ જ સુંદર રીતે બંધ બેસે છે. પણ તેનો ઉપયોગ બહુ વિવેકદૃષ્ટિથી કરવો જોઇએ. અહીં એક રમૂજી દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે. બૃહદ્ ગુજરાતના એક માસિકના તંત્રી–મિત્રને એ પ્રકારે એ ટાઈપનો ઉપયોગ કરવાનું એકવાર કહેલું, કે પાઇકા ટાઇપના ભર્યા પૃષ્ઠમાંથી કોઇ નાની કવિતા તરી આવે એવી રીતે છાપવી હોય તો સ્મૉલ બ્લેક ઉપયોગનો છે. પણ ત્યારની એ માસિકની બધી જ કવિતાઓ–ગમે ત્યાં લેવાય છતાં–સ્મૉલ બ્લૅકમાં જ આવ્યા કરે છે !

સવાઈ બ્લૅક, ૧૮ પૉઈન્ટ અને ટુલાઈનિ એ, વિષય કે પ્રકરણનાં મથાળાં માટે ઉપયોગનાં બીબાં છે, પણ તેના વપરાશમાં રૂપદૃષ્ટિ અને વિવેકબુદ્ધિ ન વપરાય તો, કાં તો મથાળું માથાભારે થઈ જાય છે, અથવા બહુ પાતળું પડી જઇ વ્યક્તિત્વહીન થઇ રહે છે. આના નિર્ણયનો મુખ્ય આધાર પૃષ્ઠ-દેહના કદ ઉપર તથા મથાળાના પ્રકાર ઉપર રહે છે. સામાન્યતઃ બધાં પુસ્તકો ક્રાઉન સોળ પેજી ('તણખા'ના કદનાં) હોય છે, કે ક્વચિત આ પુસ્તકના (ડેમી આઠ પેજી) કદનાં હોય છે. એ કદમાં એક જ લીટીનું અને માફકસરનું ટૂંકું વિષય-મથાળું હોય (દાખલા તરીકે વાર્તાનું નામ કે વિષયનું નામ) તો ટુલાઇન ટાઇપ સપ્રમાણ રીતે વાપરી શકાય. પરંતુ 'પ્રકરણ પહેલું–જૂનો અને નવો જમાનો' એવું બે પ્રકારનું અને લાંબું મથાળું હોય તો ટુલાઇન ટાઇપ માથાભારે થઇ પડે. આવા દાખલાઓમાં સવાઈ બ્લૅક અને ૧૮ પૉઇન્ટને—અથવા ગ્રેઇટ પ્રાઇમર કે ગ્રેઇટ બ્લૅકને—પરસ્પર બંધબેસતા આવે એવા રૂપમાં ગોઠવી લેવાથી સારી રચના થાય છે. માત્ર સંભાળવાનું એટલું કે મથાળું પાતળું ન પડી જતાં તેને તેનું વ્યક્તિત્વ મળી રહે ને છતાં તે માથાભારે ન થઇ જતાં સપ્રમાણ ગોઠવાઇ રહે. ઉપરાંત બે પ્રકારનાં મથાળાંમાં ચડાઊતરી વપરાતો ટાઇપ તે તે લીટીના મહત્ત્વ અનુસાર વપરાય. 'પ્રકરણ પહેલું' એને સવાઇ બ્લૅકમાં અને તેની નીચે ૧૮ પૉઇન્ટમાં ' નવો અને જૂનો જમાનો ' એ રીતે લેવાથી આ અર્થ સરશે. 'વીર નર્મદ' નામના પુસ્તકમાં આ રચના જોઇ શકાશે. રૉયલ આઠ પેજી કે ક્રાઉન આઠપેજી જેવા કદનાં પુસ્તકોમાં આ જ પ્રકારે ટુલાઇનિ સાથે ગ્રેઇટ બ્લૅક કે ૧૮ પૉઇન્ટનો ટાઇપ વાપરી શકાય.

થ્રીલાઇન ટાઇપનો ઉપયોગ ગ્રંથમાં તો માત્ર અગ્રપૃષ્ઠ–ટાઇટલ પેઇજ–ઉપર જ થઈ શકે એવું છે. ફોરલાઇન ટાઇપ પણ મોટા કદનાં પુસ્તકોમાં એવા ઉપયોગમાં આવે. પણ તે ઉપરાંત તેનો ખરો ઉપયોગ તો પ્રકરણ કે વિષયની શરૂઆતમાં પ્રથમાક્ષર તરીકે મૂકવા માટેનો છે. તેની ઊંચાઈ બરોબર પાઇકા ટાઇપની બે લીટીના માપની હોવાથી તેના પેટામાં એ લીટીઓ બંધબેસતી આવી રહે છે. પૃષ્ઠ નાનું હોય કે મોટું પણ પાઇકા ટાઇપની ગમે તે પૃષ્ઠાકૃતિમાં ઘણા ઔચિત્યપૂર્વક એ શોભી રહે છે. આ લેખની શરૂઆતમાં તે એ રીતે વપરાયો છે એ જોવાથી આ હકીકત સ્પષ્ટ સમજાશે.

ટાઇપોના વાપરનાં ઉપર બતાવ્યાં તે માર્ગદર્શન તો માત્ર પ્રાથમિક

સમજણ પૂરતાં છે. તેનો આધાર લઇ સારી રૂપદષ્ટિ ધરાવનાર કોઇપણ માણસ અવનવી યોજનાઓ ઉઠાવી શકે.

ગ્રંથદેહની રૂપાકૃતિ સરજવામાં બીજી એક અગત્યની વસ્તુ તે art of spacing. બીબાંવાળી અને કોરી, એ બે પ્રકારની જગ્યાઓનાં મૂલ્ય સમજી તુલનાપૂર્વક તથા વિવેકદષ્ટિથી તેની રચના કરવી અને પૃષ્ઠભાગ પરના એ કાળા અને ધોળા બે સમૂહ એકબીજાને પડછે પરસ્પરને અનુપંગી સોહી રહે એમ વહેંચવા એ ઠરેલી કલાદષ્ટિ માગી લે છે.

પૃષ્ઠના કદના પ્રમાણમાં તેની ચારે તરફના માર્જિન કેટલા કોરા મૂકવા, પ્રકરણને મથાળે કેટલી કોરી જગ્યા રાખવી, પ્રકરણનાં નામ અને લખાણની શરૂઆત વચ્ચે કેટલી જગ્યા છોડવી, પૅરેગ્રાફ કેટલે અધૂરેથી શરૂ કરવા, મુખ્ય લખાણ અને ફુટનોટો વચ્ચે કેટલી જગ્યા કોરી મૂકવી, આ બધી બાબતો ગ્રંથદેહની રૂપાકૃતિ સરજતી વેળા ખ્યાલમાં રાખવી જોઇએ.

એમાં સૌથી વધારે અગત્યની અને હમેશ ધ્યાનમાં રાખવાની મુખ્ય બાબત એ કે બીબાંવાળા ભાગની આકૃતિ—એ સમૂહ, એટલો ભર્યોભર્યો અને બીબાંથી સુખચિત–પ્રમાણસર ઠાંસેલો–હોવો જોઇએ કે સહેજ દૂરથી જોતાં પૃષ્ઠ એક સળંગ કાળા સમૂહ જેવું જ લાગે. પશ્ચિમના ગ્રંથવિધાનના માન્ય કલાકારોનો એ મત છે. તેઓ તો આદર્શ તરીકે જૂનાં પુસ્તકો નિરખવાનું કહે છે. આપણા પૂર્વના દેશોની હસ્તલિખિત પોથીઓ જુઓ કે પશ્ચિમના પુરાણા ગ્રંથો જુઓ; પ્રાચીન શિલાલેખો કે તામ્રપત્રો જુઓ,—બધે જ આ પદ્ધતિ જણાશે. એકધારા સુડોળ અક્ષરે, શબ્દો વચ્ચે તદ્દન ઓછી કોરી જગ્યા મૂકીને કરેલું, પૅરેગ્રાફો કે કોરી જગ્યાના કોઇપણ ગાળા વિનાનું સળંગ લખાણ ધરાવતા એ ગ્રંથ કે પોથીનું કોઇપણ પૃષ્ઠ તમને એટલું સુગ્રથિત ને ભર્યુંભર્યું લાગશે કે જરા દૂર મૂકીને જોતાં સમગ્ર પૃષ્ઠાકૃતિ, ચોમેર સપ્રમાણ વહેંચાએલી કોરી જગ્યા વચ્ચે કોઇ ચિત્ર આવી રહ્યું હોય તેવી સોહામણી જણાશે. આ જ ધોરણ નજર આગળ રાખીને આપણા ગ્રંથોની પૃષ્ઠરચના થવી જોઈએ.

આમ હોવાથી, શબ્દો અને લીટીઓ વચ્ચે કોરી મૂકવાની જગ્યા એ ગ્રંથના રૂપવિધાનમાં ઘણી અગત્યની વસ્તુ છે. તેનું મહત્ત્વ જો બરોબર સમજાઈ જાય તો પૃષ્ઠદેહનું રૂપ અને પ્રમાણ ઘડવામાં બહુ સરળતા થઈ પડે. એટલે ટાઇપની ઓળખની સાથોસાથ કોરી જગ્યાઓ નાખવાનાં સાધનોની ઓળખ પણ જરૂરની છે.

બે શબ્દો વચ્ચે છુટી જગ્યા પૂરવાનાં સાધનોને 'સ્પેઇસ' કહે છે; અને બે લીટીઓને છુટી કરવા માટે વપરાતા સાધનને 'લેડ' કહે છે. આ સ્પેઇસ અને લેડની જાડાઈ તથા પહોળાઇનાં માપ માટે પરિમાણ તો ઉપર જાણી ગયા તે 'પૉઇન્ટ'નુંજ. ટાઇપનું માપ જેમ ઊંચાઈથી કરે, તેમ સ્પેઇસનું માપ તેની જાડાઇથી. પાતળામાં પાતળો સ્પેઇસ બે પૉઇન્ટનો અને જાડામાં જાડો ૧૨ પૉઇન્ટનો હોય છે.

વળી પહોળાઇમાં ૧૨ પૉઇન્ટ એ ટાઇપ–લીટીની લંબાઇ માપવાનું પણ એક પરિમાણ છે. તેને 'એમ' કહે છે. ૧૨ પૉઇન્ટનો એક 'એમ'; અને ૭ 'એમ'નો એક ઇંચ; એ બે પરિમાણો સિવાય લાંબું કોષ્ટક એમાં નથી.

છાપખાનદારો અને કારીગરો આ 'એમ'ના વિભાગોના નામથી સ્પેસ તથા લેડને ઓળખે છે. બે પૉઇન્ટ એ એક 'એમ'નો છઠ્ઠો ભાગ એટલે તેવા સ્પેઇસને તેઓ 'છવાળા' સ્પેઇસ કહે છે; એટલેકે એક એમમાં જે છ સમાય તે સ્પેઇસ. આ રીતે ત્રણ પૉઇન્ટ પહોળા સ્પેઇસને ચારવાળા, ચાર પૉઇન્ટ પહોળા સ્પેઇસને ત્રણવાળા અને છ પૉઇન્ટ સ્પેઇસને અરધો એમ કહે છે. આ જ રીતે ૧ પોઇન્ટ જાડા લેડને બારવાળા, ૧½ પોઇન્ટ જાડા લેડને આઠવાળા; બે પૉઇન્ટના લેડને છવાળા, એમ ઓળખે છે. લેડ પાતળામાં પાતળો ૧ પૉઇન્ટનો અને જાડામાં જાડો ત્રણ પૉઇન્ટનો આવે છે.

જેને loose compose કહે છે તેવું, વચ્ચે કોરી જગ્યાની નદીઓ વહેતી હોય એવું ઢીલું વેરવિખેર ટાઈપકૉમ્પોઝ રૂપદષ્ટિએ દૂષિત ગણાય છે. આજે સામાન્ય નિયમ એ ગણાય છે કે શબ્દો વચ્ચે ત્રણવાળા અને અરધા 'એમ'ના સ્પેસ વપરાય, અને એક વાક્ય પૂરૂં થયા પછી એક એમ જગ્યા કોરી મૂકીને નવું શરૂ થાય. આ નિયમોની સાથે કૉમ્પોઝિટરો પોતાની સગવડ ખાતર થોડી છૂટ લે એટલે પછી પૃષ્ઠ વચ્ચે કોરી જગ્યાના ધોધ વહે એમાં નવાઈ નહિ. પશ્ચિમના ગ્રંથવિધાયકો આદર્શ રચનામાં તો ઓછામાં ઓછી બે પૉઇન્ટની અને વધારેમાં વધારે ચાર પૉઇન્ટની સ્પેસો જ વાપરવાના મતના છે. પૅરેગ્રાફ બહુબહુ તો એક 'એમ'નો; બે પૅરેગ્રાફો વચ્ચે વધારાનો લેડ નહિ; અને લીટીઓ વચ્ચેના લેડ પણ પાતળામાં પાતળા—દોઢ કે બે પૉઇન્ટના. આપણે ત્યાં તો આટલા બારીક સ્પેસિંગનાં સાધન પણ કોઇ વિરલ છાપખાનામાં હશે. તાત્પર્ય એ કે પૃષ્ઠનો દેખાવ સુખચિત લાગે એ મુદ્દો નજર આગળ રાખી એ પ્રકારની રચનાનો તથા સ્પેઇસ એકસરખી, એકધારી રાખવાનો આગ્રહ ધરાવવો.

કોરી જગ્યાની છૂટ મૂકવામાં જે તોલનશક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિ જોઇએ તેની વાત ઉપર આવી ગઇ. એ તોલન અને ગણત્રી પૃષ્ઠના કદ અને તેમાં આપણને મળતા black mass-ટાઇપથી ભરેલા સમૂહ-ના કદ ઉપર અવલંબે છે. માર્જિનો કઇ ઢબે રાખવાં તેની વિસ્તૃત અને ચિત્રો સાથેની સમજણ આ લેખમાળાના બીજા હપતામાં આવી ગઇ છે, એટલે અહીં તેનું લંબાણ કરવાની જરૂર નથી; અને એકવાર એ પ્રમાણબુદ્ધિ આવી જાય એટલે કોઇપણ ચબરાક માણસ તેમાંથી અવનવી રચનાના ઉઠાવ ઉપજાવી શકે. પ્રકરણનાં મથાળાં ચીલાચાલુ પદ્ધતિએ વચ્ચે જ ન રાખતાં એક છેડે ગોઠવી શકાય; પ્રથમાક્ષરોના પેટામાં ભલેને બે લીટી બંધબેસતી સમાઇ જતી હોય છતાં એ મોટા ટાઇપને એકલો મિનારા જેવો છુટો પણ ઊભો કરી શકાય; પ્રથમાક્ષરો લીટીની શરૂઆતથી જ ન લેતાં લીટીની વચ્ચેથી પણ શરૂ કરી શકાય. પરંતુ આ બધી છૂટ લેનારમાં કોરી અને ભરેલી જગ્યાઓમાં પ્રમાણ સમજવાની તથા તેનું તોલન કરવાની સારી શક્તિ આવી ગએલી હોવી જોઇએ. અંતે તો માણસની રસવૃત્તિ અને રૂપદૃષ્ટિ જ મહત્ત્વની છે. એવી દૃષ્ટિ વિનાનો છાપખાનદાર સાધનોના ખડકલા પોતાને ત્યાં હોવા છતાં પણ તમને સંતોષકારક કામ ન આપી શકે; જ્યારે બહુ પરિમિત તથા નજીવાં સાધનો વડે ચલાવતો પણ એ દૃષ્ટિ ધરાવતો મુદ્રક તમારા પુસ્તકનું મનમોહક રૂપ સરજી શકે.

કલાનું સ્થાન જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં છે. એક નાચીઝ શકોરૂં ઘડનાર કુંભકારથી માંડીને મોટા શિલ્પી સુધીના બધા ધંધાઓમાંના એવા કલાકારો એ સમાજનું ઉત્કૃષ્ટ અંગ છે, સમાજની સમૃદ્ધિ છે. પ્રજાની ઊંચી રસદૃષ્ટિ અને સુરૂપતા માટેનો શોખ જ તેને સરજાવશે.

પુસ્તકના સર્વસામાન્ય રૂપવિધાનનું મુખ્ય અંગ આપણે જાણ્યું. હવે તેનાં સુશોભનો તથા ચિત્રાલેખનો વિષે વિચાર કરીશું.

બચુભાઇ રાવત

બે શબ્દો વચ્ચે છુટી જગ્યા પૂરવાનાં સાધનોને 'સ્પેઇસ' કહે છે; અને બે લીટીઓને છુટી કરવા માટે વપરાતા સાધનને 'લેડ' કહે છે. આ સ્પેઇસિ અને લેડની જાડાઈ તથા પહોળાઈનાં માપ માટે પરિમાણ તો ઉપર જાણી ગયા તે 'પૉઇન્ટ'નુંજ. ટાઇપનું માપ જેમ ઊંચાઇથી ઠરે, તેમ સ્પેઇસનું માપ તેની જાડાઇથી. પાતળામાં પાતળો સ્પેઇસિ બે પૉઇન્ટનો અને જાડામાં જાડો ૧૨ પૉઇન્ટનો હોય છે.

વળી પહોળાઈમાં ૧૨ પૉઇન્ટ એ ટાઇપ–લીટીની લંબાઇ માપવાનું પણ એક પરિમાણ છે. તેને 'એમ' કહે છે. ૧૨ પૉઇન્ટનો એક 'એમ'; અને ૭ 'એમ'નો એક ઇંચ; એ બે પરિમાણો સિવાય લાંબું કોષ્ટક એમાં નથી.

છાપખાનદારો અને કારીગરો આ 'એમ'ના વિભાગોના નામથી સ્પેસ તથા લેડને ઓળખે છે. બે પૉઇન્ટ એ એક 'એમ'નો છઠ્ઠો ભાગ એટલે તેવા સ્પેઇસને તેઓ 'છવાળા' સ્પેઇસિ કહે છે; એટલેકે એક એમમાં જે છ સમાય તે સ્પેઇસિ. આ રીતે ત્રણ પૉઇન્ટ પહોળા સ્પેઇસિને ચારવાળા, ચાર પૉઇન્ટ પહોળા સ્પેઇસિને ત્રણવાળા અને ૭ પૉઇન્ટ સ્પેઇસિને અરધો એમ કહે છે. આ જ રીતે ૧ પોઇન્ટ જાડા લેડને બારવાળા, ૧½ પોઇન્ટ જાડા લેડને આઠવાળા; બે પૉઇન્ટના લેડને છવાળા, એમ ઓળખે છે. લેડ પાતળામાં પાતળો ૧ પૉઇન્ટનો અને જાડામાં જાડો ત્રણ પૉઇન્ટનો આવે છે.

જેને loose compose કહે છે તેવું, વચ્ચે કોરી જગ્યાની નદીઓ વહેતી હોય એવું ઢીલું વેરવિખેર ટાઇપકૉમ્પોઝ રૂપદ્દષ્ટિએ દૂષિત ગણાય છે. આજે સામાન્ય નિયમ એ ગણાય છે કે શબ્દો વચ્ચે ત્રણવાળા અને અરધા 'એમ'ના સ્પેસ વપરાય, અને એક વાક્ય પૂરું થયા પછી એક એમ જગ્યા કોરી મૂકીને નવું શરૂ થાય. આ નિયમોની સાથે કૉમ્પોઝિટરો પોતાની સગવડ ખાતર થોડી છૂટ લે એટલે પછી પૃષ્ઠ વચ્ચે કોરી જગ્યાના ધોધ વહે એમાં નવાઈ નહિ. પશ્ચિમના ગ્રંથવિધાયકો આદર્શ રચનામાં તો ઓછામાં ઓછી બે પૉઇન્ટની અને વધારેમાં વધારે ચાર પૉઇન્ટની સ્પેસો જ વાપરવાના મતના છે. પૅરેગ્રાફ બહુબહુ તો એક 'એમ'નો; બે પૅરેગ્રાફો વચ્ચે વધારાનો લેડ નહિ; અને લીટીઓ વચ્ચેના લેડ પણ પાતળામાં પાતળા—દોઢ કે બે પૉઇન્ટના. આપણે ત્યાં તો આટલા બારીક સ્પેસિંગનાં સાધન પણ કોઇ વિરલ છાપખાનામાં હશે. તાત્પર્ય એ કે પૃષ્ઠનો દેખાવ સુખચિન લાગે એ મુદ્દો નજર આગળ રાખી એ પ્રકારની રચનાનો તથા સ્પેઇસિ એકસરખી, એકધારી રાખવાનો આગ્રહ ધરાવવો.

કોરી જગ્યાની છૂટ મૂકવામાં જે તોલનશક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિ જોઇએ તેની વાત ઉપર આવી ગઇ. એ તોલન અને ગણત્રી પૃષ્ઠના કદ અને તેમાં આપણને મળતા black mass–ટાઇપથી ભરેલા સમૂહ–ના કદ ઉપર અવલંબે છે. માર્જિનો કઇ ઢબે રાખવાં તેની વિસ્તૃત અને ચિત્રો સાથેની સમજણ આ લેખમાળાના બીજા હપતામાં આવી ગઇ છે, એટલે અહીં તેનું લંબાણ કરવાની જરૂર નથી; અને એકવાર એ પ્રમાણબુદ્ધિ આવી જાય એટલે કોઇપણ ચબરાક માણસ તેમાંથી અવનવી રચનાના ઉદાવ ઉપજાવી શકે. પ્રકરણનાં મથાળાં ચીલાચાલુ પદ્ધતિએ વચ્ચે જ ન રાખતાં એક છેડે ગોઠવી શકાય; પ્રથમાક્ષરોના પેટામાં ભલેને બે લીટી બંધબેસતી સમાઇ જતી હોય છતાં એ મોટા ટાઇપને એકલો મિનારા જેવો છુટો પણ ઊભો કરી શકાય; પ્રથમાક્ષરો લીટીની શરૂઆતથી જ ન લેતાં લીટીની વચ્ચેથી પણ શરૂ કરી શકાય. પરંતુ આ બધી છૂટ લેનારમાં કોરી અને ભરેલી જગ્યાઓમાં પ્રમાણ સમજવાની તથા તેનું તોલન કરવાની સારી શક્તિ આવી ગએલી હોવી જોઇએ. અંતે તો માણસની રસવૃત્તિ અને રૂપદૃષ્ટિ જ મહત્ત્વની છે. એવી દૃષ્ટિ વિનાનો છાપખાનદાર સાધનોના ખડકલા પોતાને ત્યાં હોવા છતાં પણ તમને સંતોષકારક કામ ન આપી શકે; જ્યારે બહુ પરિમિત તથા નજીવાં સાધનો વડે ચલાવતો પણ એ દૃષ્ટિ ધરાવતો મુદ્રક તમારા પુસ્તકનું મનમોહક રૂપ સરજી શકે.

કલાનું સ્થાન જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં છે. એક નાચીઝ શકોરું ઘડનાર કુંભકારથી માંડીને મોટા શિલ્પી સુધીના બધા ધંધાઓમાંના એવા કલાકારો એ સમાજનું ઉત્કૃષ્ટ અંગ છે, સમાજની સમૃદ્ધિ છે. પ્રજાની ઊંચી રસદૃષ્ટિ અને સુરૂપતા માટેનો શોખ જ તેને સરજાવશે.

પુસ્તકના સર્વસામાન્ય રૂપવિધાનનું મુખ્ય અંગ આપણે જાણ્યું. હવે તેનાં સુશોભનો તથા ચિત્રાલેખનો વિષે વિચાર કરીશું.

બચુભાઇ રાવત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠકોની યાદી

વર્ષ	પ્રમુખ	સ્થાન
સન ૧૯૦૫	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.	અમદાવાદ
,, ૧૯૦૭	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.	મુંબાઇ
,, ૧૯૦૯	દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ.	રાજકોટ
,, ૧૯૧૨	દી. બા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ દવે.	વડોદરા
,, ૧૯૧૫	શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા.	સુરત
,, ૧૯૨૦	સાહિત્યમાર્તંડ રા. બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા.	અમદાવાદ
,, ૧૯૨૪	રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.	ભાવનગર
,, ૧૯૨૬	સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ	મુંબઇ
,, ૧૯૨૮	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.	નડિયાદ
,, ૧૯૩૧	શ્રીયુત ભુલાભાઇ જીવણજી દેસાઇ.	નડિયાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું હાલનું અધિકારી મંડળ

પ્રમુખ :

શ્રીયુત ભુલાભાઈ જીવણજી દેશાઇ.

ઉપ-પ્રમુખ :

શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

મંત્રીઓ :

શ્રીયુત મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા.
શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.
ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ.
શ્રીયુત ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા.

ખજાનચી :

શ્રીયુત મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી.
શ્રીયુત જ્યેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ.

પરિષદનું કાર્યાલય

c/o ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી
અમદાવાદ

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવલી

(અર્વાચીન વિદેહી)

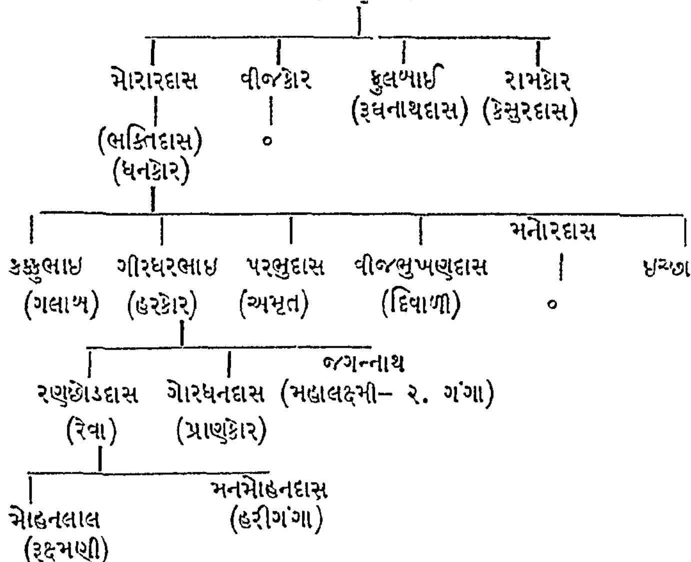
[અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ગણેશ આપણા આરંભના કેળવણીકારોના હસ્તે મંડાયા હતા; તેથી વિદેહી ગ્રંથકારોની ચરિત્રાવલીની શરૂઆત એમનાથી કરી છે. તેમાં સંતોષ પામવા જેવું એ છે કે એમાં કેટલાકનાં આત્મવૃત્તાંત સુભાગ્યે મળી આવ્યાં છે.

સદરહુ કાર્યમાં સહકાર આપવા માટે દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો અને શ્રીયુત ગોવિંદરામ ગણપતરામ ભટ્ટનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ. સંપાદક.]

રણછોડદાસ ગીરધરભાઈનું જન્મચરિત્ર*

ઝવેરીના મૂળ પુરૂષ.

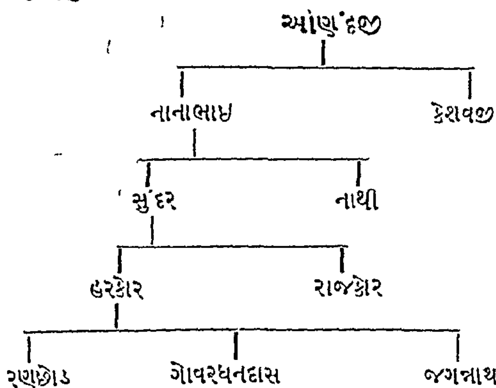
આસરે ઈ. સ. ૧૬૨૦ની સાલમાં અમદાવાદથી ભરૂચ આવી રહ્યા.

[* 'ગુજરાતના કેળવણીખાતાના પિતા 'મર્હુમ રા. રા. રણછોડદાસ ગિરધરભાઇનું આ જીવનચરિત્ર મર્હુમ રા. બા. મોહનલાલ રણછોડદાસે લખેલું તે દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી પાસેથી અમને મળ્યું છે. અને તે માટે અમે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. ગુજરાતના મહાન પુરૂષોના આવા જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થવાની ઘણી જરૂર છે. આ જીવનચરિત્ર કેળવણી ખાતાની શરૂઆત ઉપર કેટલુંક અગત્યનું અજવાળું નાંખે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે સમયના ગુજરાતની રાજકીય આર્થિક અને સાંસારિક સ્થિતિનું પણ સારૂં ચિત્ર દોરે છે. ભાષા તથા જોડણી મૂળ લેખ પ્રમાણેજ રહેવા દીધી છે. જેથી તે વખતની લખવાની ઢબનું સ્વરૂપ પણ વાચકના સમજવામાં આવશે. સંપાદક]

જે પુરૂષનું જન્મચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું, તેનો જન્મ સંવત ૧૮૬૦ કારતક શુદ ૧ વાર રવીને દીવસે થયો હતો. એ દિવસ હિંદુઓમાં ઘણો મોટો તેહેવાર ગણાય છે. કારણ ઈંદ્રની પુજા વ્રજમાં લોકો કરતા હતા તે બદલીને કૃષ્ણે ગીરીરાજની પુજા દાખલ કરી ને એ મોટો અનકુટના ઓછવનો દહાડો વિષ્ણુમારગી કરે છે. અને સારી રીતે સામગ્રી તૈયાર કરીને ઠાકોરજીને ધરે છે. જેવો એ દિવસ યશસ્વી ગણાય છે તેવોજ એ દહાડે જન્મ પામેલા રણછોડદાસ પણ યશસ્વી નીવડયા હતા.

એનું મોસાળપક્ષ પણ સારા પ્રખ્યાત કુળનું ગણાતું હતું. તે કુલના પુરૂષો ભાવનગરના રાજ્યમાં સારા નામીચા કારભારી ગણાતા હતા. એમના માતૃપક્ષનું વૃક્ષ નીચે દરશાવેલું છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ના વરસમાં એ પુરૂષનો જન્મ થયો. તે વરસ પણ ઇતિહાસમાં પંકાએલું છે. કેમકે બ્રીટીશ સરકારે એજ વરસમાં આગષ્ટની તા. ૨૯ મીએ સીંધીઆ પાસેથી ભરૂચ શેહેર લડીને જીતી લીધું હતું. નદીને રસ્તે બે વહાણોમાં સૈન્ય તથા તોપો લાવી પશ્ચિમ દિશાપરથી એટલે કુંભારીઆ ઢોળપર તોપનો મોરચો બાંધી ભરૂચ શેહેરના મજબુત કોટમાં ગબાર પાડી ત્યાંથી લશ્કર શેહેરમાં દાખલ થયું ને અંગ્રેજ સરકારનો વાવટો કીલ્લાપર ફરકવા લાગ્યો. તે વરસથી આજસુધી ભરૂચની પ્રજા બ્રીટીશ સરકારના રાજ્યનો લાભ ભોગવે છે. મુખ્ય લાભ વિદ્યાવૃદ્ધિનો છે. ગુજરાતમાંથી કેળવણીખાતામાં એજ પુરૂષ જેનું આ જન્મ ચરિત્ર લખું છું તે પ્રથમજ જોડાયા ને પોતાના તનમનથી શ્રમ લઈને ગુજરાતમાં

વિદ્યાનો ફેલાવો કર્યો. એક મોટો સરકારી કેળવણીખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર એ પુરૂષને "Father of Education in Gujarat" એટલે ગુજરાતની કેળવણી ખાતાનો પિતા એવી ઉપમા આપી ગયો છે, તે કેટલેક દરજ્જે ખરૂં છે એવું આ જન્મચરીત્ર વાંચવાપરથી જણાશે.

એ પુરૂષની કેળવણી વિશે તથા એમના ભાગ્યોદય વિશે વર્ણન કરતાં પહેલાં તેમાં જે સાધન ને સહાય રૂપ એમના પિતા તેમનું થોડુંક વૃતાંત લખવાની જરૂર છે. એમની માતોશ્રી એમને બાળપણમાં એટલે આશરે ( ) વરસની ઉમરે મુકીને મરણ પામ્યાં હતાં. માટે સારી આરોગ્યતા રાખવાનું તથા સદાચાર શીખવવાનું તથા કેળવણી આપવા વગેરેનું કામ એમના પિતા ગીરધરભાઈનેજ કરવું પડ્યુ હતું. તેમના હસ્તગમાં રહી ધૈર્યવાન સદ્ગુણી, ને વિદ્વાન થયા હતા, એ કુશળતા પોતાના પિતા થકી જ એમને મળી હતી.

જે ઝવેરી કુટુંબમાં ગીરધરભાઈનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩ માં થયો હતો તે ઘણી સારી સ્થિતિમાં નહોતું. કુટુંબમાં માણસો ઘણાં હતાં પણ તેમાં કોઈ પરાક્રમી ધન્ધા કે રોજગારમાં કુશળ ન હોવાથી પોષણ ઘણી મુશ્કેલીથી ચાલતું હતું. કુટુંબમાં ચાર ભાઈ, એક બેહેન, ચાર ભાઈઓની વહુઓ તથા વૃદ્ધ માતા, તથા ભાઇઓનાં છોકરાં મળી પંદર વીશ માણસો હતાં. રેવાજી જવાના ઢોળાવપર સાંકડા એક માળવાળા ઘરમાં કે જેનું ક્ષેત્રફળ પરાકાષ્ટાએ ૩૦૦ ચો. ફૂ. થાય તેમાં રહેતાં ને ગરીબી હાલતથી ગુજરાન ચલાવતાં.

ગીરધરભાઈના મોટાભાઈ કકુભાઈ નામે હતા. તે એક વેપારી માર-ફતીઆને ત્યાં ગુમાસ્તા રહેતા ને (વારસિક) સો સવાસો રૂ. કમાય તેપર સૌનો ઉદર નિરવાહ ચાલતો હતો. એમના પિતા ભક્તિદાસ પણ ઘણી સારી સ્થિતિમાં કે ધનવાન નહોતા. તે પોતાના દીકરાઓને નાની ઉંમરમાં મુકી મરણ પામ્યા હતા.

પોતાના મોટાભાઈને કુટુંબનું પોષણ કરવામાં સહાયભૂત થવાને ગીરધરભાઈએ નાની ઉંમરથીજ ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો. ભરૂચમાં સન ૧૮૬૦ પહેલાં બદામોનું ચલણ હતું. બદામો પૈસાની પચાશ એકાવન ચાલતી. એટલે દુકાનદારોને ત્યાંથી પચાસ કરતાં વધારે ભાવની બદામો વેચાતી લે ને તે બીજા લોકોને ચાલુ ભાવથી આપે એટલે સાંજ લગીમાં કામ કર-

નારો આનો બે આના કમાય.' એ રોજગાર કરવામાં રખડાટ ઘણો હતો પણ ગીરધરભાઈ તેવું કામ કરીને પૈસા લાવી પોતાના ભાઇને મદદ કરે. તેમ કરતાં થોડાંક નાણાંની રકમ સંગ્રહ કરી સુતરીઆનો રોજગાર કરવા લાગ્યા એટલે સુતર કાંતનારીઓ પાસે સુતર ખરીદ કરી વણકરોને ત્યાં વેચે. તે વખતમાં એ રોજગાર સારો હતો. કેમકે તે દહાડે આજના સમય જેવાં વરાળયંત્રથી ચાલનારાં સુતર કાપડનાં કારખાનાં ન હતાં, તથા ભરૂચનો વણાટ સારો પંકાતો ને તેમા બનેલો માલ બહાર દેશાવર ખાતે જતો. એવા ધંધા કરતાં ઉદરનીરવાહનું કામ ચાલવા લાગ્યું. ગીરધરભાઈ ઘણા તીવ્ર બુદ્ધીવાળા હતા તથા સદાચરણી પુરૂષોમાં તેમનો સમાગમ ઘણો રહેતો તેથી જૈનમારગી ગોરજીઓની તથા એવાજ બીજા કેટલાક સાધુઓની સંગતથી શુદ્ધ લખવાનો તથા બોલવાનો સારો અભ્યાસ થયો. દેવનાગરી લીપી તથા ગુજરાતી લેખ ઘણો સુંદર તેમને હાથ લાગ્યો તેમજ તે પુરૂષોની સોબતથી વિચાર પણ ઘણા ઉંચી તરેહના એમના મનમા ઠસવા લાગ્યા. આ જગાએ મારે કહ્યા વગર છુટકો નથી કે ગીરધરભાઈના વડીલ ભાઇ કકુભાઈ ઘણા દેવભોળા તથા મૂર્તિપુજાપર ઘણી શ્રધ્ધાવાળા હતા. તે પોતાનો ઘણો કાળ દરરોજ પાઠપુજા કરવામાં તથા ભરૂચ શહેરનાં ઘણાં દેવાલયોમાં મૂર્તિઓનાં દરશન કરવામાં કાહાડતા તથા જાદુમંત્ર વગેરે ખરા અંતઃકરણથી માનતા. પણ એ જાતે પોતે એક ઇશ્વરને માનતા. લોકોમાં ચાલતા અનેક પ્રકારના ખોટા વહેમોને જરાપણ માન આપતા નહીં. હીંદુ શાસ્રનું ખરૂં તત્વ સમજતા ને તે પ્રમાણે વરતતા. તેમને સારા સાધુના સમાગમવાળા સારા સારા માણસો સાથે ઓળખાણ થઇ ને તે તેમને ઘણી ખપ લાગી. એમના બાપ ભગતીદાસ ભરૂચ શેહેરના આગલા નામીચા હાકેમ લલુભાઈને ત્યાં નોકર હતા તેને એકવાર દુકાળના વરસમાં લલુભાઈએ અનાજના કોઠારનું કામ સોપ્યું કે આ અનાજમાંથી ગરીબ ભૂખે મરતા લોકોને અનાજ મફત ભીખ દાખલ આપવું. તે વેળા એ ભગતીદાસના પ્રમાણિકપણા વિશે એવી વાત જાણવામાં આવી છે કે પોતાની ગરીબી હાલત છતાં પણ સરકારી કોઠારમાંથી પોતાના કુટુંબના ઉપયોગને સારૂ અન્ન લાવતા નહી. પણ તેને બદલે પોતાની ઘરમવાસના એવી રીતે દેખાડતા કે પોતાને ઘેરથી સવારે કોઠારે જાય ત્યારે શેર જુવાર પોતાના ફેપાડાને છેડે બાધી લઇ જાય તે પેલા અનાજના ઢગલા પડયા હોય તેમાં તે નાંખી દે અને એમ બોલે કે "લલુનું મણ તથા મારૂં કણ," મતલબ કે

લલુભાઈ તરફથી કોઈને મણ અનાજ મળશે તો તેમાં શેરમાદા દાખલ મારૂં એક કણ પણ જશે તો ખરૂં.

એ ભગતીદાસના ઓળખાણને લીધે તથા પોતાના સારા ગુજરાતી બાળબોધ લેખને લીધે એ ગીરધરભાઈ ઉપર લલુભાઇની મમતા ચોંટી ને પોતાને ત્યાં આવવા જવાની પરવાનગી એમને આપી. એવું કહે છે કે લલુભાઇને જ્યારે સીંધીઆ સરદારે પાવાગઢ ઉપર કેદ મોકલ્યા હતા ત્યારે તે જતી વખત પોતાના માણસોને એમ કહી ગયા હતા કે 'આ ગીરધરના હાથનો લખેલો કાગળ મોકલશો તો તે મારાથી વંચાશે; બીજા કોઈના લખેલા કાગળો મોકલશો તો તે મારાથી વંચાશે નહિ.' એવી મમતા ચોંટવા પરથી તેનો લાભ લલુભાઇએ સારી પેઠે ગીરધરભાઇને વાળી આપ્યો. મજમુદાર બીજાભાઇ જે લલુભાઈના મિત્ર હતા તે ઘણા પૈસાદાર હતા. તેમનો એક પુત્ર પ્રાણનાથભાઈ કરીને હતો, એ મજમુદારને લલુભાઈએ સલાહ આપી કે તમે આ તરૂણ પુરૂષ ગીરધરભાઈ જે આપણી ન્યાતનો છે તથા ઘણો વિચીક્ષણ, બુદ્ધીમાન, ને પ્રમાણિક છે તેને ગુમાસ્તો રાખી તમારાં નાણાંનો ઉપયોગ વેપાર રોજગારમાં કરો. એ સલાહ બીજાભાઈએ માન્ય કરી ત્યારથી ગીરધરભાઇનું નસીબ તેમની સાથે સંવત [ ] ના વરસમાં જોડાયું, એ દુકાન પ્રાણનાથ બીજાભાઇના નામથી પોતે મુનીમ દાખલ રહીને ગીરધરભાઇએ ચલાવી. તેમાં અનેક પ્રકારના રોજગાર કર્યા. શરાફી રોજગાર નાણાવટી તથા હુંડીયામણ વગેરેનો, તેમજ આરફતીઆનો એટલે કરીયાણું ખાંડ વગેરે માલ દેશાવરથી મંગાવવો તથા દેશાવર ચડાવવો. રૂનો ધંધો પણ કર્યો. તેમાં કપાસ લોઢવાના આર માંડતા અને રૂ મુંબાઇ ચડાવતા. લેણદેણનો રોજગાર તે વખતમાં સારો હતો તે પણ ચલાવા માંડ્યો. પરગણામાં તથા શેહેરમાં તથા દેશાવરમાં "પ્રાણનાથ બીજાભાઈની" પેઢી પંકાઈ ગઇ. ને તેમાં લાભ પણ સારો પ્રાપ્ત કર્યો. આરંભે મુનીમ દાખલ રહી કામ કરવાથી બીજાભાઈ ઘણા રાજી થયા તેથી ગીરધરભાઇને પ્રાણનાથનો પંત્યાજો રોજગાર ચાલવાની જોડવણ કરી. એ પેઢી વરસ લગી ચાલી. અને પ્રાણનાથભાઈ મરણ પામ્યા પછી તેમના પિત્રાઈ ભાઈ રઘુભાઈ જે તેમના વારસ થયા તેમણે થોડી મુદત ચલાવી ને અંતે રઘુભાઇના મૃત્યુ પછી બંધ પડી. ત્યારબાદ ગીરધર ભાઇ [ ] વરસ જીવ્યા ને સંવત ૧૯૧૨ના ભાદરવા વદ ૧૩ ને રોજ [ ] વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યા.

ગીરધરભાઇ પિંડપોષક નહોતા પણ કુળપોષક હતા. પોતાનો ભાગ્યોદય થયા પછી પોતાના મોટાભાઈની તેમણે ઘણી સારી રીતે બરદાસ કરી હતી. કારણ તેમના શેઠની દુકાન ભાગ્યા પછી તે છેક બેરોજગારી થયા હતા તેથી તેમને જે આશ્રયની અગત્ય હતી તે પોતાના ભાઈ તરફથી મળી. તેમનું ઘર બંધાવી આપ્યું તથા ફકુભાઈને એકજ પુત્ર જે મોટી ઉમરે એટલે પચાસ વરસે થયો હતો તેને ભણાવી ગણાવી પાવરધો કીધો ને ધંધે લગાડયો. પોતાના બીજા ભાઇ પરશુદાસનું સંરક્ષણ કર્યું એટલુંજ નહીં પણ તે મુવા પછી તેમની ધણીયાણી તથા દીકરીને પાળી. દીકરી પરણાવી ને તેને છોકરાં થયાં. છેક કનિષ્ટ બંધુ વિજભુખણદાસ હતા. તેમને પણ સારી રીતે બરદાસથી ઉછેરી વકીલાતની પરીક્ષા અપાવી, ને ધંધો શીખવ્યો. તે પણ સારા સમૃદ્ધીવાન પછવાડેથી થયા. અંગ્રેજ સરકારે પ્રથમ તે વખતે સ્ટાંપના કાગળ કાહાડયા હતા. ભરૂચની રૈયતે સંપ કીધો કે એ કાગળ કોઇએ દસ્તાવેજના કામમાં વાપરવા નહીં. વીજભુખણદાસ જાતે વકીલ હતા તેણે હીમત ચલાવી ને કાગળનો ઉપયોગ કર્યો તેથી લોક ટોળે મળી તેનો જીવ લેવા તૈયાર થએલો એ ખબર ગીરધરભાઇને પડવાથી તરત તેની મદદે ગયા ને લોકને સમજાવી તે સંકટમાંથી પોતાના ભાઈને કષ્ટમાંથી દુર કર્યો. એ પરથી ગીરધરભાઈની સમયસૂચકતા તથા ભ્રાતૃભાવ જણાઈ આવે છે.

એ સદ્‌ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબની સંભાળ લેતા એટલુંજ નહીં પણ મિત્રમંડળની તેમજ પોતાના તાબાના નોકરો કે દેણદાર આસામીઓની પણ બરદાશ કરતા. વખતોવખત અનાજ ફસલ ભરાવી આપતા તથા તેમના શુભાશુભ કાર્ય વેળાએ પણ સારી તપાસ રાખતા. વેપારી મંડળમાં સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. ઘણા લોકો એમના અનુભવનો લાભ મેળવવા સલાહ પુછવા આવતા અને કજીઆ કંકાસનું સમાધાન કરવા પાછળ ઘણી કાળજી રાખતા.

અગર એમના મોટાભાઈ ફકુભાઈની પેઠે એમણે ધર્મને બહાને પ્રવાસ કરેલો જણાતો નથી તોપણ પ્રવાસમાં એમની ચંચળાઇ ને ખબડદારીનો એક દાખલો જાણવામાં આવ્યો છે. એ પોતાના શેઠ પ્રાણનાથ બીજાભાઇને પરણાવા સારૂ બરાત લઈને ભાવનગર તાબાના સાવરકુંડલા ગામ તરફ જવા સારૂ ભરૂચથી નીકળ્યા. તે વેળા શેઠના પીત્રાઈ વરગની

સ્ત્રીઓએ ઘણુંક જેવર સાથે રાખ્યું હતું. મહી નદી ઉતરતાં જે ગાડામાં તે સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી તેને અકસ્માત થવાથી તે ઉંધું વળ્યું ને પોટલાં પાણીમાં પડયાં. તે વેળા એક ગાડાવાળો પેલો જેવરવાળો દાબડો પાણીમાંથી કહાડી લઈ ચાલતો થયો ને એક ઘાસના ગાડામાં સંતાડયો. સ્ત્રીઓએ પાણીમાંથી બહાર નીકળી પોટલાં તપાસ્યાં તો જેવરનો દાબડો ન મળ્યો તેથી રડાપીટ કરવા માંડી. આ બાબતની ખબર ગીરધરભાઈને થતાંજ તેમણે પોતાના માણસોની ચોકી નદીના કીનારાપર તથા રસ્તાપર મુકી દીધી અને પોતાના એક પુત્રને તથા ગુમાસ્તાને ઘોડા આપી પાસેના ગામમાં ગાયકવાડી થાણું હતું ત્યાં થાણદારને જાહેર કરી મદત માગવા અરજ કરવાને મોકલવા સારૂ તૈયાર કર્યા. તે દાબડો પેલા ગાડીવાળાથી ન જેર-વાયો એટલે તેણે આવી જાહેર કર્યું કે તમારો જેવરનો દાબડો અનામત હાથ લાગે તો મને શું આપશો. તેને જવાબ મળ્યો કે આ સોનાનો વેહેડ રૂ. ૫૦) નો છે તે મળશે. એટલે પછી ગાડીના ઝાડા લેતાં તે ગાડીવાળા-એજ દાબડો રજુ કર્યો. આ દાખલો આપવાની મતલબ એટલીજ છે કે અગાઉના વખતમાં મહીકાંઠાપર કોળી ને લુંટારાનો કેટલો ડર હતો તે સૌને જાણીતો છે. તેવા સમયમાં હીમત રાખી સાવચેતીથી તપાસ મહી-કાંઠાપરજ કરવી એ સહેલું કામ ન ગણાય.

ગીરધરભાઇના શેઠ પ્રાણનાથભાઈ ત્રીજીવાર પરણવાને સુરત જવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં તેમનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી સઘળો દુકાન સંબં-ધીનો કારભાર તથા તેમની મીલકત જેવર સીલક વગેરે તેમના પીત્રાઈ ભાઈ વારસ રઘુભાઈના હસ્તકમાં ગયું. શેઠની હવેલીમાં ચોરી થઈ તેમાં વારસામાં મળેલું સઘળું જેવર (આશરે બાર હજારનું) ચોરાયું. એ વખત ગીરધરભાઈનું દૈવ પાધરૂં કે તે પરગણામાં ઉઘરાણી ગયા હતા. શેહેરમાં નહીં તેમજ હવેલીમાં તથા દુકાનમાં પણ તે હાજર નહોતા. રઘુભાઈની બુદ્ધિ ફેરવવાને તથા ગીરધરભાઈ ઉપર શક લઈ જઈ સરકારમાં જાહેર કરી તેમના ઘરના ઝાડા લેવાને કેટલાક તેમના સગાઓએ સલાહ આપી. રઘુભાઈનું ડોળ જોઇને તથા તેમની વિચિત્ર બોલવાની ઢપ ઉપરથી કોઇને એવો વેહેમ કે તે કમઅકલ આદમી છે. પણ વાસ્તવિક તેમ નહોતું. તે ઘણા વિચારશીલ ને સમજુ માણસ હતા. તેથી તેમણે પેલા નીંદાખોરોની વાત સાચી ન માની ને તેમને એવો ઉત્તર દીધો કે ગીરધરભાઈ એવા પ્રપંચી પુરૂષ નથી. તે પ્રમાણિક છે ને એવું કામ કદાપિ કરે નહીં માટે મારે

એના ઘરનો ઝાડો લેવડાવવો નથી. મારા નસીબમાંથી એટલું દ્રવ્ય ઉતર્યું ને ગયું. પરગણામાં ગીરધરભાઈને ખબર પડવાથી તે શહેરમાં આવ્યા ને પેશગેબત તપાસ ચલાવતાં એ કામ મરનાર શેઠના જુના રસોઇઆ તથા ચાકરનું છે તેવી બાતમી લાગવાથી ઘણી યુક્તિથી તજવીજ ચલાવતાં તેજ ચાકરથી પત્તો મળ્યો કે ચોરાયલું ઘરેણું રસોઇઆની ઓરડી દશાશ્વમેધની ધર્મશાળામાં હતી ત્યાં સંતાડેલું છે. ને ભટનો પગ ભોગજોગે ભાગેલો તેથી તેનાથી ચલાતું નહોતું. માટે તેની પાસે તેની ઓરડીની કુંચી મેળવી પોતાના શેઠ રઘુભાઈને તથા તેના એક વિશ્વાસુ માણસને સાથે લઈ ગીરધરભાઇએ પાછલી રાત્રે દશાશ્વમેધ પર જઈ તે કોટડી ઉઘાડી તેમાં તપાસ કરી પણ કાંઇ દીઠામાં ન આવ્યું. સૌ ત્યારે નિરાશ થયા પણ ગીરધરભાઈએ હીમત ન હારતાં એવું વિચાર્યું કે કદાપિ આ લાકડાનો ગંજ મારેલો છે તેની નીચે ભોંયમાં દાટેલું હશે. ત્રણે જણાએ મળી લાકડાની થડી ખસેડી તો તેની નીચે જમીનમાં માટલાં દાટી તેમાં જેવર ભરેલું હતું. તે શેઠને બતાવ્યું ને તેમને હવાલે કર્યું. એ રીતે પોતાપર આવેલું કલંક દૂર થવા પછી કેટલાક વરસ દુકાન નવા શેઠના હાથ તળે ચાલી. પછી તે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમનો હીસ્સો તેમના બે જમાઈઓને વહેંચી આપ્યો ને પોતે પોતાનો હીસ્સો લઈ જુદા પડયા. (સંવત ૧૮ [ ])

ગીરધરભાઈને ત્રણ પુત્ર, વડીલ રણછોડદાસ, વચલા ગોવરધનદાસ ને કનિષ્ટ જગંનાથ. ત્રણે પુત્રોને કુમળી વયથીજ સદભક્તી ને સદાચાર શીખવેલો. સ્વચ્છતા રાખવી, પ્રમાણિકપણું સાચવવું એવી ઘણી શીખામણો દેવાથી તે પણ સારા કેળવાયા. દેશી નામાની રીત, સંસ્કૃત તથા ભાષાનાં (હીંદુસ્તાની ભાષાનાં) પુસ્તકો વાંચવા સમજવા ને શુદ્ધ લેખનપદ્ધતી તથા સારા મરોડદાર અક્ષર લખવા વગેરે બાબતોમાં એ પુત્રો સારા હુંશીઆર નીવડયા. ગીરધરભાઈની જાતનું લખાણ પણ શુદ્ધ ને સ્વચ્છ તેજ મુજબ તેમના પુત્રો પણ શીખ્યા.

એ ગૃહસ્થના સરાફી દફતર રાખવાની રીત તથા લખાણ તથા સ્વચ્છતા જોઈ તે વખતના યુરોપિઅન અમલદારો પણ ઘણા રાજી થએલા. કેટલીકવાર અદાલતમાં એમની પેઢીના ચોપડા ગુજરવામાં આવેલા પણ તે ઉપર જડજોનો એટલો વિશ્વાસ બેઠેલો કે એમાં કંઈ દગો કે અપ્રમાણિકપણું હોયજ નહીં.

એમની ઉપર એકવાર ફોજદારીનો ચારજ આવેલો. એક ઘાંચીના ખત પાછળ વસુલ ભરવામાં ચેરમચુંથ થએલું તે પરથી કામ સેશન કોરટમાં રજુ થએલું. તે દસ્તાવેજ તથા ચેરાએલું જોઈ તપાસ કરી જડજે એવો હુકમ આપેલો કે આવા વૃદ્ધ માણસથી એ કામ થાય નહિ. સબબ આરોપી બીન તકસીરવાર છે એમ કહી રજા આપી.

એ પુરૂષની મુખચર્યા ઘણી તેજસ્વી તથા ભવ્યાકૃતિની હતી. કદે ઠીંગણા, ગૌરવર્ણ, ચપળ નેત્ર, શરીર આરોગ્ય ને કસાએલું હતું. છેક હેંસી બાસી વરસની ઉમ્મર લગી ઘરસંસાર ચલાવવામાં મચેલા રહેતા. પોતાની સ્ત્રી યુવાવસ્થામાંજ મરણ પામતાં બીજીવાર લગ્ન ન કર્યા ને બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું. પોતાના પુત્રોની વહુઓ નાહાની વયની હતી તેમને ઘરધંધો, સ્વયંપાક સ્વાદિષ્ટ બનાવવો, સ્વચ્છતા રાખવી ને પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું વગેરે વગેરે બાબતોમાં સારી શીખામણ આપી તેમને સુધાર્યો તે પછવાડેથી તેમને ઘણું યાદ કરતાં હતાં.

સ્વભાવે ઉગ્ર હતા પણ ઉગ્રપણું વિવેકબહાર નહતું. કેટલાક તમો-ગુણી માણસો જેમ હદબહાર જતા રહી પોતાનાં કાર્યમાં વિઘ્ન આણે એવો તમોગુણ એમનામા નહતો. પરોપકારી હતા. ઘણા યોગ્ય સંત, સાધુ, બ્રાહ્મણ વગેરેને યથાયોગ્ય સહાય કરતા. એ ગુણને લીધે પોતાની જ્ઞાતિમાં સારી પદવી ધરાવતા હતા. દયાનો ગુણ પણ એમનામાં સારો હતો. ઘણી વખત હાથ તળેના માણસો કે પરગણાની આસામીઓ પર વાંકને લીધે ક્રોધે ભરાતા ખરા, પરંતુ થોડીવાર પછી ક્રોધ સમાવી તેમને સારી શીખામણ દઈ તેમને ક્ષમા કરી તેમના મનનું સાંત્વન કરતા. સાહસિક-પણાનો ગુણ એમનામાં જન્મથીજ હતો; જો તેમ ન હોત તો કંગાલ સ્થિતિમાંથી ઉદ્યોગ ને આગ્રહે કરીને સારી હાલતમાં જઈ શકાય નહિ. એમના પુત્ર રણછોડદાસને મુંબઈ મોકલ્યા તે એમના કાળમાં એક પ્રકારનું સાહસ ગણાય. મુંબઈનું સ્થળ એટલે કાળું પાણી ને મૃત્યુસ્થાનની જગા એ સમયમાં ગણાતી હતી. ને પોતાના જુવાન ગભરૂ જેવા છોકરાને પોતાની સારી હાલત છતાં મોકલવા એ થોડું ધૈર્ય ને હીમત ન કહેવાય.

એ પુરૂષમાં એક ગુણ એવો સારો હતો કે એમના વખાણ કોઈ એમને મોઢે કરે તો તે પોતાને બીલકુલ ગમતું નહીં. ઘણી વેળા એવું બનેલું કે કોઈ અજાણ માણસ આવી એમના સદ્દગુણનાં કે સત્કર્મનાં

વખાણ કરવા લાગે તો તેને કહેશે કે તમે ભાટ છો ? ભાટાઇ શું કરવા કરો છો ? તમારે જે પ્રયોજન હોય તે કહો. એમ કહી તેને વારતા.

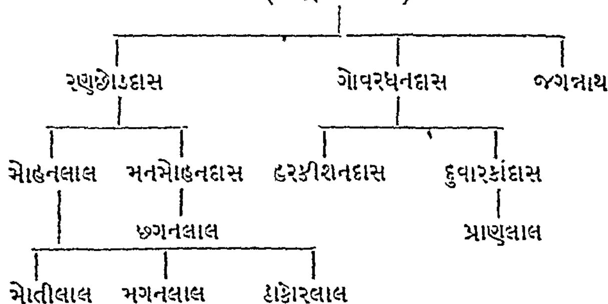
સારૂં વિસ્તારવાળું કુટુંબ સારી સ્થિતિમાં મૂકી એ પુરૂષ સંવત ૧૯૧૨ ના ભાદરવા વદ ૧૩ ને રોજ દેવલોક થયા, ત્યારે એમની પાછળ ઓછવ થયો હતો. જે ગૃહસ્થ મોટી વયે પોંચી આબાદી અવસ્થામાં મરણ પામે છે તેમની પાછળ ગુજરાતી રીવાજ પ્રમાણે રડાકુટો કરતા નથી, પણ ભગતોની ટોળી બોલાવી વાજતે ગાજતે ભજન કરતા સ્મશાન લગી તેનું શબ બાળવા લઈ જાય છે. તેમજ ડાઘુ પાછા આવતી વખત પણ તેજ મંડળીઓનું ભજન થાય છે. બૈરાં પણ કુટતાં નથી ને ભજન ગાય છે. એ મરી ગયા ત્યારે લોક કહેતા કે બાર દીકરાનો બાપ મુઓ. એ ઘણો ભાગ્યશાળી છે.

ખાવા પીવામાં સ્વાદીઆ હતા, પણ નિયમિત આહારી અને શરીર કસાએલું તેથી ઉત્તર અવસ્થામાં પણ શરીર ઘણું આરોગ્ય રહેતું. મરતી વખત જ એક દોઢ માસનો મંદવાડ ભોગવ્યો હતો.

મરણ વખતે એમનો સ્વાંગી વંશ પુરૂષ વર્ગનો નીચે મુજબ હતો.

ગીરધરભાઈ

(ઉર્ફે છીકાકા.)

એમને ઈંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ન હતું તથાપિ સુજ્ઞ અને વિદ્વાન કોઈ ઈંગ્રેજી સાથે મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા રાખતા. પ્રથમ ભરૂચમાં સદર અદાલત હતી તે વખતે ત્યાંનો એક જડજ મી. રોબર્ટ નામે હતો તેમની મુલાકાત એમને થયેલી, અને તે એમની પાસે હિંદુસ્તાની ભાષાની સુંદરદાસની તથા દાદુજી વગેરેની વાણી સાંભળવાનો બહુ શોખ રાખતો હતો.

વારંવાર એમને તેડાવીને નાના પ્રકારની વાણી એમના મુખારવિંદથી સાંભળી ખુશી થતો અને તે પોતે પણ યાદ કરવાને માટે શ્રમ કરતો હતો.

એ પોતે જ્યારે વૃદ્ધ થયા ત્યારે પોતાના ઓરડામાં નિત્ય પોતાના પુત્ર તથા પૌત્રોને સાયં સમય વીત્યા પછી સર્વેને બેસાડી પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા સદ્બોધ વાણીના પ્રસંગથી નાના પ્રકારનો નીતિનો અને સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હતા. ઘણા ગ્રંથોની વાણી એમને મુખે રેહેતી હતી.

હવે આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. રણછોડદાસનો વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ થયો ત્યારે કેળવણીનાં સાધન કયાં હતાં તે જણાવવું જોઈએ. વાણીઆના છોકરા આઠદસ વરસની ઉંમરે ગામડી મહેતાજીની નિશાળે ભણવા બેસતા, ત્યાં બે ત્રણ ચાર વરસની મુદત સુધીમાં આંક, કકો, નામાં વગેરે શીખતા. ચાલતા કોષ્ટકોની ઘાતો કે શેરીઆં મણીકાં લેખાં થોડાં ઘણાં આવડે. વાંચવાનાં પુસ્તકો તો હોયજ શાનાં. અશુદ્ધ લખતાં શીખે. એ રીતે કેટલોક વખત ગુમાવ્યા પછી પંદર સોળ વરસની ઉમ્મરે કોઈ શરાફ કે મારફતીઆની દુકાને દાખલ થાય. ત્યાં કેટલીક મુદત લગી ઉમેદવારીથી કામ કરે. નામું લખવાની સમજ તથા તોલ બારદાન, વીઆજ ગણવાની રીત, વટાવ, મુદત કાપવાના હિસાબ વગેરેમાં માહીતી મેળવી હુશીઆર થાય તો તેની લાયકી મુજબ છ દશ કે બાર રૂપીઆનું વરસાન જારી થાય. બહુ કુશલતા પ્રાપ્ત થાય તો વીશેક વરસની ઉમરે ગુમાસ્તો થાય. ચડતાં ચડતાં મુનીમ કે ફીલીદાર થાય. નોકરી મેળવનારને વાસ્તે એ ઉપક્રમ હતો. કેટલાકના બાપ નેસ્તી ગાંધી વગેરેની દુકાન માંડતા હોય તો તે ધંધામાં પડે ને માહીતી મેળવે. વાણીઆઈ લખાણ એટલે કાના માત્રાના ઠેકાણા વગરનું. જે લખાણમાં કાનામાત્રાનું ઠેકાણું નહિ તો પછી હ્રસ્વ દીર્ઘ કે જોડાક્ષર તો તેમાં હોયજ ક્યાંથી.

એવી સ્થિતિમાં આંક, હીસાબ, લખવું, વાંચવું, વગેરેનો અભ્યાસ કરી આસરે પંદર સોળ વરસની ઉમરે પોતાના પિતાના હાથ તળે રણછોડદાસ દુકાનમાં રહ્યા. ત્યાં અક્ષર સુધારવાનું તથા નામું લખાવવા વગેરેનું જ્ઞાન મેળવતાં ચાર પાંચ વરસ લાગ્યાં. એ મુદતમાં એમણે ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો, જેવાં કે ભગવદ્ગીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામ વગેરેનો અભ્યાસ વિમળાનંદ સ્વામિ તથા કોઈ તેવાજ પુરૂષોના હાથ તળે કરેલો જણાય છે. કેમકે એમનાં હાથનાં લખેલાં સંસ્કૃત કે ભાષાનાં પુસ્તકો ઘણાં જોવામાં

આવે છે. 'દાદુપંથીબાવા અમૃતરામજી તથા રિદ્ધિરામજીનો સમાગમ એ મુદતમાં થવાથી હીંદુસ્તાની ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચવા સમજવાનો સારો મહાવરો કરવામાં આવ્યો હતો. એવા સતસમાગમને લીધે બાળબોધ લખાણ સારૂં ને શુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું એટલુંજ નહીં પણ હીંદુધર્મની કેટલીક અયોગ્ય રૂઢીઓપરથી પણ તેમને તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો. એ બાવા અમૃતરામજીનો એમના પર ઘણો પ્યાર હતો. કારણ કે સુંદરદાસજીની વાણી એઓ ઘણી સારી રીતે વાંચી સમજતા હતા. એ બાવાએ પોતીકા અંતકાળ સમયે એમના મુખારવિંદથી વાણી શ્રવણ કરતાં કરતાં તેમાં તલ્લીન થઈ પોતીકો દેહ છોડયો હતો.

એમની એકવીશ બાવીશ વરસની ઉંમર થઇ તે વેળા બ્રિટિશ સરકારને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં લડાઈઓ ચાલતી હતી. તેથી તોપખાનું વગેરે ગોરૂં લશ્કર ભરૂચમાં રહેતું હતું. ને તેથી કેટલાક અંગ્રેજોને પણ ભરૂચમાં રાખવાની જરૂર પડતી. સરકારી ક્રીશ્ચીઅન દેવળ હતું તેના રક્ષણ સારૂ એક અંગરેજ મિ. ટક્કર નામે રહેતો હતો. અસલ તે લશ્કરમાં હતો પણ લડાઇના કામ સારૂ નિર્બળ પડવાથી સરકારે તેને ભરૂચમાં રાખેલો હતો. તે માસીક પગાર લઈ કોઈ અંગરેજી ભણવા ચાહે તો તેને શીખવતો. રણછોડદાસને અંગરેજી ભણવાની મરજી થવાથી એમના પિતાએ મીસ્તર ટક્કરને સોંપ્યા ને માસીક લવાજમ આપવા કબુલ કર્યું. અંગરેજી ભણાવનારને ગુજરાતી કે હીંદુસ્તાની કંઇજ આવડતું નહોતું, તોપણ માથાકુટ કરતાં અંગરેજીનો થોડો અભ્યાસ ચાલ્યો. વાંચતાં આવડયું, લખતાં આવડયું, પણ તરજુમાની બહુ હરકત પડતી. શિક્ષક ને શિષ્ય બેઉ ચાલાક તેથી તે અઘરૂં કામ પણ કેટલેક દરજ્જે પાર પડયું. મીસ્તર ટક્કર પોતાના વિદ્યાર્થી પર ઘણી મમતા રાખતો. તેમાં વિશેષે કરી રણછોડદાસ ઉપર અંગરેજના હાથ તળે શીખવાથી અંગરેજી બોલવાનો મહાવરો એમને ઠીક થયો.

એક વખત મુંબઈના લાર્ડ બીપપ કાર સાહેબ ભરૂચમાં દેવળની તપાસણી કરવા આવેલા. તે વખતે મીસ્તર ટક્કરે પોતાની કને અંગ્રેજી ભણનાર શિષ્યોની પરીક્ષા લેવા બીસપ સાહેબને વીનંતી કરી. તે પરથી તપાસતાં તેમની નજરમાં રણછોડદાસની ચાલાકી સારી આવી. તેમણે પુછયું કે તમે મુંબઇ આવશો તો સારી નોકરી હું તમને અપાવીશ. તેમણે પોતાના

તીર્થરૂપને પુછી તેમની આજ્ઞા મેળવી સાહેબને હા કહી. બીપપ સાહેબ ગુજરાતની સરકીટ પુરી કરી પાછા મુંબઈ ગયા ત્યારે એ વાત કરનલ જરવીસને કહી કે ગુજરાતમાં ભરૂચ શહેરમાં એક અંગરેજી ભણેલો તરૂણ પુરુષ ઘણો હુશિઆર મારા જોવામાં આવ્યો છે. તેને જો તમારા હાથ તળે કેળવણીખાતું છે તેમાં રાખશો તો તે ઘણો ઉપયોગી પડશે.

ખીડકીની લડાઇ થયા પછી એટલા પેશવાનું રાજ અંગરેજ સરકારને સ્વાધીન થયું તે અવસરે મુંબાઇ મધ્યે એક મંડળી સ્થાપન થઇ. તેનો ઉદ્દેશ કેળવણી આપવાનો તથા તેને સારૂ સારાં લાયક પુસ્તકો તૈયાર કરવાનો હતો. તે પરથી તેનું નામ Bombay Native Education and School Book Society–મુંબઈ હિંદ નિશાળ તથા પુસ્તકમંડળી એવું પાડ્યું હતું. તેનો વહીવટ એક સરકારી લશ્કરી અમલદાર જેનું નામ ક્યાપટન જરવીસ હતું તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો. સરકાર તરફથી પણ તેને સારો આશ્રય મળતો. એવા કારખાનામાં આરંભે લાયક માણસોની જરૂર હતી. મુંબઈમાં દક્ષિણી મંડળમાંથી તો યોગ્ય પુરૂષો જડી આવતા પણ ગુજરાતી માણસો મળવા મુશ્કેલ હતા. તેવે વખતે લાર્ડ બીપપ કાર સાહેબની ભલામણ મંજુર થઇ ને રણછોડદાસને ભરૂચથી બોલાવવાનો ઠરાવ થયો.

ઇસવી સન ૧૮૨૫ માં એ ખાતામાં રણછોડદાસ જોડાયા. તે વખત રૂ. ૪૦) નો દરમાયો કર્યો હતો. ને વાટખરચી એટલે ભરૂચથી મુંબાઈ જતાં સુધીનો ખરચ તથા ભરૂચથી નીકળ્યાને દીવસથી પગાર ચડતો. એ વખતે દેશી નિશાળોને સારૂ પુસ્તકો રચવાનું કામ ચાલતું હતું તે એમને સોંપવામાં આવ્યું.

મરાઠી તથા ગુજરાતી બેઉ કામ સાથે ચાલતાં હતાં. પ્રથમ વર્ણમાળા તૈયાર કરવામાં આવી. વર્ણમાળા એટલે મોટે અક્ષરે ગુજરાતી તથા બાળબોધ મૂળાક્ષરો કાગળો પર છાપેલા. અ. આ. ક. કાના અક્ષરો પછી બારાખડી પછી જોડાક્ષર–પછી એકાક્ષરી શબ્દ, દ્વિઅક્ષરી શબ્દ વગેરે પાંચ. છ. સાત અક્ષરોના શબ્દો, શબ્દોના અર્થો, તેમજ ગણિતકામ સારૂ અંક તથા રકમો તથા સાદા સરવાળા બાદબાકી–ગુણાકાર–ભાગાકાર–ભાંજણીને વિવિધ સરવાળા બાદબાકી ગુણાકાર વગેરેના કાગળો તૈયાર કરી પાટીઓ પર કે લુગડાના લાંબા પંખા પર ચોડી છોકરાના વર્ગ આગળ

તે ટાંગતા ને તેમાંથી શીખવતા. એ રીતે કેળવણી આપવાનું કામ તે વખતના ઈંગ્લાંડમાં ચાલતા લાનક્યાસ્ટ્રીઅન ધોરણને અનુસરીને ગુજરાતમાં ચાલતું. વર્ણમાળાના અક્ષરો ઘણા સારા ગણાય છે. હજુ પણ તેનો જોડો મળી શકતો નથી. એ સિવાય લિપિધારા–બોધવચન–ડાડસ્લીની વાતો–ઈસપનીતિની કથાઓ, બાળમિત્ર–પંચોપાખ્યાન–ભૂગોળ–ખગોળ, વિદ્યાના ઉદ્દેશ લાભ ને સંતોષ વગેરે પુસ્તકો વાંચન કામને સારૂ, તથા ગણિતને સારૂ પૂર્ણાંક. અપૂર્ણાંક (હદ્દનકૃત) તથા શિક્ષામાળા ભાગ–૧ અને ૨, કર્ત્તવ્ય ભૂમિતિ વગેરે. એ બધાં શાળા–પુસ્તકમંડળી તરફથી તૈયાર થતાં હતાં તેમાં રણછોડદાસની મદદ લેવામાં આવી. પણ દક્ષિણ તથા ગુજરાતમા દેશી નિશાળો સ્થાપન કરવાનું સરકારે વધારે અગત્યનું જાણી તેને સારૂ મહેતાજીઓ થવાને યોગ્ય માણસો શોધી કાઢવાનું તથા તેમને ભણાવી તૈયાર કરવાનું કામ રણછોડદાસને માથે પડ્યું. તેથી થોડી મુદતમાં મુંબઈથી તેમને પાછા ગુજરાતની મુસાફરીએ મોકલ્યા. અમદાવાદ, સુરત વગેરે ઠેકાણે ફરીને તથા મુંબઈમાંથીજ કેટલાક માણસો શોધી કહાડયા. પ્રથમ સુરત ભરૂચ ને અમદાવાદને સારૂ ૭ માણસો તૈયાર થયા. તેમની સાથે જઈ તે શેહેરોમાં નિશાળોનો આરંભ કર્યો.

સરકારી નિશાળો સ્થાપન કરવી ને તેમાં ભણનારા આવે એવી રીતે કામ કરવું એ તે વખતમાં આજના જેવું સેહેલું નહોતું. ગામડી મહેતાજીઓનું જોર, ભણતરનો પ્રકાર ચાલુ રિવાજથી જુદો, લોકને ડર કે સરકાર અમારા છોકરાને ભણાવીને લશ્કરમાં રાખશે કે વટલાવશે વગેરે અનેક વિઘ્નો હતાં. તે ખસેડી નિશાળો આબાદ કરવી એ સેહેલું કામ નહોતું. માટે તે કારણથી રણછોડદાસને એ શેહેરોમાં કાંઈક મુદત ગાળવી પડેલી. સારા સારા લોકોને સમજાવી તેમના છોકરા નિશાળમાં દાખલ કરાવ્યા. એવી રીતે કામ કર્યા પછી પાછા મુંબઈ જઈ બીજા મહેતાજીઓ તૈયાર કરી કસ્બાઓમાં નિશાળો કહડાવી. જેવા કે ઓરપાડ–કાલીઆવાડી-વલસાડ-બગવાડી–અંકલેશ્વર–જંબુસર–આમોદ–નડીઆદ વગેરે મોટા કસ્બાઓમાં નિશાળો સ્થાપન થઈ. ગુજરાતમાં આશરે વીશેક નિશાળો થઈ ત્યારે સરકારે રણછોડદાસને ગુજરાતની નિશાળોના ઈન્સ્પેક્ટર એવો ઓદ્દો આપી રૂ. ૮૦) નો દર માસે પગાર કરી ગુજરાત ખાતે મોકલ્યા. નિશાળો આબાદ હાલતમાં આવતાં ઘણી મુદત ગઈ.

એ નિશાળખાતું સરકારે પ્રથમ દરેક જીલ્લાના કલેક્ટરોના તાબામાં સોંપેલું, તે બધો વહીવટ કરે, પગાર આપે અને દેખરેખ રાખે. કેટલાંક વરસ પછી એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે મુંબઇની સદર અદાલત (એટલે હાલની હાઇકોરટ) ના એક જડજ સરકીટ ઉપર નીકળતા તેમણે એ નિશાળોની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવી, એટલે તે જડજ સાહેબ જ્યારે ગુજરાતમાં પધારે ત્યારે તેમની સાથે રહી નિશાળોની પરીક્ષા કરવી. તે બાબતનો રિપોર્ટ તે જડજ સરકારમાં દર વરસે કરતા, એવું સન ૧૮૩૪-૩૫ સુધી કામ ચાલ્યું.

એક વખત જીબરીન સાહેબ નામે સરકીટ જડજ આવ્યા તેમણે ભૂગોળ-ખગોળ વિશે કેટલાક સવાલો જીલ્લાની નિશાળોમાં પૂછ્યા. છોકરાને ન આવડવાથી તેના મહેતાજીને પૂછ્યા, પણ તે વખત ભૂગોળ કે નકશા કાંઈ જ નિશાળમાં ન હોવાથી તે અભ્યાસ ચાલતો નહીં, એટલે મહેતાજીને પણ ન આવડ્યું, માટે તે સાહેબે સરકારમાં રિપોર્ટ કરી મોકલ્યો કે માસ્તરોને વિદ્યા સંબંધી વિષયોનું જ્ઞાન કાંઈ છે નહીં માટે તેમને મુંબાઈ બોલાવી ભણાવવા જોઇએ, અને તે વિષયોનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. તે ઉપરથી સરકારે ચડતે પગારે તમામ મહેતાજીઓને ગુજરાતમાંથી મુંબાઇ મોકલી ભૂગોળ, વ્યાકરણ, ગણિત વિષયમાં બીજગણિત-ભૂમિતિ, ત્રિકોણ-મિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરવાની ગોઠવણ કરી, ને તે કારણસર સન ૧૮૩૬ માં રણછોડદાસને પાછું મુંબઇ જવું પડેલું; તેમણે સઘળા મહેતાજીઓને અભ્યાસ કરાવી પરીક્ષામાં પસાર થયા તેમને પાછા પોતાની જગાપર મોકલ્યા. બીજા રહેલા માસ્તરો પણ પોતાનો અભ્યાસ બીજા બે માસમાં પુરો કરી પાસ થઇ પાછા પોતાની જગાપર ગયા, એટલે સને ૧૮૩૭ માં રણછોડદાસને મુંબાઇથી ગુજરાત ખાતે પાછું જવાનું થયું.

સને ૧૮૪૦માં સરકારે કેળવણીખાતાની એક કારોબારી મંડળી સ્થાપીને પ્રથમની મુંબઇની 'નેટીવ નિશાળ પુસ્તકમંડળી' રદ કરી. તેમાં ત્રણ યુરોપીઅન ને ત્રણ નેટીવ રાખવામાં આવ્યા. ને તેનો વહીવટ કરવાને એક પગારદાર સેક્રેટરી ઠરાવ્યો. એ સભાનું નામ 'બોરડ ઓફ એજ્યુકેશન' આપ્યું, એટલે કલેક્ટરના તાબામાંથી નિશાળોનું કામ કહાડી વડી સરકારે બોરડ ઓફ એજ્યુકેશનને સોંપ્યું, તેથી રણછોડદાસને તેમના હુકમ મુજબ વરતવાનું થયું. એ બોરડે નવા નિયમો ઠરાવ્યા. નવી નિશાળો

કાઢવાને નિયમ ઠરાવ્યા. નિશાળોમાં ફી દાખલ કરી—એ વગેરે ઘણો ફેરફાર કર્યો. બોરડે ગુજરાતી કેળવણીની સાથે અંગરેજી કેળવણી આપવાની શાળાઓ પણ કાહાડી. સરકાર અમુક રકમ આપે તેમાંથી તથા લોકની આતુરતા હોય તો તથા મકાન-કંટીજંટ ઠરાવેલી ફી એટલું આપે તો બોરડ ગુજરાતી તથા અંગરેજી સ્કૂલો સ્થાપન કરતી. તે બોરડના હાથમાં કારભાર આવ્યાથી કેળવણીનો પ્રસાર વધારે થવા લાગ્યો. પુસ્તકો રચનારને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું એટલે ઇતિહાસ-ભૂગોળ-વ્યાકરણ-વગેરે નવાં નવા પુસ્તકો થઈ બહાર પડવા લાગ્યાં. નકશાનું પુસ્તક તૈયાર થયું. એટલે કેળવણીનો પ્રચાર ઘણો થવા લાગ્યો, એટલે વધારે શિક્ષકોનો ખપ જાગ્યો. તેથી મુંબઈમાં મરાઠી અને ગુજરાતી એવા બે નોરમલ કલાસ કાઢયા. પાંચ રૂપીઆનો પગાર વિદ્યાર્થીઓને સરકારથી મળતો ને રહેવાનું સ્થળ. એ કલાસ સન ૧૮૪૫ માં સ્થાપન થયો માટે બોરડે રણછોડદાસને પાછા મુંબાઇ તેડાવ્યા ને નોરમલ કલાસના સુપરીંટેન્ડન્ટ બાળગંગાધર શાસ્ત્રી હતા તેમના હાથતળે મદદગાર બનાવ્યા.

બોરડ ઓફ એજ્યુકેશન સ્થાપન થયા પછી એટલે સન ૧૮૪૨માં પ્રોફેસર ઓરલીબાર સાહેબને ગુજરાતની નિશાળોની પરીક્ષા લેવાને સરકારે ઠરાવ્યા. તેમણે ગુજરાતની નિશાળો તપાસવાનું શરૂ કર્યું. તે વેળા રણછોડ-દાસને સાથે રાખી તેઓ અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, ને સુરત જીલ્લાની તમામ નિશાળોની પરીક્ષા લઇ મુંબઈ ગયા. ત્યારબાદ સન ૧૮૪૦ થી ગુજરાત ખાતે એક સુપરીન્ટેન્ડન્ટ નીમાયો, ને તે જગા પ્રથમ મીસ્તર ઓરલીબારને મળી. પણ તે તેમને અનુકૂળ ન પડવાથી થોડી મુદતમાં રાજીનામું તેમણે આપ્યું. એટલે પ્રોફેસર હારકેનસની નીમણોક થઇ. તેમના હાથ નીચે એક પચીસ રૂા. પગારનો કારકુન અને ગુજરાતના ઇન્સ્પેકટર રણછોડદાસને સોંપ્યા. એમને હસ્તક બે કામ હતાં. એટલે એલફીન્સ્ટન કોલેજમાં ભણા-વવાનું તેમજ શિઆળાની મોસમમાં ગુજરાતની નિશાળોની પરીક્ષા લેવાનું. રણછોડદાસને ગુજરાતમાંજ રહેવાનું હતું. હેડકવાર્ટરે ભરૂચ કે સુરત જ્યાં ફાવે ત્યાં કરે. સુપરીન્ટેન્ડન્ટને પગાર રૂ. ૧૦૦) તથા મુસાફરી નીકળે ત્યારે જે ખરચ થાય તે આપતા, એટલે ગાડી તથા ગાડાનું ભાડું. એ પ્રમાણે સન ૧૮૪૫ લગી કારોબાર ચાલ્યો ને વધારે માસ્તરોનો ખપ પડવાથી નોરમલ કલાસ સરકારે મુંબઇમાં કાહાડી ત્યારે ત્યાં—મુંબઇમાં—ભણાવાના કામ પર એમને જવું પડ્યું.

પ્રોફેસર હારકનેસના વખતમાં રણછોડદાસે કેટલાંક પુસ્તકો રચ્યાં હતાં: હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ, બ્રીટીશ ઈંડીઆ વાંચન પાઠમાળા વગેરે.

સને ૧૮૪૫ના જુનથી સને ૧૮૪૮ ના ડીસેમ્બર લગી મુંબાઇમાં રહ્યા પછી રણછોડદાસને સુરત જવાની જરૂર પડી. કેમકે પ્રોફેસર હારકનેસે સુપરીટેન્ડન્ટના કામનું રાજીનામું આપવાથી તે કામ સુરતની અંગરેજી સ્કુલના હેડમાસ્તર મીસ્તર ગ્રીનને સોંપવામાં આવ્યું, અને તે સાહેબે બોરડ પાસે બીજા માણસની મદદ માગવાથી બોરડે રણછોડદાસને પાછા પોતાની અસલ જગાપર મોકલ્યા. મુંબઈનો નોરમલ ક્લાસ પણ સમાપ્ત થવા આવ્યો હતો. પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને મહેતાજીની જગાઓ મળી હતી.

મીસ્તર ગ્રીનના હાથ તળે કામ કરતાં કેટલીક અડચણ પડેલી ખરી. દુરગારામ મંછારામ સુરત આંક ૧ના મેહેતાજી ગ્રીન સાહેબની પ્રીતિના પાત્ર થયા હતા, ને તે સાહેબને બોરડ પાસે માણસ માગવાની જરૂર એ મેહેતાજીને ઇન્સ્પેક્ટર બનાવવાના ઉદ્દેશથીજ હતી.

ગ્રીન સાહેબ આગળ દુરગારામનોજ કારભાર. નવી નિશાળો કાઢવી, તેના મેહતાજી નીમવા, મેહતાજીઓની ફેર બદલી કરવી વગેરે બધું કામ મેહતાજીની સલાહથીજ ચાલતું. ખરા ઇન્સ્પેક્ટરની સલાહ તો બીલકુલ લેવામાં આવેજ નહીં. પણ એ અન્યાય ઘણા દીવસ ચાલ્યો નહીં, કેમકે પ્રોફેસર હારકનેસ રજાપર વીલાયત જવાથી તે જગા ખાલી પડી તે બોરડે મીસ્તર ગ્રીનને આપી અને તેની જગા પર મીસ્તર ગ્રેહામને સુરત અંગરેજી સ્કુલના હેડમાસ્તર અને ગુજરાતી નિશાળોના સુપરીટેંન્ડન્ટ નીમ્યા. તેમના હાથતળે અન્યાય દૂર થયો. દુરગારામનો કારભાર ઘટ્યો, ને રણછોડદાસની સલાહ મુજબ કામ ચાલવા લાગ્યું. એ વખતે રણછોડદાસનું સ્થાયી રહેવું સુરતમાં જ થતું.

સુરતમાં સન ૧૮૫૨ માં રણછોડદાસે પોતાની જગા છોડી, કારણ બોરડે ઇન્સ્પેક્ટરની જગાઓ કાહાડી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો. દ્રવ્ય સંકોચને લીધે એમ કરવાની બોરડને જરૂર પડી હતી. નિશાળોની તપાસ રાખવાને સુપરીટેંન્ડન્ટ તથા તેના કારકુનો બસ હતા. એ વખતે કેળવણી ખાતાવાળાને પેનશનનો ધારો સરકારે લાગુ ન કરેલો તેથી બક્ષીસ દાખલ રકમ આપવામાં આવતી, તે મુજબ સરકારે રણછોડદાસને રૂ. ૧૪૪૦) એટલે અઢાર માસનો પગાર આપ્યો.

નોકરી છોડયા પછી એ પુરૂષે પોતાની જીંદગી પરોપકારી કામમાં કાઢી હતી. મ્યુનીસીપાલ કમીશનર સરકારે નીમવાથી તે કામમાં ઘણી ચાલાકીથી પોતપોતાનું કામ બજાવેલું. મીસ્તર કરટીસ અમદાવાદ હાઈ-સ્કૂલના માસ્તર તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના સેક્રેટરી હતા તેમની સલાહથી કેટલાંક પુસ્તકોનું ભાષાંતર એ સભાને વાસ્તે કરેલું અને તે સોસાઇટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલાં. એ ગ્રંથોનાં નામઃ—મીસર દેશનો ઇતિ-હાસ, પ્રાચીન ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ, બાબીલોન તથા આસુરી દેશનો ઇતિહાસ, રોમનાં રાજ્યનો ઇતિહાસઃ એ પુસ્તકો અસલ મરેઠીમાં મેડમ વીલસને કરેલાં તેનાં ગુજરાતી ભાષાંતર રણછોડદાસે સોસાઈટીને કરી આપેલાં પણ તે બદલ કંઈ રકમ સોસાઇટી પાસે લીધેલી નહીં.

શેરસટાનો વખત સન ૧૮૬૧–૬૨માં આવ્યો. રૂનો પાક અમેરિકામાં ખરાબ થવાથી તથા લડાઈ ચાલવાથી ત્યાંનો રૂ ઈંગ્લાંડને મળી શકયો નહિ. એટલે હિંદુસ્તાનના રૂનો ભાવ પાચ છ ગણો થઈ ગયો ને હિંદુસ્તા-નમાં વિલાયતના રૂની રેલ આવી; એટલે વેપારીઓ પુષ્કળ કમાયા ને મેળવેલું દ્રવ્ય સારે મારગે ખરચવા લાગ્યા. તે પ્રમાણે મુંબાઈના નામાંકિત વેપારી પ્રેમચંદ રાયચંદે ભરૂચની લાયબ્રેરીને પુષ્કળ નાણાંની મદદ કરી તેમજ કન્યાશાળા હીંદુઓને વાસ્તે સ્થાપન કરી. બંને કામ ભરૂચમાં નવાં નીકળ્યાં તેને સુધારવા તથા કાયમ પાયા પર મુકવા રણછોડદાસને હાથ આવ્યું. તેમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થતાં પણ ઘણો શ્રમ કરી લાયબ્રેરીને સારૂ સારાં ઉમદા પુસ્તકો ખરીદ કરવાનું તથા તેની વર્ગવારી કરવામાં પોતાનો ઘણો વખત કહાડયો. કન્યાશાળા પણ સ્થાપન થઇ તેમાં લોકોને બોધ દઇ છોકરીઓ ભણવા આવે એવો ઘણો ઉદ્યોગ કર્યો ને તેમ થતાં તેમની મેહેનત સફળ થઈ ને તે શાળા સારી સ્થિતિમાં છે. એ શાળાને જે રૂપીઆ શેઠ પ્રેમચંદ તરફથી મળેલા તેમાં કેટલોક ઉમેરો કરી એક મકાન ખરીદ કરી લીધું. એ મકાન શહેરની સારી વસ્તીને મધ્યભાગે છે, ને સારી મજબુત બાંધણીનું છે.

સન ૧૮૫૨ ની આખરે નોકરી મુકયા પછી ઝાઝો વખત એમણે પ્રવાસ કરવામાં કાઢયો નથી. એક વખત પોતાના મિત્રના કામના અર્થે મુંબાઈ થાણા વગેરે સ્થળે ફરવા ગએલા, તેમજ એક વખત પોતાના પૌત્રોને સાથે લઈ મુંબાઇની શોભા દેખાડવા સારૂ પ્રવાસ કરેલો.

સને ૧૮૭૩માં ઓગષ્ટ માસની તા. ૨૩મીએ સેહેજ મંદવાડ ભોગવી એઓ મરણ પામ્યા. ૭ દિવસ પથારીમાં પડી રહેલા એટલે આકળઆઠમને દિવસે આજારી પડયા ને ભાદરવા શુદ ૧ ને રોજ અંતકાળ આવ્યો ત્યાંસુધી સારી સાવચેતીમાં હતા. અમર આત્માએ એમના દેહનો ત્યાગ રાત્રીએ એકાદ વાગતાને સુમારે કર્યો, તેના બાર કલાક અગાઉ સાવધપણું સારૂં હતું. તે વખતે પોતાના પુત્રોને કહ્યું કે મારૂં મરણ સાચવજો એટલે કહેવાનો ભાવાર્થ એવો કે, લોકરૂઢિ પ્રમાણે મરણકાળે ઝટપટ નવડાવી ભોંય ચોકો કરી સુવાડે છે તેમ મને ન થાય, પણ સ્વસ્થ ચિત્તે મને મારા બીછાના પર રહેવા દેજો. લોકવ્યવહાર પ્રમાણે અંતકાળનું પુન્યદાન સ્વસ્થતાથી શુદ્ધિમાં જ કરેલું.

એ પુરૂષ શરીરે આરોગ્ય મરતાં સુધી રહ્યા. એવું એ જાતે કહેતા કે પચાસ વરસની ઉંમર લગી મારે કોઈ વાર પણ જુલાબની દવા પીવી પડી નથી. એ ફળ મિતાહાર કરવાથી તથા પ્રત્યેક દિવસે સવારસાંજ વ્યાયામ લેવાથી તથા નિયમિતકાળે ખાવા પીવા તથા સુવાની ક્રિયા સાચવવાથી મળે છે, તેમજ એમને પણ થએલું. એમની દીનચર્યા તથા રાત્રીચર્યા ઘણીજ યોગ્ય અને નીયમિત હતી. સવારમાં પાંચ ૭ વાગે ઉઠવાનો સમય તે પ્રમાણે ઉઠીને દંતધાવન કરી બહાર નીકળવું, રતન તળાવને કાંઠે નારણલાલ બાવાના મઠમાં નિયમિત જતા. એ મઠને એમનોજ આશ્રય હતો. તે મેદાનની જગામાં અગર મઠમાં જઇ ત્યાં પોતાનાં ધોતીઆં વગેરે સ્વહસ્તે કુવામાંથી પાણી કાહાડી ધોવાં પછી શીતળ જળે સ્નાન કરી આઠને સુમારે ઘેર આવી ચાહ પીધા પછી દેવ સેવા પોતાને હાથે કરતા. લાયબ્રેરીમાં જવું, ત્યાં પુસ્તકો વર્ત્તમાનપત્રો વગેરે વાંચવાં ને બારને સુમારે ઘેર આવી ભોજન કરી બે કલાક આરામ લઈ વાંચવા લખવા વગેરેનું કામ હોય તે કરવું, ને સાંજે પાંચ ૭ વાગે પાછું ફરવા નીકળવું. તે માઇલ દોઢ બેની મુસાફરી કરી ઘેર આઠ નવ વાગે આવી નવ ને દશની વચ્ચે વાળુ કરી, ધર્મ સંબંધી અગર બીજાં કોઈ વિષયનાં પુસ્તકો વાંચી અગિઆર બારને સુમારે શયન કરવું. એ પ્રમાણે પોતાની તંદુરસ્તી સાચવતા.

કદે ઉંચા, શરીરે પ્રચંડ, મુખારવિંદ મળકતું, આંખોના ડોળા ચકચકીત, પણ જરા મોટા, અજાણ્યા માણસને ભયંકર લાગે પણ વસ્તુતઃ તેમ નહીં, કેમકે સ્વભાવ ઘણો દયાળુ હતો. પોશાક સાદો પણ સ્વચ્છ પહેરતા હતા.

સ્વભાવે દયાળુ ને માયાળુ. ન્યાયી, પ્રમાણિક, સંતોષી, ખોટા આડંબરનો તિરસ્કાર કરનાર, બુદ્ધીમાન, વિચક્ષણ, નિસ્પૃહી, સત્યવચન વદનાર, પરોપકારી પિતૃભક્તિભાવનાવાળા હતા.

આ પ્રત્યેક ગુણ વિશે વધારે વિવેચન ન કરતાં એટલુંજ કહેવું ઘટીત છે કે દયા પ્રીતિ વાજબીપણું અને પ્રમાણિકપણું એ ગુણોને લીધે લાંબી મુદત સરકારી નોકરી કરવા છતાં પણ કદી ઠપકાપાત્ર એ પુરૂષ થયા નથી. તાબાનાં માણસો તેમજ જેની સાથે સમાગમ થએલો તે બધા એમના પર ઘણુંજ હેત રાખતા. એ પ્યાર મેળવવાને ઉપલા ગુણોની આવશ્યકતા છે જ. એમના ઉપરી સાહેબ લોકો જે ઘણા ઉગ્ર સ્વભાવના ગૃહસ્થો હતા—જેવા કે કરનલ જરવીસ, અને ડાક્તર હારકનેસ—તે પણ એમના કામથી રાજી થતા તથા એમની ભલામણ માન્ય રાખતા. જો પ્રમાણિકપણું ન હોય તો તે લોકો પત કરે નહિ.

સંતોષગુણનું પ્રદરશન સેહેજ દીઠામાં આવે છે. કેટલાક મિત્રોની તથા પોતાના પિતાની સૂચના છતાં પણ વધારે પગાર મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો નહીં. એ વખતમાં એમના જેટલી વિદ્વત્તાવાળા પુરૂષો અંગરેજ સરકારને બેસતે અમલે સારી પદ્દીની ને પગારની જગા સેહેજ મેળવી શકે તે છતાં ચાળીશના પગારથી વધીને એંસી મળ્યા કે તેમાંજ આનંદ પામી નોકરી મુકતાં લગી પોતાનું કામ નિરવિઘ્ને બજાવ્યું. એ બનવાનું કારણ કદાપિ એવું હોય કે સ્વતંત્રતાની સાથે એ નોકરીમાં પ્રપંચ ભાવ કરવો ન પડે એવું હતું તેથી પણ એ જગાપર રહ્યા હોય. ગમે તેમ હોય પણ એ પરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે એ ફળ સદ્‌ગુણોનું છે.

વિદ્યા સંપાદન ઘણે શ્રમે કરી હતી. પોતે હિંદુસ્તાની એટલે પુરબી ભાષા સારી સમજતા. દાદુપંથી સાધુઓના ગ્રંથો ઘણી સારી રીતે વાંચીને સમજી શકતા. ઉરદુ ફારસીનું પણ કીંચીત જ્ઞાન સારા મુનશી મોલવીની સોબતથી મળેલું. મુંબઇ ગયા પછી મરાઠી ભાષાનો અભ્યાસ સારો થયો ને ઘણાં પુસ્તકોનું ભાષાંતર ગુજરાતીમાં કર્યું. અંગરેજી ભાષાનાં મૂળતત્વો ભરૂચમાં સંપાદન કર્યા પછી મુંબઇમાં અંગરેજ ગૃહસ્થોના સમાગમથી તેમજ સારા વિદ્વાન નેટીવ ગૃહસ્થો જેવા કે હરી કેશવજી, કાશીનાથ છત્રેના સહવાસથી જ્ઞાન વધેલું તેમજ અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ વગેરેનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો જણાય છે, કારણ હટનકૃત અંકગણિત

તથા બીજગણિત લખ્યા પછી યંત્રકૃત બીજગણિતનાં સમીકરણનાં મનોયત્ન જાતિ કરતા જણાયા હતા. તે વખતનાં રસાયનશાસ્ત્ર તથા સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઘણું સારૂં હતું. ભાષા તેમજ ગણિતમાં સારી માહીતી મેળવી હતી. દેશી રાગની પરીક્ષા ઘણી સારી હતી.

ધર્મ સંબંધી વિચારઃ લોકરૂઢી પ્રમાણે મૂર્તિપૂજા કરતા. ઘેર ઠાકોરજીની સેવા હતી તે રોજ જાતે કરતા પણ તે સંબંધી વિચાર સુધરેલા હતા, એટલે એક ઇશ્વરને માનનારા, જાદુ જંત્ર મંત્ર તંત્રને ધીકારતા ને ખોટું માનતા. સુરતમાં દુરગારામ મહેતાજીએ જ્યારે જાદુ ખોટું છે, કેટલીક રૂઢીઓ ઘણી ખોટી છે વગેરે બતાવવાના સંબંધમાં માનવધર્મસભા સ્થાપન કરી હતી તે વેળાએ તેમાં એ જાતે આગેવાની ધરાવતા તે સભામાં જતા ને વાદવિવાદમાં ઘણો ભાગ લેતા. સુરતમાં પ્રથમ શિલાછાપ કાઢવામાં, પુસ્તક પ્રસારકમંડળી સન ૧૮[ ] માં સ્થાપન થઈ તેમાં પણ એ એક ભાગીઆ હતા. ને સઘળી વાતની સુઝ પાડતા. સુરતમાં એ વખત પાંચ સુધારાના અગ્રેસર ગણાતા. એટલે દીનમણીશંકર, દુરગારામ, દાદોબા, દોલતરામ ને દામોદરદાસ એ પાંચની ટોળી હતી; પણ તેમને અંદરખાનેથી સુઝ સમજ આપનાર રણછોડદાસ હતા. જાતે કમસુકન હોવાથી ભાષણો કરવામાં આગેવાન થતા નહિ પણ અંદરખાનેથી સારા વિચાર બતાવતા તથા મદદ આપતા. સુરતમાં જેમ વિદ્યામંડળમાં આગેવાની ધરાવતા તેમજ મુંબઈમાં પણ પ્રથમ જ્ઞાનપ્રસારક સન ૧૮૪૮માં સ્થાપન થઈ, તેમાં રણછોડદાસ પહેલા પ્રમુખ થયા હતા.

મોહનલાલ રણછોડદાસ

[સંપાદકઃ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.]

મ્હારા મુરબ્બી કાકા રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ જોડે આ જીવનચરિત્રના વિષય સંબંધી મ્હારે વાતચીત થતાં ત્હેમનું કહેવું એવું થએલું કે આ મુજબ કાંઈ નહિ તો સંક્ષિપ્તરૂપે પણ મ્હારા પૂજ્ય દાદાનું ચરિત્ર લખવાનો પહેલો વિચાર મ્હારા પિતાના મગજમાં મૂકનાર સ્વર્ગસ્થ રા. ઝવેરીલાલભાઈ ઉમીયાશંકર યાજ્ઞિક હતા. મુંબઇમાં જ્યારે સન ૧૮૮૯માં કોંગ્રેસને સમયે મ્હારા પિતા આવેલા ત્યારે રા. ઝવેરીલાલભાઈ જોડે ત્હેમને ઉપર મુજબ વાતચીત થયેલી. ગુજરાતની કેળવણીના પિતા તરીકે રા. રણછોડદાસનું નામ હજુ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કેળવણીનો પાયો

:: એમની કૃતિઓ ::

ઈસપ નીતિની વાતો.
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.
બીજગણિત.
વાચન પાઠમાળા.
બ્રીટીશ ઈંડીઆ.

પરિશિષ્ટ ૧

[રણછોડદાસની શૈલીના નમુના નીચે આપ્યા છે.]

"તેણે નીતિ બતલાવવા સારૂ જે વાતો જોડિયો હતિયો, તેઓ ઉપર ત્હેના મુઆ પછી લોકોની પ્રીતિ વત્તી વત્તી થતી ગઈ; અને બાળકોને સદાચરણને માર્ગે લગાડવા સારૂ તે વાતોનો ફેલાવ ઘણો થતો ગયો. આગળ ઘણેક વરસે, આથેન્સના લોકોયે જે વારે પેલા સપ્ત મહા જ્ઞાનિયોનાં પુતળાં કરીને સ્થાપ્યાં, તે વારે તેમની સાથે ઈસાપનું પણ પુતળું કરીને સર્વની આગળ મ્હોખરે બેસાડ્યું એ ઉપરથી ત્હેની કેટલી પ્રતિષ્ઠા થઈ, એ સાફ જણાય છે."

"ઇસાપનો વૃત્તાંત"

"ઈસાપે એ વાતો ગ્રીક ભાષામાં રચિયો, પછી તે ભાષામાંથી ઘણી ભાષાઓમાં તેઓનાં ભાષાંતરો થયાં, તેમાંથી મરાઠી બોલીમાં થઇ, તે ઉપરથી ગુજરાતી બોલીમાં એનો તરજુમો થયો."

"ઇસાપનો વૃત્તાંત"

ભાષાંતરની શૈલી.

"પોતે સર્વ અંગે સુંદર નથી, તેથી સ્ત્રિયોયે ખેદ કરવો નહી. ખોડીલો અવયવ છે તે જેવો વખતે તેઓના પતિવ્રતપણાના રક્ષણ વિશે કામ લાગે છે, તેવો સુંદર અવયવ લાગતો નથી. પતિવ્રતપણું સ્ત્રિઓનો પ્રાણ છે, તે જેને નથી હોતું તે પ્રેતના જેવિયો જાણવિયો."

"ઈસાપનીતિની વાતો."

નાંખતાં શી શી રીતની મુસ્કેલીઓ પડેલી, તેનો કાંઇક અંશે આપણને—એટલે તે કેળવણીનું ફળ ભોગવનારને—જે ચિતાર મળ્યો છે તે રા. ઝવેરીલાલભાઇની સૂચનાનું ફળ છે, એ જાણી દરેક ગુજરાતીને આનંદ થયા વગર રહેશે નહિ. કૃ. મો. ઝ.

પરિશિષ્ટ ૨

[અમારા મરહુમ કાકા દુવારકાદાસ ગોરધનદાસે અમારા કુટુંબ સંબંધી કેટલુંક ટાંચણ કરેલું તે અમારા ભાઇ બ્રિજમોહનલાલ હરકીસનદાસની સૌજન્યતાથી પ્રાપ્ત થયું છે, તે અહીં મરહુમની પોતાની ભાષા અને શબ્દોમાંજ ફેરફાર સિવાય દાખલ કર્યું છેઃ-]

જીવણદાસના બાપનુ નામ દામ માલમ પડતું નથી પણ હેમનાથી ચોથી અથવા પાંચમી પેહેડીએ વેણીદાશ કરીને હતા જેવો ઝવેરીનો ધંધો કરતા ને મોહોડાશામાં રહીને પાટણમાં ધંધો કરતા પછી પાટણમાં ધંધો કરવાની રમુજ નહી રેહેવાથી અમદાવાદમાં આવેલા તે પ્રથમ કોણ અને ક્યારે આવેલું તે બરાબર માલમ પડતું નથી પણ જીવણદાશ શને ૧૭૩૩ થી તે શને ૧૭૩૭ સુધીમાં અમદાવાદમાં ગાએકવાડ શરકારના કારભારમાં હતા. માજી રાજાનો દ્રવ્યશંગ્રહ કરવાને ઘણા ખંતી રેહેતા હતા તેથી જે નોકરોથી ઘણા દ્રવ્યની પ્રાપ્તી થતી તેના ઉપર શરકારની મેહેરબાની રેહેતી તે તે નોકરીમાં કાયમ રહી શકતાં. તે મુજબ જીવણદાશને કરવું પડતું તેથી ઘણા બેગુનેગારો વગર ઇનશાફે ધોળે દાહાડે શરકારના દંડથી લુટાતાં તેથી ઘણી રઈએત એ જીવણદાશ ઉપર નહી રાજી હતી. એ અરશામાં એક ભાટણ ઉપર ખોટુ તોમત મુકવામાં આવું તેથી શઘલા ભાટોએ એ જીવણદાશને મારી લાખવાનો હુમલો કરો તે વખતે ગાયકવાડ શરકારે એ જીવણદાશને છુપાવીને રતોવાઇ નશાડી મુકા. એ વખતે જીવણદાશની ઊમર આશરે વરશ ઓગપચાશ પચાશની હતી તેમને એ વખતે એક છોકરો નામે મોરારદાશ આશરે વરશ બાવીશ તેવીશની ઊમરનો હતો. જીવણદાશ નાહાશીને કાહા છુપાઇ રહયા ને ક્યારે મૃત્યુ થઉ તે માલમ પડતું નથી પણ દુખને લીધે બે ઇચ્આ ત્રણ વરશમાં મરી ગઆ. મોરારદાશ પોતાની સ્ત્રી શાથે શને ૧૭૩૯માં ભરૂચ આવા તાર પછી તરત એકાદ વરશમાં એક છોકરો નામે ભગતીદાશ કરીને થયો તારપછી ચાર છોકરીઓ થએલી. દેશવટો લઈને આવેલા તેથી ઘણી ગરીબી હાલતમાં હતા તોપણ સ્વભાવે શારા અને ગુણવાન હતા. કુલવાન જાણીને ભરૂચના મોટા વતનદાર ભાઈદાશભાઈએ પોતાની છોકરીનુ લગન ભગતીદાશની સાથે કીધું. એ છોકરી પગે ખોડવાલી હતી અને ભગતીદાશ ગરીબી હાલતમાં હતા

તેથી કામ કરવાને એક ચાકરડી આપેલી હતી. આ અરશામાં આ જીલ્લા-માં વરસાદ નહી પડવાથી દુકાલની અસર થએલી તેથી ગરીબોને અનાજ આપવા શારૂ ભુખણભાઈએ અનાજના કોઠાર ભરાવેલા તે ઉપર ભગતી-દાશને નોકર રાખેલા તે વખતે હેમની ગરીબી છતાં પોતાને ઘેરથી જે એક બે મુઠી અનાજ બની આવતું તે કોઠારમાં નાખતાં એવી તરેહની ધરમની નીરકા જોઈ તેથી લલુભાઇનો પ્યાર હેમના ઉપર ઘણો થયો અને મારફતીઆની દુકાનના મુનીમ કરા. વલી એ વખતમાં ભરૂચ શેહેરના મોહોડ વાણીઆની નાતના વહીવંચા આવેલા તે ખબર લલુભાઈને થવાથી તે લોકોના દફતરો બાલી લખાવી તે લોકોને કાહાડી મુકેલા તેનુ કારણ પણ એજ કે જો જીવણદાશના વંશ જીવતા છે એમ માલમ પડે તો અમદાવાદના ભાટો આવી તોફાન કરશે. હવે લલુભાઇના માશી તે ભુખણભાઈનાં બેહેન જે કે ભગતીદાસ સાથે પરણેલાં તે નાધલી વયમાં એટલે શોલ શતર વર-સની વયમાં મરણ પામ્યાં તેથી ભગતીદાશ ફરીથી એક ધનકોર નામની કન્યા સાથે પરણા જેને પેટે સને ૧૭૭૩ માં કકુભાઇ શને ૧૭૭૭ માં ગીરધરભાઇ સને ૧૭૮૦ માં ઇછા બેહેન શને ૧૭૮૪ માં પરભુદાશ સને ૧૭૮૯ માં વીજભુખણદાશ શને ૧૭૯૪ માં મનોરભાઈ મળી પાચ છોકરા ને એક છોકરી થઈ ખરા ખરચચરવાલ થયા પણ એ અરશામાં મોટા છોકરા કકુભાઇ તા. ગીરધરભાઇ આવી મલા તેથી ખરચની ફીકર ઓછી થતી ચાલી.

છોકરા જોડે રમવા કરવાનું થતું, મારો બચપણનો દોસ્ત આદીતરામ નથુરામ હતો.

પાંચ વરસ પુરાં થયા પછી મારા મામા મને સરકારી ગુજરાતી નિશાળે બેસાડી આવ્યા. મારા મહેતાજી મુકુંદરામ આશારામ કરીને મોતાળા બ્રાહ્મણ હતા. તેમની નિશાળ મારા મોસાળના ફળીઆની નજીકમાંજ હતી, એટલે મને ભણુવા જવાનું ઘણું સરળ હતું.

તે વખત સરકારી નિશાળ શહેરમાં આવ્યાને આઠ-૮ વરસ થયાં હતાં. શીક્ષણુ પદ્ધતિ ગામડી નિશાળો કરતાં જુદી હોવાથી લોકને વિચિત્ર લાગતું. મારા મામા તથા મારા કાકા જગન્નાથ પણ એજ મહેતાજીના હાથ તળે શીખેલા. પ્રથમ વર્ણમાળા શીખવતા એટલે अ आ આદિ સોળ સ્વર અને क ख આદિ છત્રીસ વ્યંજનથી આરંભ થતો. તે શીખવાનાં સાધન ઘણાં સારાં હતાં એટલે મોટા સુશોભિત અક્ષરો કાગળ પર છાપેલા ને તે પાટી પર ચોડેલા. વર્ગની સન્મુખ મુકી તે પરથી બોલતાં તથા લખતાં શીક્ષકો શીખવતા. શીક્ષકો એટલે પગારદાર ભણાવનારા નહીં, પણ ઉપલા વર્ગના ચડા નિશાળીઆ વારાફરતી ભણાવતા. તે વખતે સ્લેટો મળતી નહોતી માટે પાટી પર સફેતાના પાણી વડે લખતા. ઘણી ગમત સાથે બાવન અક્ષર આવડયા એટલે મહેતાજીએ અમારા વર્ગની પરીક્ષા લઇ મને ઉપલા વર્ગમાં મુકયો. ત્યાં બારાખડી શીખવાની આવી. તેના પણ ઉપર પ્રમાણેજ ભવ્ય અક્ષરો છાપેલા કાગળો પાટી પર ચોડેલા ને ઘોડી પર ટાંગેલા હતા. છત્રીસ વ્યંજનની બારાખડી શીખી પરીક્ષા આપી હું ઉપલા વર્ગમાં ચડયો એટલે જોડાક્ષર, પછી એકાક્ષરી, બે અક્ષરના, ત્રણ અક્ષરના એવા સાત અક્ષરના શબ્દો લગી ભણવાનું કામ ચાલ્યું. સાત અક્ષરના શબ્દો વાંચતાં લખતાં શીખવ્યા પછી શબ્દોના અર્થો શીખવતા, આવી રીતે વર્ણમાળા પુરી થાય એટલે ચોપડી લેવાનો વખત નિશાળીઆને આવતો—તે ચોપડીનું નામ લીપીધારા—જે બધા વર્ણો તથા શબ્દો મોટા કાગળો પર છાપેલા હતા તે બધા ઝીણે અક્ષરે ચોપડીમાં છાપેલા ને તેની સાથે કેટલીક નાની નાની વાર્તાઓ હતી તે વાંચતાં શીખવું પડતું. સારી વાંચનશક્તિ આવવાને નાના છોકરાને બે વરસ લાગે.

ઉપલો ક્રમ સવારના શિક્ષણુનો કહેવાય. એ શીક્ષણમાં બે લીપી ચાલતી, બાળબોધ (એટલે દેવનાગરી) તથા ગુજરાતી. બપોર પછીના

અભ્યાસના ક્રમમાં આંક તથા ગણિત ચાલતું. આંક વધારે ચાલતા નહીં, કારણ તે વખતે એવો રીવાજ ચાલુ હતો કે આંક ધાતો ગુજરાતી ગામડી નિશાળે ભણીને વિદ્યાર્થીઓ આવતા. માટે મહેતાજી આંકપર ઘણુંજ થોડું લક્ષ આપી, સંખ્યા પરિમાણ ચલાવતા–આંકને વાસ્તે ઘેરથી ભણી ગયાની ચીઠી લાવે એટલે મહેતાજી સંતોષ પામે.

એ કામ મને ઘણુંજ અઘરૂં પડ્યું; કેમકે મેં આરંભે ગામડી નિશાળે ન ભણતાં મારી કેળવણીની શરૂઆત સરકારી નિશાળે કરી હતી. સંખ્યા પરિમાણ શીખ્યો. સરવાળા–બાદબાકી તો સહેલાં પડયાં પણ ગુણાકાર ભાગાકારમાં વધારે મુશ્કેલ લાગ્યું.

આઠ વરસની ઉમ્મર થતા લગીમાં હું વર્ણમાળા–લીપીધારા અને બોધવચન તથા ગણીતમાં ભાંજણી લગી ભણ્યો. એટલે સારી રીતે વાંચતાં–લખતાં–ત્રેરાશી લગી ગણીત શીખ્યો.

સાત વરસની ઉંમરે મારો વિવાહ (વેશવાળ) વનમાળીદાસ કલ્યાણદાસની ત્રીજી દીકરી રૂક્ષ્મણી સાથે મારા દાદાએ કર્યો. મારા દાદા એવા કામમાં ઘણા ઉત્સુક નહોતા, પણ તેમના પંતીયાળા શેઠ પ્રાણનાથ બીજાભાઇ મજમુદાર, જે અમારા ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા તેમણે આગેવાન થઇને કર્યો.

સન ૧૮૩૫ ના શીયાળાની મોસમમાં સદર અદાલતના સરકારી જડજ એટલે જુડીશીઅલ કમીશનર છુમરીન સાહેબ ભરૂચમાં આવ્યા. તે વખતે સરકારી નિશાળોની પરીક્ષા લેવાનો અધિકાર સરકારે એમને સોંપેલો હતો. એ સાહેબે અમારી નિશાળની પરીક્ષા લીધી તે વખતે છોકરાનું વાંચન–સમજુતી–ગણીતકામ વગેરેથી તે રાજી થયો પણ ભરૂચમાં બીજી નિશાળ વડાપાડામાં હતી તે જોવા ગયો, ને ત્યાંના નિશાળીઆઓને ભૂગોળના સવાલ પુછ્યા કે, પૃથ્વીના કેટલા ખંડ છે. છોકરાથી જવાબ ન દેવાયો એટલે મહેતાજીને પુછ્યું કે તમે જવાબ દ્યો. તે બિચારાથી નવ ખંડ બોલાઈ ગયા. એટલે સાહેબ ઘણા નારાજ થયા. સરકીટ ફરી આવ્યા પછી સરકારમાં રીપોર્ટ કર્યો કે ગુજરાતના મહેતાજીઓને ભૂગોળ આવડતી નથી, માટે તેનો અભ્યાસ થવા ગોઠવણ થવી જોઈએ. તે પરથી સરકારે હુકમ લખી બધા મહેતાજીઓને મુંબઇ તેડી ત્યાં વ્યાકરણ, ભૂગોળ, બીજ ગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમાતિ, ક્ષેત્રફળ, ઘનફળ વગેરે વિષયો શીખવવાની

ગોઠવણ કરી. દશ માસ ત્યાં રાખ્યા તેટલી મુદત જીલ્લાઓમાં નિશાળો બંધ પડી.

આ અવકાશ મને મળવાથી મારા દાદાએ મને આંક તથા ધાતો તથા લેખાં શીખવા સારૂ ગામઠી નિશાળે મુક્યો. એ મારા મહેતાજીનું નામ હરીનારાયણ કામશુરીઓ હતું અને તેની નિશાળ લલ્લુભાઈના ચકલામાં પ્રાણનાથ બીજાભાઇની હવેલી પાસેજ હતી. મારા દાદાએ પ્રાણનાથ બીજાભાઇની દુકાનના ભાગીઆ હોવાથી તેમનું બેસવાનું એ હવેલીમાંજ થતું. તેથી મને પણ ઘણું સુગમ પડયું. આઠ નવ માસ લગી એ નિશાળમાં રહ્યો. આંક પાકા થયા. એ નિશાળમાં સારી ગમત થતી. મહીનામાં બે ચાર વાર છુટી લેવા જવું પડે તે વખતે ઘણો હર્ષ થાય. ગાવાનું, ગોળ ખાવાનું ને સાંજના છુટી મળે.

સને ૧૮૩૭ માં સરકારી નિશાળો પાછી ઉઘડી એટલે મને પાછો એજ નિશાળે બેસાડયો. મારા મહેતાજી મુકુંદરામ ૭ માસમાં ભણીને પાસ થઈ પાછા ભરૂચ આવેલા. તેમનો તાજો અભ્યાસ તથા નિશાળ સુધારવાના ઉમંગને લીધે ઘણોજ શ્રમ લેતા.

મારો અભ્યાસ બોધવચનના વર્ગ લગી થયો હતો. બે વરસમાં મારો અભ્યાસ છેક પહેલા વર્ગ લગી આવી લાગ્યો એટલે ડાડસ્લી નીતિ કથાઓ, ઇસપનીતિ ને બાળમિત્ર, તે સાથે ભૂગોળ ને વ્યાકરણ. ગણીત વરગમાં પૂર્ણાંક અપૂર્ણાંક, વર્ગમૂળ, ઘનમૂળ, પત્યાણું, ઇષ્ટિરાશી વગેરે પુરૂં થયું. એ પછી બીજગણીત, ત્રિકોણ મિતિ, કર્તવ્ય ભૂમિતી, લાગ્રતમ ક્ષેત્રફળ, ઘનફળ લગી, શિક્ષામાળા બીજા ભાગમાંથી શીખ્યો. મારી સાથે શીખનારા સોબતીઓમાં મૂળચંદ મકનદાસ, કીશોરદાસ હરગોવનદાસ, લાલભાઈ નથુભાઈ, રામચંદ્ર મોહનલાલ એટલા હતા. એ વખતે ગણીતનાં પુસ્તકો જર્વીસ સાહેબનાં કરેલાં× શિક્ષામાળા પહેલો, તેમાં પૂર્ણાંક તેમ અપૂર્ણાંક.

એ ભાગ બીજો, એમાં બીજ ગણીત, ભૂમિતિ, લાગ્રતમ, સંગતીકરણ, સીધી લીટી, ત્રિકોણમિતિ, ક્ષેત્રફળ, ઘનફળ, કર્ત્તવ્ય ભૂમિતિ, એમાં ઇજનેરી કામના નકશા જમીન માપવી વગેરે બાબતો હતી.

સન ૧૮૩૭માં એટલે સંવત ૧૮૯૩ના ચૈત્ર માસમાં સુરતમાં આગ લાગી ને શહેરનો ઘણો વસ્તીવાળો ભાગ ત્રણ દહાડા ને ત્રણ રાત લગી

× હટ્ટનકૃત ગણીતશાસ્ત્ર પરથી ભાષાંતર કરીને એ ગ્રંથો રચેલા હતા.

બન્યો. તે વરસમાં હું સુરત મારા પિતાજી સાથે ગયો હતો. સુરતના જેટલા ભાગમાં હું ફર્યો તેના રસ્તા ઘણા સાંકડા ને હવેલીઓ રસ્તાની બાજુ ઉપર ઘણી ઉંચી આવી રહેલી તેથી ખરે બપોરે પણ રાહદારીને છત્રીની જરૂર પડતી નહીં. મારા પિતાજી સાથે બરાનપોરી ભાગલે ફરતાં એ કંસારાની દુકાનપર પીતળની નાની મોટી મૂર્તિઓ વેચાતી હતી તેમાંથી એક મેં મારા પિતાને લેવાને કહ્યું—બશેર ઘી આપી તે લીધી. લાલજીની મૂર્ત્તિ હાથમાં માખણનો પીંડો ને નાહાની બચ્ચાંની પેઠે એક તંગડી નીચી ને એક તંગડી ઉંચી રાખી ચાલતા હોય, માથે કેશવાળ ગુંથીને તેનો ઉભો ઓચલો મુકેલો. એ મૂર્તિને નાનપણથી પણ મેં સેવા પૂજા કરવા માંડી. ભરૂચ આવ્યા પછી હુંને મારા ભાઇએ તેના હીંડોળા પારણા કરી ઝુલાવતા ને સારા વસ્ત્ર પહેરાવી અલંકૃત કરતા, મારી ઉમ્મરમાં ભરૂચની બહારની પહેલી મુસાફરી સુરતનીજ હતી.

મારા મહેતાજી મુકુંદરામે પૃથ્વીનો ગોળો તથા સૂર્યમાળા બનાવ્યાં હતાં. એ ગોળા ઉપર જમીનને પાણીના તમામ ભાગો ચીત્રેલા હતા. તથા ખંડો, પર્વતો, નદીઓ, અખાત ભૂશિર વગેરે નકશા પ્રમાણે ચીતરી તે પર નામો લખ્યાં હતાં. વીલાયતી ભૂગોળનો ગોળો આવે છે તેજ નમુના પ્રમાણે કર્યો હતો. એક આંબાના લાકડાના કકડામાંથી મોટો ગોળ દડો ખરાદી પાસે ઉતરાવ્યો. તેનો વ્યાસ આશરે એક ફૂટનો હતો, તે ઉપર કાગળોચોડીને જાડાં પુઠાં જેવું કરી તેને વચમાંથી કાપી કહાડી બે અર્ધ ગોળ થયા. તેમાંથી લાકડાંનું ખોખું કહાડી લઈ તેને સાંધી દીધાં. તે ઉપર સારા ઝીણા કાગળ ચોહોડી રંગ્યો ને પછી ખંડ સાગર વગેરેના આકાર પાડી નામ લખ્યાં ને જુદા જુદા રંગ પૂર્યા. એ કારી-ગીરી જોઈ પ્રોફેસર ડાક્ટર હાર્કનેસ સાહેબ જે ગુજરાતની નિશાળોના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ હતા તેમણે સરકારમાંથી મુકુંદરામ મેહેતાજીને રૂા. ૨૫)નું ઇનામ અપાવ્યું હતું. સૂર્યમાળા પણ લોઢાના ભર ને લાકડાના ગોળાથી બનાવી હતી તે વીલાયતી નમુના મુજબનીજ હતી.

આવી રીતે અભ્યાસમાં વધારો કરવાને મારા પિતાની સહાયતાની જરૂર હતી માટે મારૂં રહેઠાણ મોશાળ તથા બાપને ઘેર બે ઠેકાણે વેંચાઈ ગયું.

જે કાળે નિશાળમાં આ અભ્યાસ તડામાર ચાલતો તે વેળા મારા દાદા તથા પિતાની આજ્ઞાથી સોમનાથ પાસ કામનાથના દેહેરાની ધર્મ-

શાળામાં વિમલાનંદ સ્વામિ રહેતા હતા, તેની પાસે દરરોજ સાંજના પાંચ વાગતે **विष्णु सहस्त्र नाम** અને આદિત્ય હૃદયના પાઠ શીખવા જતો. એ અભ્યાસમાં મારા સોબતી મારા કાકા ગોવિંદલાલ વીજભુખણદાસ તથા માણેકલાલ કકુભાઈ હતા. રોજ ચાર પાંચ શ્લોક ભણાવે (એટલે વાંચતાં શીખવે) તથા આગલા દિવસના આપેલા મોડે ભણાવી જુએ. કેટલાક શિક્ષકો એ સ્તોત્રામાં આવેલા મંત્ર અને ન્યાસનો ભાગ શીખવવાને હરકત લેતા ને શુદ્રોને તો ભણાવતાજ નહીં; પણ વિમલાનંદ એ રીવાજને ધીક્કારતા–અમને તો ઘણી ખુશીથી તેમણે એ ભાગો ભણાવ્યા–ભણાવ્યા એટલુંજ નહીં પણ તેના અર્થ તથા વિધિ સુદ્ધાંત સમજાવ્યા હતા. વિમલાનંદની વાણી ઘણી શુદ્ધ હતી. કેટલી વાર પંચકેશ રાખી બ્રહ્મચારીનું રૂપ ધારણ કરતા ને વળી તેનું વપન કરાવી સન્યસ્ત ગ્રહણ કરતા. કોઇ વેળા મનમાં આવે તો દશપંદર દિવસ લગણ અન્ન ખાતા નહીં, ને વળી કોઇવાર ફાંટો આવે તો બે ત્રણ દહાડા લગી રોટલા ઘડી ઘડીને શેકીને ખાયાજ કરે. કોઇ એમનું વય પૂછે તો એવી ડંફાસ હાંકે કે "હમકું તીસરી પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા હુઈ ઔર જબ હમ ભડોકમેં આયે તબ લલુકા જન્મ હુઆ થા."

સન ૧૮૩૭ થી સન ૧૮૪૧ સુધી મારો વખત ગુજરાતી નિશાળમાં અભ્યાસ કરવામાં તથા સ્વામીને ત્યાં પાઠ શીખવા જવામાં તથા ભૂતનાથમાં અગર રેવાજી કિનારા પર મિત્ર મંડળ મળી શ્લોક વગેરે ભણવામાં તથા વિદ્યા સંબંધી ચરચા કરવામાં હું ગુજારતો. એ સમય મને ઘણો આનંદકારી હતો. અમારા મેહતાજીનું ત્રિકોણમિતી અગર કર્તવ્ય ભૂમિતી અગર બીજ ગણીત શીખવવામાં હરકત પડતી ત્યારે અમારા વર્ગને મારા પિતાજી કને મોકલતા ને જે અમારા સંદેહ પડે તે તે દૂર કરતા. ખાનગી–ઘર આગળ મારા પિતા સાથે વ્રજ ભાષાના ગ્રંથો જેવા કે પ્રેમ સાગર, સભાવિલાસ, દાદુપંથી સુંદરદાસજીની કવિતા વગેરે વાંચતો, તેથી કવિતા વાંચવાનો શોખ મને નાહનપણથીજ હતો. વળી તે ઘણી સારી રીતે વાંચીને સુસ્પષ્ટીકરણ કરતા તેથી મને ઘણોજ હર્ષ થતો. મારા કાકા ગોવરધનદાસ તથા જગન્નાથ પણ એવાં પુસ્તકો વાંચી સમજાવવામાં મને ઘણી સહાય કરતા.

ગુજરાતી નિશાળના અભ્યાસનો ક્રમ પુરો થયા પછી મેં અંગ્રેજી અભ્યાસ ભરૂચમાજ કરવા માંડ્યો. મી. ટાઉનસેંડ કરીને કોઈ યુરોપીઅન

ભરૂચના ક્રીશ્ચીઅન દેવળની સંભાળ રાખવા સારૂ આવેલો તેણે એક સ્કુલ કહાડી હતી; તે છોકરા દીઠ દર માસે એક રૂપીઓ ફી લઈ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવતો. કમનશીબે તેને ગુજરાતી કે હીંદુસ્તાની કંઈજ દેશી ભાષા આવડતી નહીં. એટલે વાંચવું લખવું ને શબ્દોની જોડણી સીવાય તે વધારે શીખવી શકતો નહીં. પ્રથમ તેણે સ્કુલ સુનારવાડામાં કહાડી હતી અને પછી લાલ બજારમાં દાદાભાઈ મુનસફના તબેલા પર કહાડી હતી. શીખવામાં આશરે વીશેક વિદ્યાર્થી હતા. તે વખતમાં મરેની અને મેયરની રીડીંગ બુકો ચાલતી તેમાંથી છવીશવર્ણ ને તેની જોડણી (બારાખડી) શીખ્યા પછી એક પદના, બે પદના, ત્રણ પદના એવા સાત પદ લગીના શબ્દો ચાલતા એટલે તે વાંચવાને જોડણી કરતાં શીખવતો અને તેની સાથે પંચકના વાક્યો જે પદોને લગતા શબ્દોનાં બનાવેલાં હોય તે વાંચતાં શીખવતો; તરજુમાનું તો ઘણું અંધેર જેવું હતું, પણ ઉપલા વર્ગના છોકરા નીચલા વર્ગવાળાને શબ્દો તથા વાક્યોના અર્થ શીખવતા. અક્ષર સુધારવા પછવાડે ઘણો શ્રમ લેવામાં આવતો. કોપી બુકો સારે અક્ષરે લખાતી ને જે સારા અક્ષર લખે તેનાં વખાણ થતાં. જેમ આજ પુછવામાં આવે છે કે કઈ બુક શીખો છો તેમ તે દીવસમાં અંગ્રેજી ભણનારને પુછાતું કે કઈ વયડી શીખો છો. પહેલી, બીજી, કે ત્રીજી વગેરે—સાતમી વયડી શીખતો હોય તો શ્રેષ્ટ ગણાય—વયડી એટલે સીલેબલ (પદ): સાત પદનો શબ્દ તે સાતમી વયડી કહેવાય.

મારો ગુજરાતી અભ્યાસ પુરો થયો હતો તોપણ મારા મહેતાજીએ મારૂં નામ રજીસ્ટરમાં રાખ્યું હતું એટલે મારે નિશાળમાં હાજરી પુરવી પડતી. સવારે અંગ્રેજી સ્કુલ, દશ વાગ્યા પછી સરકારી ગુજરાતી નિશાળ, તે ચાર વાગતા લગી, પછી સ્વામીની પાસે પાઠ શીખવા જવાનું તે સંધ્યાકાળ લગી, ત્યારબાદ મિત્રમંડળ સાથે રેવાજી પર ગમત કરવાનું, એવી રીતનો ક્રમ સુરત અભ્યાસ કરવા ગયો ત્યાં લગણ ચાલ્યો.

વાર્ષિક પરીક્ષામાં એકે વરસ ઈનામ લીધા વગર મારે ચાલતું નહીં. મારી પાસે નિશાળોમાં ચાલતી ચોપડીઓ તો હતીજ. સબબ મને રોકડા રૂપીઆ કે અંગ્રેજી ચોપડી ઇનામમાં મળતી. સન ૧૮૪૧ના વરસમાં છેલ્લું ઈનામ મને ભરૂચના કલેક્ટર સાહેબ તરફથી ડેવીસકૃત ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ અંગ્રેજી (ગુજરાતી તરજુમા સાથે) રૂ. ૫)ની કીમતનો તથા રૂ. ૫) રોકડા મળ્યા હતા.

મુંબઈ તળ તથા જીલ્લામાં સરકારી નિશાળો સ્થાપન થઇ તેનો વહીવટ સરકાર તરફથી The Bombay Native Education Institution નામે સભા ચલવતી. ઇસિવી સન ૧૮૩૯માં એ સભાને મોકુફ કરી Board of Education એવે નામે ૭ સદ્‌ગૃહસ્થોની કારોબાર મંડળી નીમી; તેમાં ત્રણ નેટીવ ને ત્રણ યુરોપીઅન હતા. અંગ્રેજી અને દેશી કેળવણી આપવાનાં સરકારીખાતાંનો વહીવટ સરકારે તેમને સોંપ્યો અને તેમના તાબામાં એક પગારદાર યુરોપીઅન સેક્રેટરી નીમ્યો. તે મંડળીએ વિદ્યાવૃદ્ધી અંગ્રેજી તથા દેશી ભાષામાં કરવા સારૂ નવા નિયમો રચ્યા ને તે પ્રસિદ્ધ કરી ખાસ રાખનારા સ્થળોના લોકો પાસેથી જુજ મદદ લેવા ઠરાવ્યું. દેશી નિશાળોમાં છોકરા દીઠ એક આનો ફી તથા અંગ્રેજીમાં આઠ આના ફી લેતી કરી. બોર્ડના વખત પહેલા ચોપડીઓ સ્લેટો વગેરે છોકરાઓને સરકાર તરફથી મળતું તે બંધ કરીને બોર્ડે છોકરાઓને તે વેચાતાં લેઇને અભ્યાસ કરવાની ફરજ પાડી. એ રીતે ત્રણ વરસ વહીવટ ચાલ્યા પછી તેની ગુજરાનમાં તપાસ કરવાને પ્રોફેસર ઓરલીબાર સાહેબને સને ૧૮૪૨માં સરકારે મોકલ્યા. તેમણે ધોલેથી પોતાની તપાસણી ખરી કરીને અમદાવાદ ને ખેડા જીલ્લો તપાસી ભરૂચમાં આવ્યા ને અમારી નિશાળની પરીક્ષા લીધી. પહેલા વર્ગમાં હું તથા મારા ચાર સોબતીઓ હતા તેનો અભ્યાસ જોઈને ઘણા રાજી થયા. નિશાળના અભ્યાસક્રમ સીવાય મારી પરીક્ષા મરાઠી તથા હિંદુસ્તાની ભાષાના પુસ્તકો વંચાવી તેની સમજુતી કરવામાં તથા થોડું અંગ્રેજી શીખ્યો હતો તેમાં પણ કરીને ઘણા ખુશ થયા ને મને પુછ્યું કે તારે કઈ ચોપડી ઇનામમાં જોઇએ. મેં જવાબ દીધો કે સાહેબ મારી પાસે ગુજરાતી તથા મરાઠી નિશાળોમાં ચાલતી ચોપડીઓ બધી છે. માટે મને અંગ્રેજી પુસ્તક શીખવામાં ઉપયોગી પડે એવું આપો તો ઘણી મહેરબાની. તે પરથી સાહેબે મારે વાસ્તે એક અંગ્રેજી ભૂગોળવિદ્યા નામે Goldsmith's Grammar of Geography રૂ. ૨) ની કિંમતની મુંબાઇથી મોકલી તથા મને "ગવર્નમેંટ સ્કોલરશિપ" સુરતની અંગ્રેજી સ્કૂલમાં આપી. તે સ્કોલરશીપનો લાભ એટલોજ કે માસીક ફી ભરવી ન પડી તથા વર્ગમાં ચાલતી ચોપડીઓ મફત ભણવા મળે.

સન ૧૮૪૨ ના વરસમાં સુરતમાં અંગ્રેજી સ્કૂલ મી. દાદોબા પાંડુરંગે સરકારના હુકમથી સ્થાપન કરી હતી, તેમાં અભ્યાસ કરવાને તેજ

વરસની આખરે એટલે નવેમ્બરમાં મારા પિતા મને મુકી ગયા. મેં એક વરસ ભરૂચમાં અભ્યાસ અંગ્રેજીનો કર્યો હતો તેથી સુરતમાં છેક છેલ્લા ક્લાસમાં મને ન બેસાડતાં તેથી ઉપલા વર્ગમાં દાખલ કર્યો. તે કાળે મારી સાથે શીખવામાં ઉમેદરામ આણંદરામ તથા રા. બા. ઉમેદરામ રણછોડદાસ વિગેરે હતા. અમારા વર્ગના પાઠ મી. લાડકોબા આત્મારામ વકીલ લેતા હતા. તે પહેલા વર્ગમાં હોવાથી વડા નીશાળીઆ માફક નીચલા વર્ગો ભણાવવામાં મી. દાદોબાને મદદ કરતા. વંચકમાં હું નીચલા વર્ગમાં હતો પણ ગણિત કામમાં પહેલા વર્ગમાં હતો. કેમકે ગુજરાતીમાં ગણીત શીખેલો હતો. વંચકમાં મારો નંબર ત્રીજો ચોથો રહેતો પણ ગણીતમાં ઉપર નંબર રહેતો. મારો અભ્યાસ સારો હોવાથી સને ૧૮૪૩ માં મને પ્રોમોશન મળવાથી ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવ્યો. ત્યાં મેકલક્સ Mc Cullouch's થર્ડ રીડીંગ બુક ચાલતી. સુરતની અંગ્રેજી સ્કુલનું કામ સારૂં ચાલવાથી તથા વિદ્યાર્થિઓની સંખ્યા વધવાથી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન તરફથી ઇંગ્લીશ હેડમાસ્તર વિલાયતથી મંગાવ્યો હતો, તે સને ૧૮૪૩ માં આવી પહોંચ્યો. એ હેડમાસ્તર તે મી. ગ્રીન હતો, જે નેટીવોના હકમાં ઘણી સારી ઇચ્છા રાખતો હતો. તેને હાથ નેટીવોનું ઘણું ભલું પણ થયું છે. એ માસ્તર આવ્યાથી ભણાવનાર બે જણા થયા, તેથી વિદ્યાર્થિઓનો અભ્યાસ ઘણીજ સારી રીતે ચાલ્યો. સને ૧૮૪૪ ના જુન માસમાં સ્કોલરશીપની પરીક્ષા આપવા સારૂ સુરતની સ્કુલમાંથી નોશરવાનજી ચાંદાભાઇ તથા કહાનદાસ મંછારામ મુંબાઈ એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં પાસ થવા સારૂ ગયા. તેમાંથી નોશરવાનજી પાસ થયા ને કહાનદાસ રહી ગયા, તે તથા આનંદરાવ આંપાજી સુરતથી નવા ઉમેદવાર ગયા, તે એજ વરસના ડીસેમ્બરમાં પાસ થયા. સને ૧૮૪૫ માં મને મુંબાઈ મોકલવાને મી. ગ્રીને મારા પિતાજીને કહ્યું. સારા નસીબે એજ વરસમાં મારા પિતાને પણ બોર્ડે ગુજરાતી નોરમલ ક્લાસના શીક્ષકનું કામ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, તેથી મને ઘણું અનુકુળ પડ્યું. તેમની સાથે જુન માસમાં આગબોટની મુસાફરી કરી મુંબાઈ ગયો ને ત્યાં કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષામાં દાખલ થયો. સારા નસીબે હું પાસ થયો ને મને દશ રૂપીઆની સ્કોલર-શીપ મલી તથા આગબોટના ભાડાના પણ રૂ. ૧૦) મળ્યા.

આ અરસામાં એલફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટયુશનના મકાનની પાસે ફરામજી કાવસજીના તલાવ પાસે નવી પુસ્તકશાળા સ્થાપન થઇ હતી, તેમાં અમારી

કોલેજના વિદ્યાર્થિઓ સભાસદ થયા હતા ને હું પણ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૪૫ થી દાખલ થયો હતો. તેમાં વર્તમાન પત્રો, માસીક ચોપાનીઆં તથા નવાં પુસ્તકો ઘણાં આવતાં હતાં.

કોલેજમાં મારા પ્રોફેસરોમાં ડા. હારકનેસ, પ્રોફેસર ઓરલીબાર, પ્રોફેસર હેડંરસન ને પ્રોફેસર બેલ મારા શીક્ષક હતા. Literature, Mathemetics, History and Geograply, Chemistry તથા એ વિષયો અનુક્રમે એ પ્રોફેસરો શીખવતા હતા.

સ્કોલરશીપ રૂ. ૧૦ ના પગારની દોઢ વરસ સુધી ચાલી, અને તા. ૧લી જાનેવારી ૧૮૪૭ થી મને વેસ્ટ સ્કોલરશીપ રૂ. ૧૫) ના પગારની મળી. હું સને ૧૮૪૬ માં એ સ્કોલરશીપની પરીક્ષામાં પાસ થયો. ત્યાર પછી એજ વરસના જુન માસમાં મેં નોરમલ સ્કોલરશીપની પરીક્ષા આપી ને તેમાં પાસ થયો એટલે રૂ. ૨૦ ના પગારની સેકંડ કલાસ નોરમલ સ્કોલરશીપ મળી. તે સને ૧૮૫૦ ના મેની આખર લગી ચાલી. તા. ૧લી જુન સને ૧૮૫૦ થી એલફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટયુશનમાં આસીસ્ટંટ માસ્તરની જગા રૂ. ૪૦) ના પગારથી મળી.

એ રીતે કોલેજમાં કુલ ત્રણ વરસ ને અગીઆર માસ મેં અભ્યાસ કર્યો, તે દરમ્યાન મારા ઘણા શિક્ષકો થઈ ગયા. Literature ને Political Economy શીખવવામાં બે જણા વારાફરતી થયા. પ્રોફેસર હારકનેસ અને પ્રોફેસર ગ્રીન (મારા સુરતના હેડમાસ્તર), ગણિત વિષય ને ખગોળ વિદ્યાના શીક્ષક પ્રોફેસર ઓરલીબાર)–ત્યાર પછી પ્રોફેસર પાટન ને પ્રોફેસર મેકડુગાલ ને છેલ્લે દાદાભાઇ નવરોજી, ઇતિહાસ ભૂગોળ શીખવનારામાં પ્રોફેસર હેંડરસન ને પ્રોફેસર રીડ, ને રસાયનશાસ્ત્ર તથા વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખવનાર પ્રથમ મી. બેલ અને પછી ડાકટર ઝીરો. સંસ્કૃત ફારસી વગેરે કલાસીકલ ભાષાના શીક્ષક કોલેજમાં ન હોવાથી પહેલા વર્ગની નોરમલ સ્કોલરશીપ મેળવવામાં હું કે મારા સોબતીઓ પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, અરદેશર ફરામજી મુસ વગેરે કોઈ પણ ફતેહમંદ થયા નહીં. કારણ તે અભ્યાસ અમે ખાનગી શાસ્ત્રી કે મુનશી પાસે કરતા ને પરીક્ષા લેવા ડા. વિલસન જેવા કાબેલ પુરૂપ કોલેજમાં આવતા તેની પરીક્ષામાં કોઈ પણ ઉમેદવાર કાચા અભ્યાસી હોવાથી પાસ થતા નહીં. એટલે મને રૂ. ૩૦) ના પગારની સ્કોલરશીપ મળી નહીં. બેવાર પરીક્ષા આપી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ.

એલફીન્સ્ટન ઈન્સ્ટીટયુટને લગતા મરાઠી તથા ગુજરાતી નોરમલ ક્લાસ સન ૧૮૪૫ ના વરસમાં બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશને મરહુમ બાળ ગંગાધર શાસ્ત્રીના ઉપરીપણા હેઠે સ્થાપન કીધા હતા. તેમાં ગુજરાતી તથા મરાઠીના ઇન્સ્પેક્ટરો રા. રણછોડદાસ તથા રા. ગંગાધર શાસ્ત્રીને સહાય કરી રાખ્યા હતા. બાળગંગાધર શાસ્ત્રી જાંભેકરનું મરણ એક વરસની મુદતમાં થયું તેથી તે વર્ગનું ઉપરીપણું રા. બા. દાદોબા પાંડુરંગ તરખડને સોંપ્યું. પણ એ સદ્દગૃહસ્થ ગણિત કામમાં ઘણા કુશળ ન હોવાથી ગણિત શાસ્ત્ર શીખવવાને બોર્ડે મને રૂ. ૧૫) ના માસીક પગારે નીમ્યો હતો. તે કામ મેં તા. ૭મી જુન સને ૧૮૪૭ થી તા. ૩૧ અક્ટોબર સને ૧૮૪૮ સુધી ચલાવ્યું, ત્યાર પછી તે વર્ગના સઘળા વિદ્યાર્થિઓને મહેતાજીની જગા મળવાથી તે બંધ કરવામાં આવ્યા. હું એ વર્ગોના વિદ્યાર્થિઓને એટલે મરાઠી તથા ગુજરાતી બેઉ જાતના વિદ્યાર્થિઓને બીજ ગણિત–ભૂમિતિ સંગતી કરણ–ત્રિકોણમિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરાવતો હતો.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો તે વેળા મને મુંબાઈના નામાંકીત સદ્દગૃહસ્થ જગન્નાથ શંકરશેઠે પોતાના પુત્ર વિનાયકરાવને ગણિત શીખવવા સારૂ રૂ. ૧૫ ના માસીક પગારે શિક્ષક રાખ્યો હતો. દરરોજ એક કલાક ભણાવવા જતો હતો. એ કામ મેં સને ૧૮૪૮ ના અક્ટોબર માસથી સને ૧૮૪૯ ના નવેંબર સુધી કર્યું હતું.

સન ૧૮૪૮ ના નવેંબર માસમાં મારા પિતાજી પાછા ગુજરાત તરફ સિધાવ્યા, કારણ અંગ્રેજી સ્કુલના હેડમાસ્તર મી. ગ્રીન જે ગુજરાત ખાતે દેશી નિશાળોના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ હતા તેમને એલફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટયૂટના પ્રીન્સીપાલની જગા મી. હારકનેસ રજા પર વિલાયત જવાથી મળી હતી, અને ગુજરાત ખાતે નીશાળોની કોઈ દેખરેખ રાખનાર હતું નહીં. વળી નોરમલ ક્લાસ પણ બંધ થયો હતો. એમ થવાથી મારે એકલાજ મુંબાઈમાં રહી મારૂં ગુજરાન ચલાવવું પડયું. આ અરસામાં હું કાળકાદેવીના રસ્તા પર શેઠ રામદાસ હીરાશાની ચાલમાં ત્રીજે માળે રહેલો હતો.

હું કોલેજમાં દાખલ થયો ત્યાર પહેલાં "*Students' Literary and Scientific society*" નામે વિદ્યાર્થિઓની સભા સ્થાપન થએલી હતી જેના પ્રમુખ બાળગંગાધર શાસ્ત્રી જાંભેકર આસીસ્ટંટ પ્રોફેસર હતા. એના સભાસદ નવરોજી ફરદુનજી, દાદાભાઈ નવરોજી, નારાયણ દીનાનાથજી વગેરે વિદ્વાન ગૃહસ્થો હતા. તેમાં કોલેજના વિદ્યાર્થિઓ તથા આસી-

ટંટ માસ્તરો વગેરે સામેલ થયા હતા. હું પણ એ સભામાં સન ૧૮૪૬ ના માર્ચથી સામેલ થયો હતો. તેમાં વારા પ્રમાણે દરેક જણ અંગ્રેજી નિબંધ કોઈ વિષયપર લખે તે વંચાતો ને તે પર વાદવિવાદ ચાલતો. એક વેળા એક મોટો પ્રશ્ન એ સભામાં નીકળ્યો કે સોળમી સદીમાં માણસ જાતનો સૌથી મોટો પરોપકારી પુરૂષ કોણ થયો ? તેમાં બે પક્ષ બંધાયા હતા. એક તરફ નવરોજી ફરદુનજી તથા બીજી તરફ દાદાભાઈ નવરોજી હતા. એક કહે માર્ટીન લ્યુથર અને બીજો કહે સર ઐસાક ન્યુટન. એ વાદ ઘણી સભાઓમાં ચાલ્યો. બાળગંગાધર શાસ્ત્રી પ્રમુખના મરણ પછી એ સભાનું કામ જરા મંદ પડ્યું હતું, પણ વિલાયતથી આવેલા નવા પ્રોફેસરો મી. પાટન, મી. રીડ, મી. મેકડુગલ એમાં દાખલ થવાથી સભાનું કામ ઘણુંજ સતેજ થયું. પરગજુ પાટનના વિચાર મુજબ એવી સભાઓ દેશી ભાષામાં એટલે મરાઠી તથા ગુજરાતીમાં સ્થાપન કરવાનો નિશ્ચય થયો; અને તે ગુજરાતી તથા મરાઠી જ્ઞાન પ્રસારક સભા એ નામથી ઓળખાવા લાગી. સને ૧૮૪૮ના અક્ટોબરમાં ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક સભા સ્થાપન થઇ, તેના પહેલા અધ્યક્ષ મારા પિતા રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ હતા. એ બેઉ સભામાં મરાઠી તથા ગુજરાતી ભાષાઓમાં વિદ્યા વિશે તથા સંસારી રૂઢીઓ વિષે ભાષણો થવા લાગ્યાં, નિબંધો વંચાવા માંડ્યા ને એક વરસની મુદતમાં તો જ્ઞાન પ્રસારક નામે ચોપાનીઆં દરેક સભાના કારભારીઓ કાઢવા લાગ્યા. તેમને સરકાર તરફથી તથા પ્રજા તરફથી સારો આશ્રય મળવા લાગ્યો. વળી એજ સભાઓની મારફતે કન્યાશાળા પારસી તથા દક્ષણી લોકોને સારૂ સ્થાપન થઈ. તેમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા આસીસ્ટંટ માસ્તરો સવાર–સાંજ છોકરીઓને અભ્યાસ કરાવતા. ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક સભાનો તથા ગુજરાતી કન્યાશાળાઓનો લાભ મુખ્યત્વે પારસીઓજ લેતા હતા. તેથી મારા મિત્ર ગંગાદાસ કીશોરદાસે પ્રોફેસર પાટન સાથે મસલત કરીને ઇ. સ. ૧૮૫૧ ના એપ્રીલ માસમાં બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા સ્થાપન કરી અને તેનું વાસ્તુ માયાદેવી પાસે સરકારી બ્રાંચસ્કુલ હતી તેમાં કરવામાં આવ્યું. તેના પ્રમુખ મરહૂમ રા. બા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, હું પોતે સેક્રેટરી અને ગંગાદાસ પોતે ખજાનચી થયા. એના કારોબારી મંડળમાં મયારામ શંભુનાથ ને હરીવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ પ્રથમ હતા. એ સભામાં કેટલાંક ભાષણો સ્ત્રી કેળવણી વિશે થવા લાગ્યાં, ને આખરે બુદ્ધિવર્ધક કન્યાશાળા સ્થાપન થઇ, ને થોડી મુદત પછી બુદ્ધિવર્ધક એંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કુલ કાઢવામાં આવી.

એ કન્યાશાળામાં હું તથા મારા મિત્રો ગંગાદાસ, પ્રાણલાલ, હરીવલ્લભદાસ વગેરે સવાર–સાંજ કેટલાક વિષયો શીખવવા જતા. હું કવિતા શીખવતો હતો તથા ગરબીઓ ગાતાં શીખવતો હતો. જ્યારે ફંડ ભેગું થયું ત્યારે બળવંતરાય નામે એક નાગરને કાયમ પગારદાર શિક્ષક રાખ્યો હતો.

સ્ત્રી કેળવણીનો વિરોધી પક્ષ ગુજરાતી હિંદુઓમાં ભારે બળવાન હતો. માટે લોકને સમજુતી કરવાને બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભામાં વારંવાર એ વિષય પર નિબંધો વંચાતા ને ચર્ચા ચાલતી. ભરૂચના રહેવાશી માણેકલાલ ગોપાળદાસ પણ એક સભાસદ હતા. તેમણે સ્ત્રી કેળવણી વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો, તે પર ઘણું વિવેચન કરી તે સભાએ છપાવ્યો ને તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થવા સસ્તી કીંમતે એટલે બે આને વેચ્યો. એ સભાનું પ્રથમ ચોપાનીઉં એ કહેવાય. એમાં જે વિવેચન કરેલું છે તે મારા મિત્ર ગંગાદાસની સૂચનાથી મેં તૈયાર કરી આપ્યું હતું. મુંબઇના નામાંકીત ગૃહસ્થો શેઠ હરજીવનદાસ માધવદાસ તથા શેઠ જગન્નાથ હેમરાજ તથા કરસનદાસ માધવદાસ વગેરે અમને ઘણો આશ્રય આપતા હતા. કારણ તેમને સમજાવનાર પ્રોફેસર પાટન તથા ગંગાદાસ વગેરે હતા.

સભામાં બીજો વિષય " દેશાટણ વિશે " કરસનદાસ મૂળજીએ વાંચ્યો હતો, ને તે ઉપર સારી રીતે ટીકા કરી સભાએ છપાવ્યો હતો. એક વાર "ઇલેક્ટ્રીક ટેલીગ્રાફ" વિષે સભામાં મેં ભાષણ આપ્યું હતું તે પણ સભાના આશ્રયથી છપાયું હતું.

સ્ત્રી કેળવણીનો ફેલાવો કરવા સારૂ સભાએ ઘણો શ્રમ લીધો હતો, એ બાબતનું છપાયલું પુસ્તક સભાના કારોબારીઓએ સુરતમાં બાળકૃષ્ણજીના મંદીરના મહારાજ શ્રીજી રતનજીને વંચાવા તથા તે વિષે તેમની મંજુરી મેળવવા મારા પિતા મારફત મોકલ્યું હતું, ને તેમણે પણ તે વાંચીને પોતાની સંમતી આપી હતી.

છોકરીઓની નિશાળને સારૂ સુબોધક કવિતા સરકારી નિશાળોમ વપરાતી બોધવચનની ચોપડીને અનુસરીને મારા ભાઈ મનમોહનદાસ રણછોડદાસે "નીતિબોધક કવિતા" ભાગ પહેલો તથા બીજો એ નામે તૈયાર કરી આપ્યા હતા તે સભાએ છપાવ્યા હતા ને કન્યાશાળાઓમાં વપરાતા કર્યા હતા. એ કવિતા ઘણી સરસ અને સરળ હતી. તે સીવાય બોધવચન પણ પદ્યમાં રચ્યું હતું પણ તે છપાયું નથી.

જેવો વિદ્વાનો તરફથી સ્ત્રી કેળવણીને આશ્રય મળ્યો તેવોજ ધનવાન પુરૂષો તરફથી પણ મળવા લાગ્યો. એક વખત ઇનામ વહેંચવાનો મેળાવડો શેઠ રામદાસ હીરાશાના રહેવાના ઘરમાં ગવર્નર સર બારટલ ફ્રેઅર અને તેમની સ્ત્રીના પ્રમુખપણા નીચે થયો એટલે શેઠ ઘણા રાજી થયા, અને નિશાળના ફંડમાંથી ઇનામ મળવાનાં હતાં તે સિવાય દરેક છોકરીને પોતાના પદરથી રેશમી સાડી ઉત્તેજન દાખલ આપી. એ સાડીની કિંમત આશરે દરેક નંગના રૂપીઆ દશથી બાર થતા હશે. એવી ભારે કીમતની સાડીઓ પચાસ છોકરીઓને વહેંચી હતી.

એવી રીતે સ્ત્રી કેળવણીને ટેકો મળવાથી બીજી એક નિશાળ કોટમાં કાઢવામાં આવી હતી.

આ ત્રણ સભાઓને આબાદ થતી જોઈ કેટલાક પારસી વિદ્યાર્થીઓએ એક બીજી મંડળી બહારકોટ દાદી શેઠની અગીઆરીમાં સ્થાપન કરી હતી. રસાયણશાસ્ત્રના કેટલાક પ્રયોગો કરવા સારૂ ઉઘરાણું કરીને ખાર, તેજાબ, ગ્યાસ કાઢવાનાં યંત્રો વગેરે ખરીદ કર્યાં હતાં ને તેનું નામ વહેવાર ઉપયોગી ગ્નાન પ્રસારક સભા રાખ્યું હતું. અને મને તેનો સરનશીન નિમ્યો હતો. આશરે દોહોડ વરસ લગી તે સભા દાદી શેઠની અગીઆરીમાં મળતી હતી ને ત્યાં પ્રયોગ સાથે રસાયન શાસ્ત્ર સંબંધી હું ભાષણ આપતો હતો. કોઈ કોઈ વાર મારા મિત્ર અરદેશર ફરામજી મુસ પણ ભાષણ આપતા. નવરોજી દોરાબજી "ચાબુક" અઠવાડીક પત્રના અધીપતી પણ તેના સભાસદ હતા. મારી બદલી સુરતની અંગ્રેજી સ્કુલમાં થઈ ત્યાં લગી એ સભા ચાલી હતી. તેમાં પારસી સ્ત્રીઓ પણ આવતી હતી. આ સભા સ્થાપન કરવામાં મુખ્ય મારા મિત્ર ચીમનલાલ નંદલાલ હતા. તે સુરતના રહેવાશી માથુરી કાયસ્થ હતા. ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજી હોવાથી ખાનગી ભણાવવા તે એ અગીઆરીમાં જતા હતા. તેમના બોધથી મી. અરદેશર વગેરે મુલ્લાં ફીરોજના વંશજોએ એ સભા સ્થાપન કરી હતી. અને તેનાં ચોપાનીઆં દરેક અઠ-વાડીએ ભાષણના સાર રૂપી હકીકતનાં છપાતાં હતાં, ને તે સભાસદોમાં વહેંચાતાં હતાં.

જ્યારથી હું મુંબઈમાં આવ્યો ત્યારથી પાછો સુરત આસીસ્ટંટના હોદ્દા પર ગયો ત્યાં સુધીનાં મારા માસ્તરોનાં જે સરટીફીકેટો મળેલાં છે તે પરિશિષ્ટ (   )થી દાખલ છે.

અ. સુરતની સ્કુલના હેડમાસ્તર મરહુમ મી. હેનરી ગ્રીનનું આપેલું સર્ટીફીકેટ.

ख. પ્રોફેસર બેલનું આપેલું સરટીફીકેટ.

क. પ્રોફેસર ઓરલીબારનું આપેલું સરટીફીકેટ.

ड. પ્રોફેસર મેકડુગલનું આપેલું સરટીફીકેટ.

ई. બુદ્ધિવર્ધક સભાના કારોબારી મંડળ તરફથી મળેલું માનપત્ર.

તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૫૩ થી સુરત અંગ્રેજી સ્કુલમાં પહેલા મદદનીશ માસ્તરના ઓદ્ધાનો ચાર્જ મેં લીધો. તે વખતે તે સ્કુલના હેડમાસ્તર મી. ગ્રેહામ હતા. મારી નીમણુક થવાથી એ સાહેબ ઘણા રાજી થયા; તેઓ મારી સાથે ઘણી મમતાથી વર્તતા હતા. એ સાહેબ પાસે ત્રણ ઓદ્ધા હતા: અંગ્રેજી સ્કુલના હેડમાસ્તર–ગુજરાતી દેશી નિશાળોના સુપ્રીટેંડંટ અને નિશાળોને સારૂ વિદ્યાર્થીઓ રાખી મહેતાજીઓ તૈયાર કરવાના નૉરમલ કલાસના ઉપરી. નોરમલ કલાસને શીખવવાનું કામ મી. નંદશંકર તુળજાશંકર કરતા–ને સુપ્રીટેંડંટના કલાર્ક મી. જીવણરામ જયાનંદ હતા. સ્કુલના આસીસ્ટંટ માસ્તરો આશરે આઠ નવ હતા. છોકરાઓની સંખ્યા પણ સારી હતી. મારા આવ્યા પછી થોડા દિવસ પહેલા વર્ગનું શિક્ષણ સાહેબે જાતે કરતા ને બીજો વર્ગ મને સોંપ્યો હતો. ધીમે ધીમે સાહેબે પહેલો વર્ગ તથા બીજો વર્ગ બંને મારા તાબામાં સોંપ્યા અને પોતે ફક્ત દેખરેખનુંજ કામ કરતા. પોતે મુંબઈ જઈ ગુજરાતી ભાષાની પરીક્ષા આપી આવ્યા, તેમાં પાસ થયા, એટલે ગ્રંથકર્ત્તા થવાનો લોભ થયો, અને લાર્ડન કૃત યુકલીડનું ભાષાંતર કરવાનું કામ આરંભ્યું ને તેમાં મારો તથા મી. નંદશંકરનો આશ્રય લઈ ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. તે બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશને છપાવ્યાં. તે બાબત સાહેબને બોર્ડ તરફથી રૂ. એક હજાર ઈનામમાં મળ્યા તે પોતે ઉદાર દિલથી મી. નંદશંકરને તેમના શ્રમ બદલ આપ્યા. એ સિવાય મીકેનીકલ પ્રોબ્લેમ્સનો તરજુમો મારી પાસે સાહેબે કરાવ્યો હતો પણ તે છપાયો નથી.

એક વરસ લગી ઘણી સારી રીતે હેડમાસ્તર સાથે સારૂં કામ ચાલ્યા બાદ એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે તેથી મારે સાહેબની ગેર મેહેરબાની વેઠવાનો વખત આવ્યો. નવેંબર, ડીસેંબર અને જાનેવારી એ ત્રણે માસ સાહેબને ગુજરાત પ્રાંતની નિશાળોની પરીક્ષા કરવા સુરતથી બાહાર જવું પડયુ; એટલે સ્કુલનો ચાર્જ મને સોંપીને પછી પોતે મુસાફરીએ નીકળતા. સન ૧૮૫૪ ના નવેંબરમા એવો બનાવ બન્યો કે સાહેબ પરગણામાં ગયલા અને નિશાળોનો અખત્યાર મારી પાસે હતો, તેવામાં કુવાની જાત્રા તથા

ધુળીઆ મહાદેવનો છેલ્લો સોમવાર હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની અરજ પરથી, આસીસ્ટંટ માસ્તરોની સલાહ લઇ, રજા આપવામાં આવી ને સ્કૂલ બંધ કરી. જે દિવસે રજા પડેલી તે દિવસે મી. ગ્રેહામ ડીસ્ટ્રીકટમાંથી સુરતમાં આવેલા: તેમણે એક આસીસ્ટંટ માસ્તર મી. પીરોજશાને સ્કુલમાં ફરતો દીઠો એટલે તેને પુછ્યું કે આજ રજા છે ને તું કેમ આવ્યો ? તેણે કહ્યું આજ કંઇ તહેવાર નથી ને રજા આપી છે, એવું હું જાણતો પણ નથી, એટલે સાહેબનો મીજાસ ગયો ને તેમણે ત્રીજે દિવસે એટલે રજાને બીજે દહાડે સઘળા આસીસ્ટંટોનો પાંચ પાંચ રૂપીઆ દંડ કર્યો. ને મારો તથા મી. નંદશંકરનો પંદર પંદર રૂપીઆ દંડ કર્યો. ને તે સઘળા રૂપીઆ એકઠા કરીને સાંજે કારકુનને મારી પાસે મોકલ્યો કે આ પૈસાની ચોપડી ખરીદ કરી "ઓન લાઇબ્રેરીમાં" માં મુકવી છે, માટે આ કેટલગમાંથી તમે તથા બીજા આસીસ્ટંટ માસ્તરો એકત્ર થઇ બુકો પસંદ કરો. આ હુકમ સાંભળી મને ક્રોધ આવ્યો તેથી મેં જવાબ કહેવડાવ્યો કે એ દંડના રૂપીઆમાંથી લાઇબ્રેરીને સારૂ ચોપડીઓ લેવાય નહિ. એ બાબત બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની મંજુરી મેળવ્યા પછી ઠરાવ થશે. બીજે દિવસે મેં અરજી તૈયાર કરી સાહેબને આપી ને અરજ કરી કે અમારો દંડ ગેરવાજબી થયલો છે માટે તે અમને પાછો મળવો જોઈએ. મારી અરજી વાંચી સાહેબ ગભરાયા–તાવની ધ્રુજારી ચઢી ને રાતના ખુબ હેરાન થયા, ને સવારે પાણીફેર માટે ખંભાત જવાનો ઠરાવ કરી એકદમ વહાણ ભાડે કરી ખંભાત ગયા. એક માસ પછી સુરત પાછા આવી ચાર્જ લીધો ને સૌના દંડના રૂપીઆ પાછા આપ્યા. એ દિવસથી સાહેબની મેહેરબાની કમી થઇ. એમની આંખે ઝાંખ વળી તેથી ભોંયરામાં નિવાસ કર્યો, વખત બે વખત સ્કુલમાં આંટો મારી જતા.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં કોર્ટ ઓફ ડીરેકટર્સનો ડીસ્પાચ કેળવણી સંબંધી આવ્યાથી ફેરફાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશન સરકારે બંધ કરી અને મુંબાઈ ઇલાકાને સારૂ ડીરેકટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રકશન તથા પ્રાંતોને સારૂ એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર તથા જીલ્લાને સારૂ તેના હાથ નીચે વીઝીટર ઓફ સ્કુલ્સ નીમવામાં આવ્યા. ગુજરાત પ્રાંતની નિશાળોના ઉપરી એટલે સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મી. ગ્રેહામ હતા તેની જગા પર જે ઇન્સ્પેકટર ઠર્યો. તેમણે મી. ગ્રેહામ પાસે ચાર્જ લીધો ને એ સાહેબને ગુજરાતના દક્ષિણ વિભાગના એટલે સુરત તથા ભરૂચ જીલ્લાની નિશાળોના વીઝીટરની

જગા આપી. હેડમાસ્તરની સાથે એ પણ કામ કરવું પડ્યું એટલે અસલ મુજબ પગાર કાયમ રહ્યા. ઉત્તર વિભાગને સારૂ રા. સા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસ વીઝીટર નીમાયા.

ઇ. સ. ૧૮૫૫ ના એપ્રીલ માસમાં સ્ટેશનરીનું ઇંડન્ટ કરવાનો મી. ગ્રેહામને વખત આવ્યાથી તેમણે જે ઇંડેંટ મોકલ્યું તે ઇન્સ્પેક્ટરે સુધારવા સારૂ પાછું મોકલવાથી સાહેબનો મીજાસ ઘણોજ બગડ્યો, ને એકદમ રાજીનામું મોકલવાથી એ જગા પર મારી નીમણુક થઈ, અને તા. ૧૩ ડીસેંબર સને ૧૮૫૫ ને રોજ મેં ચાર્જ લીધો. મારી નીમણુક વરસને માટે પ્રોબેશનરી એટલે અજમાયશી હતી.

આ ખાલી પડેલી વીઝીટરની જગા સારૂ ઉમેદવાર ભરૂચની અંગરેજી સ્કુલના હેડમાસ્તર મી. કાવસજી એદલજી મસાણી હતા. પરંતુ ડા. હારકનેસે મી. હોપને ભલામણ કરવાથી તથા મી. હોપ સુરત મી. ગ્રેહામ પાસે ચાર્જ લેવા આવેલા ત્યારે આશરે કલાકેક હમારે સંભાષણ થયું હતું તે પરથી એ સાહેબે મારે સારૂજ સરકારમાં ભલામણ કરી હતી.

સને ૧૮૫૫ ના ડીસેંબરના પાછલા પખવાડીઆમાં મેં મુસાફરીનો આરંભ ભરૂચ જીલ્લાથીજ કર્યો. પ્રથમ જંબુસર તાલુકામાં ગયો. ત્યાંના મામલતદાર ઓછવરામ જીવણરામે મને સારો આશ્રય આપ્યો. મુસાફરીમાં મારી જોડે ઓફીસના બે સીપાઈ તથા ગુલાબદાસ ગોપાળદાસ સુરતના બેગમપરાના રહેવાસી તથા સુરત અંગ્રેજી સ્કુલના બીજા કલાસના વિદ્યાર્થિ અને એક ચાકર હતા. મારા કારકુન જીવણરામ જયાનંદે એક માસની રજા અગાઉથી લીધી હતી તેથી તે સાથે આવી શક્યા નહીં. મને જગા મળવાથી મી. ગ્રેહામ ઘણા ખુશી થયા હતા અને એમનો તંબુ મેં વેચાતો માગ્યો છતાં પણ મફત આપી દીધો અને બોલ્યા કે ભરૂચની સ્કુલના હેડમાસ્તર કાવસજીને જગા ન મળતાં તમને મળી તેથી હું ઘણો રાજી થયો છું. મારી સ્કુલ તપાસવા તમને આવવા દઈશ પણ કાવસજી નીમાયા હોત તો તેને મારી સ્કુલના કંપૌંડમાં પણ પેસવા ન દેત. પાછલો બધો ક્રોધ એમનો મારા પર હતો તે શાંત થયલો જણાયો.

જંબુસર પરગણામાં બે ત્રણ ગામોમાં નવી નિશાળો સ્થાપન કરવાની ગોઠવણ કરી હતી. આશરે એકાદ માસ ફર્યા પછી આમોદ વાગરા તાલુકા ફરી ભરૂચ તાલુકામાં આવ્યો. ઉત્તર તાલુકામાં ફક્ત બેજ નિશાળો સરકારી હતી. જંબુસર તથા આમોદ, તેની પરીક્ષા લીધી. વાગરા તાલુકામાં નિશા-

ખોજ ન હતી. વળી કસબા સીવાય બીજા ગામોમાં પણ ગામઠી નિશાળો ન હતી, એટલે પરીક્ષા લેવાનું કામ ઝાઝું નહતું. માત્ર લોકોને ઉપદેશ કરી નવી નિશાળો સ્થાપન કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ કામ કરવાનું હતું. ભરૂચ જીલ્લાના ગામડાના રહેવાસીઓ ઘણાજ અજ્ઞાન અને સરકારી માણસથી બીહીતા હતા. ચોરામાં ને મારા તંબુપર એકઠા કરવા માગીએ તો તે પણ ન થાય. તલાટી વર્ગના લોકોને ગામડીઆઓ ઘણુંજ માન આપે છે ને તેના કહ્યા મુજબ ચાલે છે, તેઓ પોતાની ખાઉકી ઓછી થાય એવા સબબથી ગામડીઆઓને ઉંધીજ સલાહ આપતા કે નિશાળોની જરૂર નથી. લોકોનો ભાવ અમારાપર ઓછો, અને સરકારી રેવન્યુ ખાતાના અધિકારીઓ જોઈએ તેટલી સહાયતા આપે નહીં તેથી મુસાફરી આકરી પડતી. તેની સાથે સરકારના સરક્યુલર કે મહેતાજીનો અડધો પગાર કંટીજંટ-ઘરભાડું લોકોએ આપવાં, તેની કબુલાત લોકો પાસે લખાવી લેવી તથા પાંચ વર્ષ લગી તે પ્રમાણે વર્તવું; એટલી કબુલત બસ ન ધારીને બીજી હકીકત એવી ઘાલેલી કે લોકો એ પ્રમાણે ચાલશે એવી બાંહેધરીની ગામના મુખીઓ એટલે પાંચ અગર સાત સદ્‌ગૃહસ્થોએ બીજી કબુલત લેવી. એવી રીતે કામ કરી લોકોનાં મન સંપાદન કરવાં તે ઘણુંજ અઘરૂં પડતું. ઉપરી તરફથી નિરંતર ઉઘરાણી જારી કે કેટલી નિશાળો સ્થાપન કરી. એવા કષ્ટમાં મન નિરંતર ચિંતાગ્રસ્ત રહેતું. ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના મેમાં ઓફીશીયલ વરસ બદલાયું ત્યાર પહેલાં ઘણીજ થોડી નવી નિશાળો સ્થાપન થઈ શકી હતી. જેવી એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટરની ઉઘરાણી એ બાબતમાં મારા પર હતી તેવીજ મામલતદારોપર તથા કલેક્ટરો પર પણ જારી હોવાથી તથા પોતાના જાતી શ્રમથી આશરે વીશેક નિશાળો મારા વિભાગમાં નીકળી હતી. મારો મેળાપ મી. હોપ (હાલ સર ટી. સી. હોપ) સાથે ચીખલી મુકામે થવાથી મેં તેમને મારા કષ્ટની વાત જાહેર કરવાથી તેમણે દીલાસો દીધો કે ફિકર ન કરવી, આપણે થોડી મુદતમાં ઘણી નિશાળો સ્થાપન કરી શકીશું. વળી મારા કારકુન જીવણરામ જયાનંદનું કામ અને અંગ્રેજી ભાષાનું સારૂં જ્ઞાન જોઈ રાજી થવાથી તેમને પણ તેમણે આશા આપી હતી, કે હું તમને ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની જગા આપીશ.

ફેબ્રવારી સન ૧૮૫૬ ની આખર સુધી ભરૂચ જીલ્લામાં ફર્યા પછી સુરત જીલ્લા તરફ ઉતર્યો ને વરસાદ થતાં લગી સુરત જીલ્લાની નિશાળો તપાસી, તથા કેટલાંક ગામો જહાંગીરપોર, તલંગપોર, બગવાડા વગેરે ગામોમાં

નવી નિશાળોનો બંદોબસ્ત કર્યો ને ચોમાસામાં હેડ ક્વાર્ટર, સુરત આવી રહ્યા. પાછી મુસાફરી અક્ટોમ્બરમાં શરૂ કરી, તે સાલ પુરી થતાં લગી ફેરણીનું કામ જારી રહ્યું હતું.

દફતરના નવા નમુના મી. હોપે મહેતાજીઓને સારૂ નવા રચેલા તે દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેમાં રોજમેળ, ખાતાવહી (જ્હેનના તાલુકા તથા ગામના નમુના મુજબના) હતા, તે મેહેતાજીઓને સમજ ન પડવાથી દરેકને શીખવવા તથા તૈયાર કરવા મારા કારકુનને ઘણોજ શ્રમ વેઠવો પડતો.

સન ૧૮૫૭ની શરૂઆતમાં નિશાળોની સંખ્યા વધવાથી ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરોની સંખ્યા વધારવાની સરકારને જરૂર જણાયાથી ગુજરાત ખાતે ત્રણ નવા ડેપ્યુટી નીમ્યા. તેમનો પગાર રૂ. ૭૫ નો ઠરાવ્યો. ભરૂચ જીલ્લો મારા તાબામાંથી છુટો પાડી, મી. દોલતરામ ઉત્તમરામને સોંપ્યો. ખેડા જીલ્લો રા. સા. પ્રાણલાલના હાથ તળેથી કાઢી, મયારામ શંભૂનાથને સોંપ્યો, અને ધોઘા તથા ધંધુકા બે તાલુકાનો એક ડેપ્યુટી ઠરાવ્યો, તે જગા મારા કારકુન મી. જીવણરામ જયાનંદને સોંપી. તેથી મારા હાથ નીચે પ્રાણજીવનદાસ રામદાસ સુરત અંગ્રેજી સ્કુલના વિદ્યાર્થિને નીમ્યો. એ માણસ મને ઘણોજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. એણે કોઈ પણ ઓફીસમાં કામ કરેલું ન છતાં પણ સરકારી રીવાજથી તથા દફતરી કામથી માહિતગાર થયો. એ ઘણો પ્રમાણિક હતો.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ના ઉનાળાની મોસમથી ત્રણ નવા ડેપ્યુટીઓ નીમાયા, એટલે મારે ફરવાનો પ્રદેશ ઓછો થયો હતો. પરંતુ સર જમશેદજી બાટલીવાળાની નિશાળો મારા તાબામાં હોવાથી ચીંચણ તારાપોર લગી મારે જવું પડતું હતું. તેમજ વાંસદાના રાજાએ નિશાળ સ્થાપન કરી હતી, તેથી પૂર્વમાં વાંસદા લગી ફરવું પડતું. વળી સુરત જીલ્લામાં નિશાળોની સંખ્યા બીજા જીલ્લાઓ કરતાં વધારે હતી એટલે મારા કામમાં મને આરામ થોડોજ મળી શકતો.

મારા ઉપરીનો મારા પર ઘણોજ વિશ્વાસ હોવાથી મારી ભલામણવાળાં માણસોને તેઓ જગા તરત આપતા. મારી ઓફીસમાં ઉમેદવારી કરનાર ગુલાબદાસ ગોપાળદાસને ખેડા જીલ્લાના અલીણા ગામમાં મેહેતાજીની જગા રૂ. વીશના પગારની આપી હતી, તેમજ મારા કારકુનની જગા ખાલી પડવાથી મેં પ્રાણજીવનદાસ રામદાસની ભલામણ કરેલી, તેને પણ જગા આપી હતી. હું ઘણો સંતોષ માનું છું કે, મારી ભલામણવાળા

માણસો ઉત્તમ ઓહ્દે ચઢ્યા છે ને તેમના પ્રમાણિકપણા વિષે મારે જરા પણ દલગીર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ના વરસમાં ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ ૭ માસની રજા લઈ વીલાયત ગયલા તે ઓક્ટોબરમાં પાછા આવવાથી સુરત પધાર્યા ને મને તથા મી. જીવણરામ જયાનંદ ઘોઘા વિભાગના ડેપ્યુટી ઈન્સ્પેક્ટરને હુકમ કર્યો કે, તમે મારી સાથે ઘોઘે સરકારી કામગીરી પર ચાલો. તા. ૨૪મી ઑક્ટોબરે આગબોટમાં મુસાફરી કરતાં સાહેબની સાથે ઘોઘે ગયા, ત્યાંથી સાહેબ પોતાનો મુકામ કુડે લઈ ગયા. ત્યાં અમને બે જણાને રાખ્યા તથા ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ તૈયાર કરવા સંબંધી અમારા અભિપ્રાય લીધા. આશરે પંદર દીવસ કુડામાં રહ્યા. પછી અમને બંનેને એવો હુકમ કર્યો કે, જીવણરામે પોતાની ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ફરવા જવું ને મારે ભાવનગર, સાહેબની ઓફીસમાં વાર્ષિક પત્રકો તથા રીપોર્ટ કરવામાં મદદ કરવા જવું. આશરે દોહોડ અઠવાડીયું ભાવનગરમાં રહ્યા પછી મને મારી ડીસ્ટ્રીક્ટમાં જવાનો હુકમ થયો એટલે હું ઘોઘા ડાંડી વચ્ચે ફરતી ટપાલની બોટમાં બેસી ઓરપાડ ગયો ને ત્યાંથી સુરત આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ના ડીસેમ્બરથી તા. ૨૯ એપ્રેલ સને ૧૮૫૮ સુધી પરગણાં ફરી ધારા મુજબનું કામ કરી અમદાવાદ જવાનો હુકમ થવાથી પગ રસ્તે મુસાફરી કરતાં મેની તા. ૧૨ મીને રોજ ગુજરાતની રાજધાનીમાં ઓફીસ સાથે ગયો ને હાજાપટેલની પોળમાં સોની વાણીઆ અચરતલાલ મૂળજીને ત્યાં નિવાસ કર્યો. રસ્તાની મુસાફરી તાપના દહાડામાં કુટુંબ સાથે કરવાથી ઘણીજ હલાકી નડી હતી.

અમદાવાદમાં ડાહ્યાભાઈ શેઠની વાડી જેમાં ટ્રેનીંગ કોલેજ સ્થાપન થએલી હતી, અને જેના ઉપરી મી. લાલભાઈ રૂપરામ હતા, તે જગાની જોડેજ હીરાલાલ ફોજદારની વાડીમાં મી. હોપ સાહેબે પોતાની ઓફીસ સાથે મુકામ કરી રહ્યા હતા. એ વેળાએ ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના તમામ ડેપ્યુટી ઈન્સ્પેક્ટરોને સરકારની પરવાનગી લઈ ભેગા કર્યા હતા. સુરત જીલ્લાનો હું, ભરૂચ જીલ્લાના દોલતરામ ઉત્તમરામ, ખેડા વિભાગના રાવ સાહેબ મયારામ શંભુનાથ, અમદાવાદના રાવસાહેબ પ્રાણલાલ મથુરાદાસ તથા ઘોઘા વિભાગના મહીપતરામ રૂપરામ અને કાઠીઆવાડના રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ એવા ૭ જણા હતા. તેમના કામના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. મારા જીલ્લાનો ચાર્જ દોલતરામને તથા

મહીપતરામના ઝીસ્સાનો ચાર્જ રાવસાહેબ પ્રાણલાલને સોંપવામાં આવ્યો હતો. અમને બે જણને ડેપ્યુટીના કામથી છુટા પાડી બુક કમીટીમાં મેમ્બર ઠરાવ્યા. તથા રાવસાહેબ ભોગીલાલને અમારી બુક કમીટીના પ્રેસીડેંટ ઠરાવ્યા. નિશાળોમાં ચાલતી ચોપડીઓ કેટલાંક દૂષણોને લીધે બંધ કરી, તેને બદલે નવી વાંચનપાઠમાળા તૈયાર કરવાનું કામ હોપ સાહેબે આરંભ્યું, બુક કમીટીની ઓફીસ ટ્રેનીંગ કોલેજના એક ઓરડામાં રાખવામાં આવી હતી.

આ કામમાં હોપ સાહેબનો જાતી શ્રમ અથાગ હતો. ગુજરાતી વાંચનમાળા પાઠ તૈયાર કરવાને સારૂ ઈંગ્લાંડમાં તથા હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી અંગ્રેજી સ્કુલ વાંચનમાળાઓનાં પુસ્તકો ભેગાં કર્યાં હતાં, તેમાંથી તે નિશાન કરે, તે મુજબ સારી સાદી ભાષામાં ગુજરાતી પાઠો તૈયાર કરવા અમને બે જણને ફરમાવતા, તે પાઠ તૈયાર કરી અમે બુક કમીટીમાં અમારા પ્રેસીડેંટ રાવસાહેબ ભોગીલાલ આગળ વાંચી જતા ને તેમની સુચના મુજબ ભાષામાં કે બાબતમાં જે સુધારો કરવો ઘટારત હોય તે કરતા. કમીટીમાં મંજુર થયા પછી તે પાઠ હોપ સાહેબ જાતે વાંચી જોતા ને તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવા જેવું હોય તો તે પાઠ બનાવનારને બતલાવી વધારો ઘટાડો કરવો પડે તે કરીને તેની સાફ નકલ ઉતારવા બુક કમીટીના કારકુનને આપતા. દરરોજ એ પ્રમાણે અમારે સવારના દશથી તે પાછલા પોહોરના પાંચ લગી કામ કરવું પડતું. ફક્ત પેહેલી ચોપડી તૈયાર કરવાને મહીપતરામ અને હોપ સાહેબ, એમને અઢી માસ કરતાં ઓછી મુદત લાગી નહોતી; એવી મતલબથી એ ચોપડી રચી છે કે, બાવન અક્ષરો અથી જ્ઞ સુધી આવે ને તેની સાથે બારાખડી ને જોડાક્ષરની સમજ પણ આવી જાય કે નાનાં બાળકોને વર્ણમાળા શીખવાને જે નીરસ શ્રમ લેવો પડે છે તે ન લેવો પડેઃ એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને વાક્યો તથા શબ્દો ગોઠવ્યાં છે. વર્ણો, બારાખડી ને જોડાક્ષરો શીખતાં નાનાં છોકરાંને ત્રણ ચાર માસ લાગે છે, તે કષ્ટ દૂર કરી, અર્થ સહિત વાંચન શીખે તો તેથી બાળકને આનંદ થાય, ને વળી આંખની સાથે અક્કલ પણ કેળવાય, એવી મતલબ એ પેહેલી ચોપડીમાં રાખેલી હતી, પણ મૂળ ધારણા રાખનાર પુરૂષની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ નહીં. જૂના રીવાજ પ્રમાણે અ, આ, કક્કો, બારાખડી ને જોડાક્ષર શીખવવાનું જારી રહ્યું. તેનાં કારણ સાદા શિક્ષકોની ખામી તથા લોકોની હઠીલાઈ હતી, તેમ પરીક્ષાનાં ધોરણો

સન ૧૮૫૯ ના ફેબરવારીમાં દોલતરામ પાસેથી મેં મારો ચાર્જ લીધો. ફેબરવારીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે ડાકોર થઇને આવ્યો હતો કારણ એ ગુજરાતનું પ્રસિદ્ધ ધર્મ સ્થળ મારા જોવામાં આવ્યું નહોતું. મારો મિત્ર પરાગજી વલ્લભભાઇ ઉમરેઠની નિશાળના માસ્તર હતા તેમણે મારૂં આતિથ્ય સારૂં કર્યું હતું.

સન ૧૮૫૯ ના મારચ અપ્રેલ ને મે ત્રણ માસ નિશાળોની પરીક્ષા કરીને પાછો મી. દોલતરામને ચાર્જ આપી મને મુંબઇ જવાનો હુકમ હોપ સાહેબે કર્યો. હોપસાહેબ કેટલા વિવેકી ને સભ્ય હતા તે એ પરથી જણાશે કે મારા કારકુનને મી. દોલતરામના હાથ હેઠળ સોંપ્યો પણ મારી ઓફીસના બંને પટાવાળાને મારી સાથે મુંબઇ લઇ જવાનો હુકમ કર્યો હતો. ૭ વરસે મુંબઇમાં વસવાનો વખત આવ્યો. સારે સંજોગે મારી અસલ રહેવાની ઓરડીજ મને મળી કેમકે તેમાં મારો ભાણેજ જગન્નાથ ગોપાળદાસ રહેતો હતો. મુંબઇમાં સન ૧૮૫૯ ના અકટોબર સુધી રહેવાનું થયું. તે દરમ્યાન મારી હસ્તક નીચે લખ્યા મુજબનાં કામો હતાં.

૧ વાંચનમાળાની ચોપડીઓ છપાવવી, તેનાં પ્રુફ તપાસવાં.
૨ ખપ પડે તો એ કામ સારૂ પ્રેસમાં જવું ને પ્રીંટરને સમજુતી આપવી.
૩ બીજ ગણીત "Taihe's Algebra" નું ભાષાંતર કરાવવું ને તે છપાવવું.
૪ નિશાળોને સારૂ મોટા નકશા જીલ્લા, પ્રાંત, ખંડ વગેરેના તૈયાર કરવામાં મદદ કરવી. એ નકશા તૈયાર કરવા સારૂ મી. ફાલનને હોપ સાહેબે કામે લગાડયો હતો. તે ફુરજા ખાતામાં નોકર હતો. ત્યાંથી એક માસની રજા લેવડાવી તેને એ કામ સોંપ્યું હતું.

સાત વાંચન ચોપડી તથા પાઠાવલી તથા કવિતા સંગ્રહ વગેરે પુસ્તકો છપાવી મારા કામથી ફારક થઈ પાછો મારી નોકરી પર હું હાજર થયો.

સન ૧૮૬૦ના વરસમાં એવો હુકમ થયો હતો કે ડેપ્યુટી ઈન્સ્પેકટરોએ નવી નિશાળ પદ્ધતી વિશે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે જ્ઞાન પોતાના તાબાના હુશીઆર મેહતાજીઓને એક સ્થળે એકઠા કરી ભાષણને રૂપે આપવું તથા કથિત પાઠ કેમ આપવા, તેનો પણ અભ્યાસ કરાવવો. તે મુજબ મેં નવસારી મુકામે આશરે પંદર મેહતાજીઓને બોલાવી પંદર વીશ દીવસ

સુધી ભાષણો આપ્યાં તથા સામાન્ય જ્ઞાન વગેરે વિષયો કથિત પાઠ આપી શીખવવાનો મહાવરો પાડ્યો.

જ્યારે સન ૧૮૫૮ માં હું અમદાવાદ હતો ત્યારે મ્યુઝીઅમ એટલે છોકરાઓને પાઠ સમજવામાં ઉપયોગી પડે એવા પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવાનું કામ પણ મને સોંપ્યું હતું. તે પ્રમાણે અમદાવાદની ટ્રેનીંગ કોલેજને સારૂ મેં સંગ્રહસ્થાન રચ્યું હતું.

મારા જુના કારકુન જીવણરામ જયાનંદ જેમને હોપ સાહેબે ધોધા વિભાગના પ્રોબેશનરી ડેપ્યુટી એન્જ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર સન ૧૮૫૭માં નીમ્યા હતા, તેમણે એન્જ્યુકેશન ખાતામાંથી બદલી કરાવી અને આબકારી ખાતામાં સુરતના ડેપ્યુટી એકાઉંટંટ થયા, પણ ત્યાંથી રાજીનામું આપી પાછા પોતાની અસલ કારકુનની જગા પર મારા તાબામાં આવ્યા, એટલે મહેનતુ ને વિશ્વાસુ પ્રાણજીવનદાસ રખડતા થયા; તેઓ આંખના દરદથી બહુ હેરાન થયા હતા.

ભરૂચ વિભાગના ડેપ્યુટી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મી. દોલતરામ ઉત્તમરામ ઉપર ઉપરીને કાંઇ શક લાગવાથી તેમની ખાનગી તપાસ કરી તેમને નોકરી પરથી દૂર કર્યા હતા અને તેમની જગાપર કોઈ લાયક માણસ ન મળવાથી નીમણુક ન થઇ, તેથી ચાર વરસમાં ભરૂચ જીલ્લાનો ચાર્જ પાછો મારી પાસે આવ્યો. ભરૂચ વિભાગ સાથે ધોધા વિભાગ પણ જોડાયો હતો, કારણ તે રા. સા. મહીપતરામના તાબામાં હતો. પણ તેઓ વિલાયતની મુસાફરીએ જવાથી ભરૂચ સાથે જોડી દીધો હતો ને ખેડાના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર રા. સા. મયારામને ખાનદેશ જીલ્લામાં મોકલવાથી તે ખાલી પડેલી જગા રા. સા. મહીપતરામને આપવામાં આવી હતી.

આ ઉપરથી સમજાશે કે મારા તાબામાં દમણગંગાથી તે મહી સુધી તથા પશ્ચિમમાં કાઠીયાવાડમાં આવેલા અમદાવાદના બે પરગણા ધોધા તથા ધંધુકા એટલા વિસ્તારવાળી જગા હતી, તેમાં મુસાફરી કરવાનું ઘણું મુસ્કેલ હતું, પણ એટલો તો આરામ હતો કે તાબામાં બે કારકુન અને ચાર સિપાઈ હતા.

હોપ સાહેબની બદલી ગવરનર સર જોર્જ કલાર્કના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જગાપર થયાથી ઇન્સ્પેકટરનો ચાર્જ રીચી સાહેબની પાસે આવ્યો. થોડી મુદતમાં તેની પણ બદલી થવાથી કરટીસ સાહેબને ચાર્જ સોંપ્યો હતો, પણ થોડીજ મુદતમાં તેમને પાછા હેડમાસ્તરની જગા પર મોકલી

રસલ સાહેબને ઉત્તર ભાગના ઇન્સ્પેકટર બનાવ્યા. ગુજરાત પ્રાંતને બદલે ઉત્તરભાગ નામ પાડવામાં આવ્યું હતું. કારણ પાંચ જીલ્લા અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સુરત સાથે કોકણનો થાણા જીલ્લો તથા દક્ષિણનો ખાનદેશ જીલ્લો જોડવામાં આવ્યો હતો.

મારી મુસાફરીમાં જેમ ઘોઘા, ધંધુકા ને ભરૂચ જીલ્લો વધ્યાં હતાં તેમજ સર જમશેદજીની નિશાળો સુરત જીલ્લાની તથા ભરૂચની તથા કોકણ ને તારાપુર વધ્યું હતું.

એ રીતે સન ૧૮૬૧ના સપટેંબર લગી કામ ચાલ્યું. ત્યારબાદ ભરૂચ જીલ્લાનો ચાર્જ મી. પ્રાગજી વલ્લભભાઈ અમદાવાદ ટ્રેનીંગ કોલેજના આસીસ્ટંટને સોંપવાનો હુકમ થયો. પણ કેટલીક મુદત લગણ એટલે પ્રાગજી સ્વતંત્રપણે કામ ચલાવવા લાયક થાય ત્યાં લગણ મારા તાબામાં તેમને સોપ્યા હતા તેથી મારે દર વરસે ભરૂચ જીલ્લામાં તપાસ કરવાને જવું પડતું હતું.

તા. ૧૪ મી સપટેંબર સને ૧૮૬૧ થી મારા પગારમાં રૂ. ૨૫) નો દર માસે વધારો થયો. ડીરેકટર સાહેબ તરફથી પુછવામાં આવેલું કે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરોના પગારમાં વધારો કરવા સારૂ સરકારે રૂ. ૧૨૫) મંજુર કર્યા છે તો તમારે કયા ડેપ્યુટીને કેટલો વધારો આપવો છે તેની ભલામણ કરવી. તે પરથી રસલ સાહેબે લખ્યું કે મારા ગુજરાતના ત્રણે ડેપ્યુટીઓ ખાત્રી લાયક કામ કરે છે. આ મુજબ ત્રણેને વાસ્તે સરખા વધારાની ભલામણ થઇ હતી તે સરકારે મંજુર કરી. છ વરસે પચીસનો વધારો મળ્યો.

સન ૧૮૬૨ના વરસથી ચોમાસામાં એટલે સપટેમ્બર માસમાં અમદાવાદ બજેટ કરવા સારૂ ઇન્સ્પેકટરની ઓફીસમાં હાજર થવું પડતું હતું તે મુજબ હું પણ ગએલો.

સન ૧૮૬૨ ના વરસમાં બીજા કાંઈ જાણવા લાયક બનાવ નથી. ધારા પ્રમાણે નિશાળોની પરીક્ષા–રીપોર્ટ–પત્ર વ્યવહાર વગેરે સિવાય બીજું કાંઇજ કરવું પડયું નથી.

સન ૧૮૬૩ના વરસમાં મારે ત્યાં વડીલ પુત્ર મોતીલાલ તથા પુત્રી કમળાગવરીનાં લગ્ન કરવાનાં હતાં તે સંબંધી રજા માગવા રીપોર્ટ કરેલો કે ભરૂચ મારા ડીસ્ટ્રીકટમાં છે ત્યાં રહી વાર્ષિક પત્રકો તથા રીપોર્ટ હું કરીશ. ને મારૂં લગ્નનું કામ સાચવીશ, તે પરથી કરટીસ સાહેબે ભલામણ કરેલી કે, એક માસની હકની રજા સરકારે આપવી. પણ ડીરેકટર મી. હાવરડ

તરફથી લખાણ આવ્યું કે, જો એ ડેપ્યુટી આફીસકામ ભરૂચમાં રહીને કરવા ચાહે છે તો તે પરવાનગી હમે આપી છે ને હકની રજા આપવાની જરૂર નથી; એવા મહેરબાન ઉપરીઓ હતા. એ વરસના એપ્રીલ મે માં લગ્ન રૂડી રીતે કર્યો, પણ તેમાં એક ખામી આવી જે એ હતી કે મારી ઓફીસ જે ઢોળાવ પર શેઠ ગોર્વીદલાલ વિજભુખણદાસના ઘરમાં રાખેલી હતી તેમાં ચોરી થવાથી આશરે રૂ. ૧૫૦) નું નુકશાન થયું ને સરકારી સીલીકના રૂપીઆ પણ ગયા હતા તે ભરવા પડ્યા.

સન ૧૮૬૩ના જુલાઈ માસમાં મી. રસલ સાહેબે સઘળા ડેપ્યુટીઓને અમદાવાદમા એકઠા કર્યા હતા કે, સર્વે ટ્રેનીંગ કોલેજમાં શીખવવાને મદદ કરે. તે વળી અમારે ત્રણ માસ ત્યાં રહેવું પડેલું. મેં મારો મુકામ હમેશ પ્રમાણે રામજીની પોળમાં મારા મિત્ર અમ્બરતલાલ મલજીને ત્યાં ન રાખતાં રા. સા. મહીપતરામના બંગલામાં રાખેલો હતો. એ બંગલો ટ્રેનીંગ કોલેજની પાસે હીરાલાલ ફોજદારવાળો હતો, તેને ત્રીજે માળે મારો નિવાસ હતો. ગોપાળજી સુરભાઈ દેસાઇ પણ મારી પડોસમાંજ રહેતા હતા. અમારો સૌનો છુટકો અકટોબરમાં થયો. રસલ સાહેબ જાતે ઘણા ભલા આદમી, મોજ-શોખવાળા ને દયાળુ હતા. એક દાખલા તરીકે કહું છું કે, એક દિવસે સાહેબના હુકમ મુજબ સઘળા ડેપ્યુટીઓ તથા ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રીન્સીપાલે સાંજે પાંચ વાગતે સાહેબને મળવા સારૂ હાજર થઇ વરદી કહેવડાવી. અમને સૌને ઉપર બોલાવ્યા. સાહેબ પણ ડાહ્યાભાઈની વાડીમાં જ્યાં ટ્રેનીંગ કોલેજ હતી ત્યાં બંગલામાં રહેતા હતા. પોતે દાદરને મોખરે આવીને ઉભા રહ્યા. જેવા અમને દીઠા કે તરતજ પોતે બોલ્યા "You wisemen of the East I have got no time to talk with you as I am going to sleep. Please come at some other suitable time when I call for you." અમે નિરાશ થયા ને પાછા પોતપોતાને મુકામે ગયા. સાહેબને ભવાઈ જોવાનો શોખ થયો તેથી જાતે પચાસ રૂપીઆ આપી સારામાં સારા નાયક ટોળાંને બોલાવી વાડીના કંપાઉંડમાં ભવાઈ કરાવી. તેમાં સઘળા સ્કોલરોને તથા ડેપ્યુટી વગેરે માસ્તરોને તેડ્યા હતા. એક વાર એક મદરાસી શતાવધાન અમદાવાદમાં આવ્યો હતો તેના ખેલ જોવાને પચાશ રૂપીઆ આપ્યા. એવા એ સાહેબ મનમોજીલા હતા. આ સઘળી રમુજો અમારો મુકામ અમદાવાદમાં હતો ત્યારે થઇ હતી. પ્રત્યેક ડેપ્યુટીને યોગ્યતા પ્રમાણે ભૂમિતી, બીજ ગણીત, ઇતિહાસ વગેરે કોલેજમાં

શીખવવાને વખત આપ્યો હતો; મને ભૂમિતી સીનીયર સ્કોલરોને શીખવવાનું સોંપ્યું હતું.

સન ૧૮૬૩ના સાલમાં ડીસેંબર માસમાં શુક્લતીર્થની યાત્રા કરવા ગયો હતો. ત્યાં પણ રસલ સાહેબ આવી પહોંચ્યા હતા. સુરતથી અમદાવાદ ટ્રેનમાં જતાં ભરૂચના સ્ટેશન પર લોકોની ભીડ જોઇને ખબર કાઢી કે આજે શું છે? લોકોએ કહ્યું કે અહીંથી સાત કોસપર શુક્લતીર્થ ગામમાં જાત્રા ભરાઈ છે ત્યાં સૌ જાય છે. તે પરથી પોતે પણ એક ગાડી કરી રાત્રે શુક્લતીર્થમાં ગયા ને ખળીમાં હવાલદારના માંડવામાં રાત્રે તેના ખાટલા પર સુઇ રહ્યા ને સવારે મેહેતાજીને તેડાવી મંગાવી રેવાજીમાં નહાવા પડયા. તરવામાં ઘણા ખબરદાર હતા; મેળો તથા ઓંકારનાથનું દહેરૂં વગેરે જોઈ પાછા ભરૂચ આવી અમદાવાદ સિધાવ્યા હતા; એવા શોખીન માણસ હતા. મારો મેળાપ થયો હતો ત્યારે મને કહ્યું કે, નર્મદામાં નાહી વિષ્ણુનાં દર્શન કરી પવિત્ર થયો છું.

સન ૧૮૬૪ ના વરસમાં વિશેષ હકીકત થોડીજ છે. તા. ૪ થી જુલાઇથી ત્રણ માસની હકની રજા લઈ હું મુંબાઈ ગયો હતો. મનમાં લોભ એવો હતો કે કોઇ સારી વધારે પગારની જગા બેંક કે મીલમાં મળે તો રહેવું, ને સરકારી નોકરી છોડવી. એવી લાલચ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મારા મિત્રો પ્રાણલાલ મથુરાદાસ તથા કેખશરૂ હોરમસજી આલપાઇવાળા તથા રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ સરકારી નોકરીઓ છોડી મોટે પગારે બેંકોના મેનેજર થયા હતા. થોડા દહાડા મુંબાઈમાં રહ્યો. પ્રેમચંદ રાયચંદને મળ્યો, તેમણે મને ત્રણસો રૂપીઆની જગા કરાંચીમાં આપવા કહ્યું. પણ તે મને સારૂં લાગ્યું નહીં. પુને મારા મિત્ર મંછારામ નરભેરામને મળવા ગયો ત્યાં શેઠ રૂસ્તમજી જમશેદજી જીજીભાઈની મુલાકાત થઇ. તેમણે મને એટલીજ શીખામણ દીધી કે, સરકારી નોકરી છોડી કોઇ બેંકમાં રહેવાની લાલચમાં પડશો નહીં. થોડો પગાર મળે પણ સરકારી નોકરી સારી ગણવી. એ વાત મારા મન પર ઠસી તેથી વધારે પ્રયત્ન ન કરતાં હું મારા મિત્ર રા. સા. નારાયણભાટની ભલામણ લઈ પંઢરપુરની જાત્રાએ ગયો, ત્યાંના માસ્તર તથા ફોજદાર તથા ડાક્ટર સાથે સારી મિત્રાચારી થઈ. તેમણે મને સિફારસ કરી શોલાપુર જોવા મોકલ્યો. ત્યાંના ડાક્ટર નારાયણરાવ ઘણા હેતાળ હતા તેમને ઘેર ઉતર્યો. શોલાપુરમાં તે વખતે મોટું તળાવ હતું, તેનું પાણી લોકોના પીવામાં આવતું, તેથી

તેમાં નાહવા ધોવાની મનાઈ હતી, તેની મને માહીતી ન હોવાથી, હું મારાં ધોતીઆં–અંગુછો ધોવા જતો હતો એટલે ત્યાં ઉભેલા લોકોએ મને અટકાવ્યો કે એ કામ કરશો નહીં, સરકારના ગુન્હેગાર થશો ને શિક્ષા પામશો. નહાવું ધોવું હોય તો બહાર પાણી ભરી લાવી તેમ કરો. શોલાપુરમાં બે ત્રણ દહાડા રહી પુને પાછો ગયો. ગણેશ ચતુર્થીના તહેવાર પુનામાં ઘણા વખાણવા લાયક થાય છે, તે જોઈ પાછો મુંબઈ ગયો ને રજા પુરી થતે નોકરી પર હાજર થયો.

આ મુંબઇની મુસાફરી મિત્રોના મેળાપ સિવાય દ્રવ્યની બાબતમાં સારી નીવડી નહીં. શેરના વેપારમાં પાંચ હજાર ખરચ કર્યાં તેમાં મુડી, થએલો નફો તથા બીજા ઘરના ભરતાં છુટકો થયો.

આ વેપાર કરાવામાં મારા મિત્ર ગંગાદાસ કીશોરદાસની સહાયતા હતી. તેમને પણ નુકશાન થયું ને મારા પણ પૈસા ગયા. જોઈંટ સ્ટાક કોરપોરેશનના પંદર શેર લીધેલા હતા, તેણે દેવાળું કાઢયું ને બીજા નવા કોલ શેરહોલ્ડરો પર દેવું વાળવાને કાઢયા. રૂપીઆ પંદરસો, કોલના ભરવા પડત પણ ગંગાદાસની તદબીરથી મારો છુટકો ત્રણસો રૂપીઆ ભરવાથી જ થયો હતો.

સન ૧૮૬૫ના વરસમાં વિશેષ હકીકત નથી.

સન ૧૮૬૬ના ફેબરવારીમાં મુંબઇ ઈલાકાના ડીરેકટર ઓફ ઇન્સ્ટ્રકશન સર આલેકઝાંડર ગ્રાંટ બારોનેટની મુલાકાતને સારૂ ઈન્સ્પેકટરે તેડેલા માટે એક અઠવાડીઉં ત્યાં જવું પડેલું, તા. ૫ થી ૧૨ સુધી, અમદાવાદ આવી તેમણે કાંઇ વધારે કામ કર્યું નથી. ડેપ્યુટીઓને મળ્યા ને સાધારણ વાતચીત કરી, ખબર અંતર પુછી હતી. હું મળવા ગયો ત્યારે વરદી કહેવડાવવા છતાં મને બહાર થોભાવી રાખ્યો, બીજીવાર જ્યારે ફરીથી ચીઠી સાથે વરદી મોકલી ત્યારે મુલાકાત થઇ.

સન ૧૮૬૭ના વરસમાં ભરૂચ જીલ્લાનો સ્વતંત્ર ચાર્જ મી. પરાગજીને મળવાથી મારે તે તરફ જવાનું તથા તે નિશાળો તપાસવાનું બંધ થયું. ઈન્સ્પેકટરે મારો રીપોર્ટ માંગ્યો કે હવે પરાગજી સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાને લાયક થયો છે કે નહીં? મારા અનુભવ પ્રમાણે તે લાયક થયો છે, એવું લખવાથી મારી દેખરેખ નીચેથી તે નીકળી ગયા ને ઇન્સ્પેકટર સાથે બ્હારોબહાર લખાણ વગેરે કરવા માંડયું.

સન ૧૮૬૮ના ફેબ્રુઆરીમાં મારા પુત્ર મગનલાલ તથા મારી પુત્રી તારાગવરીનાં લગ્ન કર્યાં.

સન ૧૮૬૮ના અક્ટોબરમાં શુકલતીર્થની યાત્રા, એજ વરસના ક્રીસ્ટમસ (નાતાલ)ના તેહેવારમાં ભરૂચ ખાતે સંગ્રહસ્થાન થયું હતું. તેની યોજના કરનાર મી. હોપ સુરતના કલેકટર હતા. ઘણા દેશોના રાજા જેવા કે ગાયકવાડ, નાંદોદ, ધરમપોર, વાંસદા તથા મુંબઈનાં ગવરનર તથા ઘણા પરદેશીઓ આવ્યા હતા. સંગ્રહસ્થાન ઉઘાડવાની ક્રિયા ગવરનર સાહેબે કરી હતી. એ પ્રસંગે એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મી. કરટીસ હતા. તેમણે ગુજરાતની નિશાળોને દશ દિવસની રજા આપી હતી તેથી ઘણા મેહેતાજીઓ તથા ડેપ્યુટીઓ ભરૂચ આવ્યા હતા. વ્હાઈટરોડ પર આવેલી જીનીંગ ફેકટરી અમજદ બાગ નામે ઓળખાય છે,તેમાં એ સંગ્રહસ્થાનનો મંડપ રચવામાં આવ્યો હતો તથા સડકને ઉત્તર પાસે ગવરનર, રાજાઓ, યુરોપીઅનો વગેરેને સારૂ તંબુઓ મારવામાં આવ્યા હતા ને મોટી શોભા સડક પર કમાનોથી તથા વાવટાથી કરી હતી.

સંગ્રહસ્થાનમાં જાત જાતનું કાપડ, વાસણો, યંત્રો, વગેરે ગોઠવ્યાં હતાં. ને દરબાર તથા સંગ્રહસ્થાન જોવાને સારૂ ટીકીટો (પાસ) કાઢી હતી, તે બે જાતની હતી. પેહેલા વર્ગના પાસની કીમત રૂ. પાંચ ને બીજા વર્ગની રૂ. ત્રણ હતી. એ પાસ દશ દીવસ સંગ્રહસ્થાન ખુલ્લું રહ્યું ત્યાં સુધી કામ આપતી હતી. એક પાસથી ઘણા જુદા જુદા માણસો જોઈ શકતા. એ સંગ્રહસ્થાન ઉઘડ્યું ત્યારે ગવરનરે મોટી ભવ્ય દરબાર મંડપમાં ભરી હતી. માણસ તથા વાહનની ગરદી એટલી થઈ હતી કે, એક પોલીસ સ્વારનો ઘોડો ચમક્યો ને તે કઠેરામાં ગુંચવાઇ પડવાથી પગ ભાગ્યો, તેને તરતજ ગોળી મારી પુરો કરવામાં આવ્યો હતો.

એજ વખતે મી. કરટીસની જગ્યા પર ડા. બ્યુહલર નીમાવાથી તેઓ ચાર્જ લેવા આવ્યા હતા. મી. કરટીસ પોતાની જગાનો ચાર્જ મને સોંપીને ગયા હતા તેથી મેં ઓફીસનો ચાર્જ આપ્યો.

મી. કરટીસના હાથ તળે તથા ડાકટર બ્યુલરના હાથ તળે કેવું કામ બજાવેલું તેના દાખલાને સારૂ પરીશીષ્ટ (   ) તથા (   ) માં તેમનાં આપેલાં સરટીફેકેટોની નકલો છે.

સન ૧૮૬૯માં વિશેષ વર્ણન કરવા જેવું નથી, પણ ડાકટર બ્યુલરના હાથ નીચે સખત કામ કરવાનું હતું. તે નવા હતા, ગુજરાતીનું સ્વલ્પ જ્ઞાન

હતું પણ જાતે મેહેનતુ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના હતા તેથી એટલે હાથ તળેનાં માણસો પાસે સખત કામ લેનારા હતા.

સન ૧૮૬૯ના વરસમાં પણ શુક્લતીર્થની જાત્રા કરી હતી. ડાકટર બ્યુલર આકટીંગ હતા એટલે તેમની બદલી થવાથી તે જગાપર મી. કરટીસ બહાલ થયા. તેમની પ્રકૃતિ ચોમાસા (સન ૧૮૭૦)માં બગડવાથી મી. જે. બી. પીલ ડાયરેક્ટર થવાથી, તેમનું ચિત્ત વ્યગ્ર થયું. સોકલફંડના મકાનો બાંધવાનું કામ તેમની પાસે રહેવાથી નાણું રહેવા લાગ્યું તેમાંથી કેટલોક ભાગ ખાનગી વપરાયાથી ઘણીજ ઘેલછા આવી ગઈ, પોતાની જાતને ઇજા કરવા લાગ્યા, માથું ફોડયું, ને ગમે તેમ લવવા માંડયું. મી. પીલ મારા હસ્તકનાં નાણાંનો હીસાબ માંગશે તો તે કેમ અપાશે? સરકારી નાણું કયાં ગયું એવાં એવાં વાકયો ઉચરે. એ વેળા એ સાહેબનો મુકામ સુરતમાં હતો. મારે જઈ કેટલોક દીલાસો આપવો પડતો, પણ તે સઘળું પાણીમાં જતું. આખરે ઓફીસનો ચાર્જ મારે લેવો પડયો ને સાહેબને એમના મડમ વીલાયત લઈ ગયાં. ઓફીસનો ચાર્જ ૧૩ સપટેમ્બર સને ૧૮૭૦ થી તા. ૫ નોવેમ્બર સને ૧૮૭૦ લગી રહ્યો ને પછી ડાકટર બ્યુલર પછી પાછા કાયમ નીમાઈને આવ્યા.

સન ૧૮૭૦ની સાલમાં બે વાર અમદાવાદ જવું પડેલું. જુલાઈમાં બજેટ સારૂ તથા અકટોબરમાં ટ્રેનીંગ કાલેજની પરીક્ષા સારૂ.

કરટીસ ટેસ્ટીમોનીઅલ ફંડ ઉભું કર્યું, એજ વરસમાં, તેમાં રૂ. ૨૫) આપવા પડયા હતા ને તે સઘળો અવેજ એમની મડમને મોકલવામાં આવ્યો હતો. સન ૧૮૬૯ના નવેમ્બરમાં ડીરેકટર મી. પીલ સાહેબે મને ગુજરાતી બુક કમીટીનો એક મેંબર નીમ્યો, તે ઓદ્દો સરકારી નોકરી છોડયા પછી પણ મી. જાઇલ્સની ભલામણથી જારી રાખ્યો છે.

સન ૧૮૬૮ના વરસમાં મી. કરટીસે મને સૂચના કરી કે ઇગ્લંડનો ઈતિહાસ ગુજરાતી ભાષામાં નથી તે પુસ્તક તારે તૈયાર કરવું. તે પરથી એમની ભલામણ મુજબ ડેવીસ કૃત ઈંગ્લંડનો ઈતિહાસ બાપે દીકરા પર લખેલા પત્રના રૂપમાં છે, તેનું ધોરણ પકડી તથા કેટલોક વધારો ઘટાડો કરી પુસ્તક કર્યું. અને જ્યારે મી. કરટીસ ઈંગ્લંડ સન ૧૮૬૮–૬૯માં ગયા ત્યારે તેમને તપાસવા આપ્યું હતું. તેમણે તપાસીને પોતાના સારા અભિપ્રાય સાથે તથા કેટલોક સુધારો કરવાની સૂચના સાથે એડનથી મારા ઉપર તે પાછું મોકલ્યું. પીલ સાહેબ ડીરેકટર થયા ત્યારે તે છપાવાને અરજ કરેલી. તે

પરથી સુંમારે તથા લખાણ ચાલતાં સન ૧૮૭૩માં અંત આવ્યો. સરકારે તે ગ્રંથ લઈને પોતાને માથે છાપવાની ના કહી. પણ જો હું મારે જોખમે છપાવું તો સરકાર તે પુસ્તકની કેટલીક પ્રત લાઈબ્રેરી સારૂ રાખશે તથા નિશાળોમાં ઇનામોમાં વાપરવા પરવાનગી આપશે એમ જણાવ્યું. સરકારે તો ફક્ત ૧૭૦ નકલ રાખી. પણ ઇનામ વગેરે કામ સારૂ ખરીદવામાં આવીને હજાર બીજી નકલ પૂરી થઈ. એની કીમત રૂ. ૧) રાખી હતી ને બાળબોધ અક્ષરે છાપી હતી. હવે તેમાંની શોધી નકલ જડતી નથી.

સન ૧૮૭૦ના સપટેંબર તા. ૧૫ થી ઇન્સ્પેક્ટરની ઓફીસનો ચાર્જ મારી પાસે હોવાથી અકટોબરમાં તા. ૧ થી તા. ૨૨ સુધી ગુજરાત ટ્રેનીંગ કોલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવા સારૂ અમદાવાદમાં રહેવું પડયું. તે વેળા મુકામ પણ કોલેજની ઇમારતમાંજ રાખ્યો હતો.

સને ૧૮૭૧ના એપ્રીલની તા. ૧ થી મારા પગારમાં રૂ. ૨૫) નો વધારો થયો એટલે રૂ. ૧૭૫) ને બદલે રૂ. ૨૦૦) મળવા લાગ્યા.*

પોતાના સમયના કેળવણીકારો તેમજ પ્રખ્યાત સાહિત્ય રસિકો સાથે એમને સારો સંબંધ હતો ને એ સંબંધ એમના સ્વર્ગવાસ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. બુદ્ધિવર્ધક સભાના સભ્યો, વાંચન પાઠમાળાના એમના સહકાર્યકરો, ઉપરાંત કવિ નર્મદ જેવા અન્ય વિદ્વાનો સાથે પણ એમને સંબંધ હતો. સુરતની પાસે આવેલા અડાજણ ગામની નિશાળ કવિ નર્મદાશંકરને હાથે એમણે ખુલ્લી મુકાવી હતી.* કવિ નર્મદાશંકર એમને તથા એમના પિતા વિષે નીચે પ્રમાણે પોતાના ધર્મવિચારમાં જણાવે છેઃ—

પ્રથમ ચોપડીઓ અને મહેતાજીઓ તૈયાર કરવામાં, ને નિશાળો થયા પછી વ્યવસ્થા તથા વૃદ્ધિને અર્થે શ્રમ લીધો જેણે, તે ભરૂચના મોઢ વાણીઆ રણછોડદાસને અમે આરંભ કાળનો ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિનો પહેલો પુરૂષ કહીશું. તેનાજ ભણાવેલા દુર્ગારામ મહેતાજીએ મંત્રાદિક તથા પુનર્લગ્ન

* મુંબઇના અઠવાડીક પત્ર "ગુજરાતી" માં સને ૧૯૦૮ ની સાલમાં આ આત્મકથન પ્રસિદ્ધ થએલું; તે રા. બા. મોહનલાલને પોતાને હાથે જ લખાએલું હોવાથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ત્યારબાદનો અહેવાલ એમના કુટુંબ તરફથી મળ્યો છે.

* એ શાળા ખુલ્લી મુકતી વખતે જોડવામાં આવેલા દોહરાનું અર્ધપદ નીચે મુજબનું મળી આવે છેઃ

"ધન્ય અડાજણ ગામને, ધન્ય અહિંના લોક."

સંબંધી સુધારાના વિચાર પોતાની નચીના લેખોમાં ચરચાતા કીધા ને પ્રજા-કામ સરકારના સંબંધમાં મરતાં સુધી કીધાં. રણછોડદાસના મોટા દીકરા મોહનલાલે બુદ્ધિવર્ધક સભાના પહેલા સમયમાં સારાં સારાં ભાષણ કર્યાં હતાં. તે નાના દીકરા મનમોહનદાસ તે હમણાં ભરૂચની પ્રાર્થના સમાજમાં કવિતા વાણીએ પ્રાર્થના તથા ભાષણો કરે છે. રણછોડદાસને પોતાને વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવા પર પ્રીતિ હતી એવી અમારી સ્મૃતિ છે.

સુરતના મર્હૂમ સુપ્રસિદ્ધ વકીલ કાળાભાઈ ગુજરાત તેમજ મુંબાઇના નામાંકિત પુરૂષોના સંસર્ગમાં ઘણા આવેલા તેઓએ રા. બા. મોહનલાલભાઈ માટે નીચેની હકીકત જણાવી હતી.

મી. કાળાભાઈ જ્યારે પાંચ વર્ષના હતા ત્યારે એમના પિતા લલ્લુભાઈ મુનસફે રા. બા. મોહનલાલને એક મ્હોટી Tea-Party આપેલી (ચાહા પાણીનો મેળાવડો કરેલો.) આજે એવા મેળાવડા સાધારણ છે પરંતુ તે કાળમાં એવા મેળાવડા કવચિત્ જ થતા જે અસાધારણ ગણાતા હોવાથી તેને બહુ મહત્ત્વ અપાતું. એ મેળાવડા સમયે રા. બા. મોહનલાલે જે પ્યાલા રકાબી વાપરેલાં તે કુટુંબમાં સ્મરણ ચિન્હ તરીકે એમણે જાળવી રાખેલાં. એ મેળાવડાના મહત્ત્વનું એક બીજું પણ કારણ એ હતું કે તેમાં નાહાનાં છોકરાંને શિખવવા માટે એક નિશાળ (Infant School) કાઢવાનો વિચાર થયેલો ને ત્યાંને ત્યાંજ એ બાબતની એક કમીટી નક્કી થઈ, જેના સરનશીન રા. બા. મોહનલાલ હતા અને મી. મોતીરામ ભગુભાઈ, તથા રા. લલ્લુભાઈ મુનસફ સેક્રેટરી હતા. મોતીરામ પ્રાણજીવનદાસ, નાનાભાઈ હરીદાસ, મહીપતરામ રૂપરામ, લલ્લુભાઈ કેશવલાલ અને કહાનદાસ મંછારામ મેમ્બર હતા. દર મહીને નીચલા સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી નાણાની મદદ મળતી. જેથી એ સ્કુલ ચાલતી. મીર જાફર અલીખાન, મુલાંજી સાહેબ, શેઠ અમનજી ભાવનગરી, આત્મારામ ભુખણવાળા, શેઠ મંછુભાઈ, દીવાનજી મીઠારામ દયારામ, શેઠ ચુનીભાઈ ચકા વગેરે. મીસીસ હેનરી હોબાર્ટની પણ એમાં મદદ હતી (સન ૧૮૫૪–૫૫). ગોપીપરામાં અસલ જે જગાએ થીઓસોફીકલ સોસાઇટીનું મકાન હતું ત્યાં એ સ્કુલ બેસતી, અને મી. જટાશંકર નામના એક નોરમલ સ્કોલરને રા. બા. મોહનલાલની ભલામણથી માસ્તર નીમવામાં આવ્યો હતો. મી. કાળાભાઈ, એમનાં બ્હેન તથા ઠાકોરદાસ ચુનીભાઇ ચકાએ સ્કૂલના પહેલા બાળ નિશાળીઆ હતા. કીંડર

ગાર્ડનની રૂઢી મુજબનાં મોડલ તથા મણકોનાં ફ્રેમ, પીકચરો વગેરેની મદદથી ત્યાં મગજની કેળવણી શરૂ કરવામાં આવતી. ડૉકટર ગાર્ડનની પદ્ધતિનું મૂળ તે વખતથીજ રા. બા. મોહનલાલના પ્રયાસથી રોપાયલું એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

રા. લલ્લુભાઈની મુંબઈ સદર દીવાની અદાલતમાં બદલી થઈ ત્યાં સુધી એ શાળા ચાલી. પછી ૧૮૫૭ માં શ્રી. મોતીરામ ભગુભાઈના હાથમાં ચાર્જ આવ્યો. જેમણે બધો સામાન તથા શાળાને બક્ષીસ મળેલું ઘડીઆળ પણ વેચી નાંખ્યાં. મોડેલ, પીકચર વગેરેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે બતાવવા રા. બા. મોહનલાલ વારંવાર એ શાળામાં જતા.

એમને ગુજરાતી, મરાઠી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ઊર્દૂ ભાષાઓનું સારૂં જ્ઞાન હતું. ઉર્દૂ ભાષા તો પોતાના ઓદ્ધાને અંગે શીખવી પડેલી. સુરતમાં ઊર્દૂ શાળાઓ હતી. તે તપાસવાનું કામ પણ એમને માથે હતું. આજની માફક તે સમયમાં દરેક જીલ્લામાં સંખ્યાબંધ ડેપ્યુટીઓ ન હતા. એમના આત્મકથન પરથી જણાશે કે એમને એકલે હાથે કેટલી બધી શાળાઓ તપાસવી પડતી હતી. પોતાના ઓદ્ધાને અંગે જેટલું જેટલું જાણવાનું તથા શીખવાનું આવશ્યક લાગે તેટલું શીખી લેવું એ હેતુથી ઉર્દૂનો અભ્યાસ કરેલો.

એમનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ ઘણુંજ ઉંચા પ્રકારનું હતું. ગણીતમાં તો આજે જે ધારણ M. A.મા છે ત્યાં સુધીનો એમનો બીજ ગણીતનો અભ્યાસ હતો. પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં પણ Newton'sના Principiaનો એમનો સારો અભ્યાસ હતો.

એમની લાઈબ્રેરીમાંના પુસ્તકોની યાદી પરથી જણાય છે કે ગુજરાતી—અંગ્રેજી ચોપડીઓ ઉપરાંત એમાં મરાઠી ચોપડીઓ પણ સારી સંખ્યામાં હતી.

સ્વભાવે એઓ શાંત, સદા હસતા મ્હોડાના, કસાએલા શરીરના, કુટુંબ પ્રેમી હતા એટલુંજ નહીં પણ હાથ નીચેના માણસો પ્રત્યે પણ વાત્સલ્ય ભાવ રાખતા. જુના નોકરો સરદારખાં તથા શીવાજી નામે હતા તેમના પર ઠેઠના ઠેઠ સુધી ભાવ રાખેલો એટલુંજ નહીં પણ તેમના ગંભીર દોષો પ્રત્યે પણ ઉદાર ભાવથી જોતા. એમનો સ્વભાવ એટલો શાંત તથા મનનું એકાગ્રપણું એવું સરસ હતું કે એઓ લખતા વાંચતા હોય ત્યાં છોકરાંઓ તોફાન કરે, બુમ બરાડા પાડે પણ તેથી કોઈ દિવસ પણ છોકરાંઓ પર ગુસ્સે થતા નહીં.

સુરત જીલ્લા પરત્વે તો એમની લોકપ્રીયતા એટલી હતી કે આજે પણ કોઇ કોઈ ખુણેથી "ડેપ્યુટી"ના ઓહ્દાનું નામ "મોહોલાલ" કોઇ વૃદ્ધ પુરૂપને મહોડેથી સાંભળવામાં આવે છે.

એમના મૃત્યુનો શોક દર્શાવવા ભરૂચના શહેરીઓની મળેલી સભામાં થયલા ઠરાવમાંના "પેન્શન લીધા પછી અમારા શહેરના દરેક જાહેર કામમાં અગ્ર ભાગ લઇ શહેરની સારી સેવા બજાવી છે." શબ્દો એમની શહેરી તરીકેની કારકિર્દી દર્શાવે છે.

એમની કૃતિઓ :

૧ દેશાટણ.

૨ રસાયન શાસ્ત્ર.

(૭ ભાપણોની હારમાળા)

૩ સ્ત્રી કેળવણી.

૪ ઇલેકટ્રીક ટેલીગ્રાફ

(વીજળીના કાસદ) (ભાપણોની હારમાળા)

૫ ડેકંપૂર મહાત્મ.

૬ અખેગીતા.

૭ વલ્લભકૂળના ગરબા.

૮ ચોરાસી વૈશ્ણવની વાર્તા.

૯ નીતિબોધ કથા.

૧૦ મરેઠી બખર. બે ભાગ (સં. ૧૯૧૧)

૧૧ એશીઆ ખંડની ભૂગોળની સમજુતી.

૧૨ ઈંગ્લાંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

આ સિવાય નીચેનાં પુસ્તકો સુધારીવધારી એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં:—

દેશી હિસાબ.

ગુજરાતી—અંગ્રેજી કોષ—કરસનદાસ મૂળજીકૃત.

બુદ્ધિવર્ધક સભાના ગરબા પણ એમણે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

રા. સા. મયારામ શંભુનાથ ચરિત્ર

રાવસાહેબ મયારામ શંભુનાથનો જન્મ, ગામ મોતા, તાલુકે કડોદ જીલ્લે સુરત, ઇલાકે મુંબાઇમાં, સંવત ૧૮૮૬ના ચૈત્ર સુદી ૧૩, મુકાબીલ માર્ચ સને ૧૮૩૦ ઇસ્વીને રોજ થયો હતો. (તારીખ, વારની ખબર નથી.) એ જાતે હિંદુ (ગુજરાતી) મોતાળા બ્રાહ્મણ (મોતા ગામ ઉપરથી મોતાળા બ્રાહ્મણ નામ પડયું હોય એમ લાગે છે.) એમના પૂર્વજો સારા કુટુંબના તથા વિદ્વાન હતા, અને ધર્મકૃત્યના કામમાં ઘણા કુશળ હતા. એમના દાદા, ભાઇદાસ, એમના વખતના ગામના નાના તડના તડવાઈ પટેલ હતા, અને તેમનું સારાકુળ એટલે શામકુળમાં ભારદ્વાજ ગોત્રીની કન્યા દુધીદેવી સાથે લગ્ન થયું હતું અને તેમના પિતા શંભુનાથ કાવ્યમાં એટલા તો કુશળ હતા કે આઘે આઘેના વિદ્યાર્થીઓ તેમની કીર્તિ સાંભળીને તેમની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા આવતા. એ શંભુનાથ એવા ગુણી અને શાંત સ્વભાવના હતા કે એમને સામેથી કોઈએ પત્થર મારી આંખ ફોડી નાંખી, તોપણ તેની ઉપર ફરિયાદ કે કાંઈ દુર્ભાષણ કર્યા વગર બેસી રહ્યા અને બોલ્યા કે થવાકાળ થયું એમાં બીજાનો વાંક નથી. વળી તેઓ એટલા શરમાળ હતા કે તેમની વિદ્વતા જોઇ તેમને પુણામાં ગૃહસ્થોને ત્યાં કથા પુરાણ કરાવવા તેમના સગા સ્નેહી લેઇ ગયા; ત્યાં મોઢામાંથી ભાષણ પણ પુરેપુરૂં થતું નહોતું, એ કામમાં પાર પડયા નહિ, ત્યારે પોતાના જજમાનનાં ગામ રાજપરામાં પોતાની ઉદરપોષણ વૃત્તી જીવતાં સુધી તેમણે ચલાવી. તેમના સ્વભાવ તેમની વાક્ય સિદ્ધિ તથા નિર્લોભતા તથા દાન પ્રતિગ્રહનો અનાદરની વાતો હજુ સુધી તેમના જજમાનોમાં ચાલે છે. તેમનું લગ્ન ભારદ્વાજ ગોત્રમાંના મોટા કુલીન શીવદત્ત આણંદભટના દીકરા મયાભટની વચલી દીકરી નામે કાશી વેરે થયું હતું.

રા. સા. મયારામ એ કાશીની કુખે આઠ છોકરાંઓમાંના સૌથી નાના દીકરા ઘણી દીલગીરીની વેળાએ જન્મ પામ્યા હતા. એમના જન્મ સમયે એમની બેન નામે પ્રાણકોર જે આશરે આઠ વર્ષની હતી, તે તરતજ રાંડી હતી. તેથી સઘળા નાતના લોકોમાં તથા તેમના કુટુંબમાં રડાપીટો ચાલતો હતો. તેથી એમની માનો એમના ઉપર બહુજ તે વખતે અનાદર હતો, અને તે એમને પુરેપુરૂં ધવરાવતાં પણ નહિ. અને તેમનું ઘોડીઊં બહાર વાડામાંજ પડી રહેતું હતું, કોઈ દરકાર રાખતું ન હતું. તેથી પાડાપડોશી ધવરાવતાં, અગર નહિ તો એમની મા જે છોડી રાંડયાને લીધે ખુણે રહેતાં

તેમની પાસે લેઈ જઇ કહેતાં કે, કાશી આને એકવાર તો ખોળે લે ? અને ધવાડ. ત્યારે તે દુઃખનું દૂધ ધવારે, અને ઘણીખરી વાર તો એમની મોટી બેન લખમી જેમને તે વખતે મંછારામ નામનો છોકરો વરસેકનો થએલો હતો, તે ધવાડતી. એટલું દુઃખ છતાં પણ તેમના પીતા શંભુનાથને સ્વભાવની રીત પ્રમાણે બીલકુલ એમનો અનાદાર નહોતો. એ ઘરમાં દુખને રડાપીટને લીધે પોતાના જજમાનોના ગામમાં ઘણાખરા રહેતા, તેથી મયારામને જન્મ સમયે પણ ઘેર નહોતા. તે જ્યારે ઘેર આવ્યા ને છોકરાના જનમની વાત સાંભળી, ત્યારે તેઓ જ્યોતિષ્ય પણ સારૂં જાણતા હતા તેને લીધે કે અનુમાનથી કે, વાક્ય સીદ્ધિથી કહેવા લાગ્યા જે એ છોકરો મોટો કુળદીવો તથા પરાક્રમી નિકળશે. દુઃખના દિવસમાં જન્મ થયો તેથી એમના કોઇએ જન્માક્ષર પણ કરાવ્યા નહિ. એ કુળનું આદીનામ ઉપાધ્યા, પણ શંભુનાથ તથા ભાઇદાસ વ્યાકરણ, પુરાણ, તથા કાવ્ય ભણ્યા હતા, તેથી ભટની અટકે ઓળખાય છે.

૩. જન્માક્ષર નહિ તેથી જન્મરાસીનું નામ ન પાડતાં ૧. લી કલમમાં લખેલા એમની માના બાપ મયાભટનું નામ લેણું રાખવા એમનું નામ મયારામ પાડયું. એમના માઠા ભાગ્યે કે ઇશ્વિર ઇચ્છાએ, પોતે ત્રણ વર્ષની ઉમરે પહોંચતાં પહેલાં એમના ભોળા પીતાનો કાળ થયો. તેથી સઘળો ઘરખટલો એમની માની ઉપર આવી પડયો. કેમકે એમના મોટાભાઈ દીનાનાથ, જે હાલ ભૂજદરબાર સગીર રાજા તથા ફટાયા કુંવરના વિદ્યાગુરૂ છે, તેમની ઉમર તે વખતે ૭ વર્ષની હતી. એટલે પાંચ માણસના વસ્તારી કુટુંબનો આધાર જજમાન વૃત્તિ ઉપર આવી પડયો. કેમકે ભાઇદાસ ભટના વારાનું જે કાંઈ થોડુંઘણું સંચીત દ્રવ્ય હતું તે એમના કાકા ત્રીકમભટે ગામ ઇજારે રાખ્યાં હતાં તેમાં તથા ઉઘરાણી ડુબી ગઈ તેમાં ગુમાવી દીધું. પણ એમની માની બુદ્ધિ, ચતુરાઇ, ડહાપણ, તથા કરકસરથી કુટુંબનું પોષણ જજમાન વૃત્તિ ઉપર ચાલ્યું. એટલુંજ નહિ પણ છોકરાઓને જનોઈ વગેરે ખરચ કરતાં પણ સગાઓની ભીડ વખતે મદદ થવાય એટલું દ્રવ્ય સંચય થયું. મયારામને જનોઈ સાત વર્ષે આપ્યું, અને નાતની રીત પ્રમાણે પોતાનું મોટું તડ જમાડી બ્રહ્મભોજન કર્યું હતું.

રા. સા. મયારામની ઉમર પાંચ વર્ષની થઇ, એટલે તે હોંસે હોંસે પોતાના વડાભાઇ દીનાનાથની સાથે ગાંમની સરકારી નિશાળે જવા લાગ્યા અને એવી તો છાની રીતે શિખ્યા કે નિશાળના મેહેતાજી નરભેરામ જેશંકર

જે એમના બનેવી (એમની મોટી બેન લખમીના વર) થતા હતા, તેમની આગળ ૭ વરસની ઉંમરે આંક પુરા કરી પ્રથમ દેખાડવા ગયા, ત્યારે બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા, અને શાબાસ મયારામ કરી બોલ્યા. જ્યારે સાતમે વર્ષે જનોઈ આપ્યું, તે વખતે છોકરો શો ધંધો કરશે એવું જોવાને રીત પ્રમાણે પાસે ત્યાં કલમ, પોથી, અસ્ત્રો, હળ, ચપુ વગેરે મુકી તેમાંથી મરજી આવે તે ઉચકવાનું કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે મયારામે તેમાંથી પોથી ઉચકી, એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં બેઠેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમક્ષ તે બ્રાહ્મણી અક્ષર ધર્મ ગુરૂને વાંચી સંભળાવ્યા. એટલી ભણવામાં ચપળતા હતી. એ વખતથી તેમને વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ થયો. વરસ ત્રણેક સરકારી નિશાળમાં પોતાના બનેવી પાસે ભણ્યા, એટલે મહેતાજીને વધારે કેળવણી આપવા માટે કેળવણી ખાતાની બોર્ડે મુંબાઈ બોલાવ્યા. ને નિશાળ તે આવે ત્યાંસુધી બંધ કીધી. એટલે મયારામને એક ગામડી મહેતાજી (જેનો માર સાંભળી મયારામને કમકમી આવતી) તેની નિશાળે મૂકવા માટે તે મહેતાજીનો મયારામની માને બહુ આગ્રહ થવા લાગ્યો. અને તે મુકવાની તૈયારીમાં હતાં, પણ તે ઘરમાં મસ્તી તોફાન કરતા નહીં, તથા તેમની માના કહ્યામાં રહેતા, અને ઘરનું કામકાજ કરતા, તેથી તથા ગામમાં તે બ્રાહ્મણીઆ વિદ્યા શિખતા, તથા સરકારી નિશાળ પાછી જલદી ઉઘડશે એવી વદંતા ચાલી, તેથી મયારામના કહેવાને અનુસરીને તેમની માએ તેમને ગામઠી નિશાળે મુકયા નહિ. નહિ તો મયારામના ભોગજ મળ્યા હોત. તે મહેતાજીના નામથીજ ત્રાસ વરતી રહ્યો હતો. અને મયારામ તો કહેતા કે, જીજી મને અધ્યારૂની નિશાળે ન મુકીશ, હું જ્યોતિષનું ભણવા માંડું, તેથી તેમ કરવા માંડયું. તે પહેલાં બ્રાહ્મણીઆ, સંધ્યાપૂજા, વૈશ્વદેવ, મહીમન, રૂદ્રી, ૬ અધ્યાય, શ્રાધ એટલા ગ્રંથો શીખ્યા હતા. એમની માના મનમાં એમને જોતીષ્ય (જોષીનું) શીખવવાનું હતું, તેથી તેમણે બાર વરસની વયમાં, સારૂદ્ધાર ગ્રહગોચર, અને જાતિકચંદ્રિકા એવા ત્રણ ગ્રંથ જોતિષ્યનાનું અધ્યયન કર્યું. એ અરસામાં તેમની હુશીઆરી તેમના ગુરૂઓના મનમાં એટલી તો આવી કે તેઓ, એ પાસે તે દરરોજ ૪ શ્લોક સારોદ્ધારના શિખે, તે બીજે દિવસે મયારામ બોલી જઇ બરાબર અર્થ સાથે કરી બતાવે, તેથી તે આશ્ચર્ય પામતા. એક સારોદ્ધારનો ગ્રંથ શીખ્યા પછી બીજો ગ્રંથ શીખ્યા, પણ તે એટલો તો કઠણ હતો કે, શાસ્ત્રીની મદદ વગર શીખવી શકાય

નહિ. માટે તે જોશીએ કહ્યું કે આ ગ્રંથ મારાથી નહિ શીખવાડાય. માટે દુલ્લભરામ જોશી પાસે જાઓ. તેનો દાદો શાસ્ત્રી છે તે અર્થ બેસાડી તમને શીખવશે. તેમની પણ મયારામે શાબાશી મેળવી, અને તેને એટલો સંતોષ પમાડયો કે, પાછળથી મયારામને પોતાની કન્યા આપવા તત્પર થયો, પણ તેમના મોટાભાઇ દીનાનાથનાં લગ્ન થયાં નહોતાં તેથી એ વાત પડતી રહી. સરકારી નિશાળના મહેતાજી મુંબઇથી પાછા તે ગામ ગયા કે સરકારી નિશાળે જવાનું મયારામે શરૂ કર્યું. તેમાં ૧૩ વરસની ઊમરમાં ગુજરાતી સંપૂર્ણ અભ્યાસ વ્યાકરણ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ ગણીતમાં વર્ગસમિકરણ સુધી કર્યો, અને જોતિષમાં જાતિકચંદ્રિકા ગણીતનો આરંભ થયાની તૈયારી હતી, તે દરમ્યાન મયારામની બુદ્ધિ વિશે ગામના વિદ્વાનોમાં બહુ વખાણ થતાં, તેથી એક શાસ્ત્રીએ કેટલાક વ્યાકરણના પ્રશ્ન તેમને પુછ્યા તેના ઉત્તર (પોપટીયા) એવા સરસ તેમના ધ્યાનમાં ઉતર્યા કે તેમણે પોતાનો દોસ્તદાર જે મયારામનો મોસીઆઈ ભાઈ હતો તેને ભલામણ કરી કે કાશીકુઇને કહી એમને ભટનું (શાસ્ત્રીનું) ભણાવો. એ બહુ હોશિયાર નીકળશે, પણ એમની ઉંમર નાની તથા માનો પ્રેમ પણ દહાડે દહાડે બહુ થયો, તેથી પોતાની આંખ આગળથી વિદ્યાભ્યાસ માટે બહાર કાઢવો, એ એમની નજરમાં દુરસ્ત ન લાગ્યાથી કે જ્યોતિષની કામ જેટલી વિદ્યા થોડા કાળમાં પ્રાપ્ત થાય અને પોતાના જજમાન વૃત્તિનું કામ જલદી જલદી કરવા લાગે તો પોતાને માથેનો બોજો જાય, એવા હેતુથી જ્યોતિષનું તથા નિશાળનું ભણવાનું એમની માએ જારી રખાવ્યું. એ પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં સને ૧૮૪૩ના જાનેવારી માસમાં મુંબાઇની એલફીનસન કૉલેજ તથા પ્રોફેસર મી. હારકનીસ જે ગુજરાતી સરકારી નિશાળોના બોર્ડ ઑફ એજ્યુકેશન તરફથી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હતા, તેઓની સ્વારી શ્રી મોતામાં પરીક્ષા લેવા આવી, તેની સાથે ઇન્સ્પેક્ટર રણછોડલાલ ગીરધરભાઈ પણ હતા, તેઓ નિશાળની પરીક્ષા લેઇ એટલા ખુશી થયા કે મયારામને તથા મેહેતાજીના દીકરા મંછારામને તંબુએ બોલાવી ઇનામ આપી તેમને મુંબઈ મોકલવા વાસ્તે મેહેતાજીને પુછ્યું, તેમણે મોકલ્યાની હા કહી, તેથી તેમનાં નામ લખી લીધાં અને કહ્યું જે તેમને મુંબઇમાં ભણવા મોકલજો, અમે તેમને પગાર આપી શીખવીશું એવું કહ્યું. અને તેમને ફરી હુકમ લખી તેડાવ્યાથી જુન માસમાં મુંબાઈ ગયા. ત્યાં વરસેક શીખ્યા, અને સન ૧૮૪૪માં બીજા મેહેતાજીઓ સાથે પરીક્ષા આપી, તેમાં નંબર ૧લો આવ્યો. પણ નાની ઉમરને લીધે

ાજીની જગ્યો મળી નહીં, અને સને ૧૮૪૬ માં મેહેતાજીઓને તૈયાર
માટે નૉર્મલ ક્લાસ નીકળ્યો તેમાં શીખવા રૂ. ૫) ના પગારે મયા-
નું નામ નોધાયું. તેથી મી. હારકનીસ ઘણા ખુશી થયા. પણ તેમાં જે
ાઓ શીખવાને આવ્યા હતા, તેઓ ઘણા કાચા હતા, તેથી તેમને
ાથી શીખવવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં થોડા દિવસ રહ્યાથી મયારામને લાગ્યું
આમાં વરસ ૧-૧॥ સુધી મારૂં શીખેલુંજ શીખવવામાં આવશે, તેથી
ા વખેત ફોકટ જશે. તેથી મી. હારકનીસને કહ્યું કે અમારી
જી શીખવવાની ખુશી છે, માટે અંગ્રેજીમાં બેસવા પરવાનગી આપો,
સાંભળી સાહેબ બહુ ગુસ્સે થયા, અને કહેવા લાગ્યા જે તમારે વાસ્તે
ટલી મહેનત કરી સરકારમાં લખ્યું તથા તમારો પગાર બાંધી આપ્યો
સઘળું પાણીમાં નાંખવાનું કરો છો? પણ મયારામે કહ્યું જે અમારા
વર્ષ ફોકટ જાય તેટલામાં તો અમો અંગ્રેજી બે ચાર બુક શીખીશું,
ા સાહેબે નાખુશ થઇ અંગ્રેજી શીખવાની રજા આપી પણ કહ્યું કે તમને
ાર મળશે નહીં. તોપણ અંગ્રેજી શીખવાનો વિચાર છોડયો નહિં, અને
ખવાનું શરૂ કર્યું.

ખાધાપીધાનો આધાર સન ૧૮૪૩ માં મુંબઈ આવ્યા પછી એમના
સાઇભાઈ ઘેલાભાઇને ત્યાં રહ્યા તથા રસોઈપાણી કર્યું. પણ ભણવું બરા-
ર નહી થયાથી ૧॥ વરસ પછી જુદા રહ્યા. અને ભણાવવા જતા ત્યા
૫) ને આસરે મહીને મળતા; તે ઉપર તથા ખુટતા રૂપીયા પોતાની મા
સેથી મંગાવી અંગ્રેજી વર્ષ બેને સુમારે ભણ્યા, એટલે અંગ્રેજીમાં સન
૮૪૭ ની સાલમાં રૂ. ૫) ને પગારે ગુજરાતી શીખવવામાં મોનીટર રહ્યા
છી સન ૧૮૫૦ ની સાલમાં આસીસ્ટંટ માસ્તર બે કલાક ગુજરાતી
ીખવવાને અંગ્રેજી સ્કુલમા રૂ. ૧૨) ના પગારે નીમાયા. અને અંગ્રેજી
લેજની પ્રવેશક પરીક્ષામાં પાંચમે નંબરે પાસ થયા, અને રૂ. ૧૦) ના
ગારની સ્કોલરશીપ મેળવી, ત્યાં કોલેજમાં વરસેક અભ્યાસ કરી ગુજરાતી
ખ્ય સ્કુલમા મુખ્ય મેહેતાજીની જગો સન ૧૮૫૧ માં રૂ. ૩૦) ના પગારે
મણુંક થઈ. તે દરમ્યાન પણ સાહેબ લોકને ગુજરાતી શીખવતા તેનો
ણ પરચુરણ રૂ. ૨૫-૩૦ દર મામે પગાર મળતો. એ રીતે સન ૧૮૫૫ ની
ાલ સુધી મુખ્ય મહેતાજીની નોકરી કરી. તે દરમ્યાન મી. હારકનીસ
મયારામ ઉપર ઘણા ખુશી હતા અને તેઓ પોતાના પુત્ર પ્રમાણે ગણતા.
છેલે કચ્છમાં થરપારકરના કલેક્ટરના હેડ આકૌંટની જગા રૂ. ૪૦) ના

પગારથી મળી તે કબુલ કરી, તેથી મી. હારકનીસ સાહેબ ગુસ્સે થયા ને એક પગાર નહીં આપ્યો (પછી તે મહીનો નોકરીમાં ગણાયો છે) સને ૧૮૫૫ માં મુનસફની પરીક્ષા નાનાભાઈ હરિદાસ સાથે આપવા ગયા, તેમાં સદર અદાલતના હારીસન સાહેબે નાની ઉંમર ગણી દાખલ કર્યા નહીં.

એજ સાલમાં મયારામની કમાઈ જોઈ એક ઘર પોતાની છોકરીના નામનું લખાવી લેઈ ભટ કૃષ્ણારામ મોટા તથા તેમની સ્ત્રી લખમીકુંવરે, વડાભાઈ દીનાનાથને પડતા મુકી પોતાની દીકરી રૂખમણી ૭ વર્ષની મયારામ વેરે લગન કર્યાં. (એ વખતને અનુસરી મયારામને તેમ કરવું પડયું) એ લગન થયાથી કાંઈક કરજ થયું, તથા પોતાના વડાભાઈ દીનાનાથ (જે ભુજમાં મહેતાજી છે) તેની મદદ કરવી, એવા હેતુથી કચ્છમાં થરપારકરના કલેકટરના હાથ નીચે નોકરી કબુલ કરી ત્યાં ૧॥ વર્ષ શોર્ટ સાહેબના હાથ નીચે સ્વારીમાં તથા ભૂજમાં નોકરી કર્યા પછી સન ૧૮૫૭ ની સાલમાં મુનસફની પરીક્ષા આપવા માટે સાહેબની રજા માગી તે ન મળી, તેથી પરીક્ષાની મેહેનત બંધ કરી.

ખબર મળી કે ખેડા વગેરેમાં ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા નવી નીકળનાર છે, તે સાંભળી મેહેરબાન હોપ સાહેબને અરજ કરી, તેમાં હારકનીસ સાહેબ તરફથી મળેલું સરટીફીકેટ બીડેલું, તેથી તે સાહેબને હોપ સાહેબે પુછતાં રીતભાત ચાલચલગત હોંશિઆરીની માહિતી સારી મેળવી, અને ખેડા જીલ્લાના ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટરની જગા રૂ. ૭૫) ની તથા દરરોજ રૂ. ૨) ભથુ એ રીતે નેમણુક કરી પ્રોબેસન રીતે આપી. તેમાં વર્ષ એક બરાબર હોશિઆરીથી તથા ચાલાકીથી નોકરી કરી એટલે બહાલ કર્યા. સન ૧૮૫૮ ની સાલમાં બુક કમીટિમાં મેમ્બર દાખલ નીમાયા. અને સન ૧૮૫૯ ના ફેબ્રુવારિ માસમાં ખાનદેશના ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટર દાખલ નેમણુક થઈ ત્યાં ભાષા તથા લખાણ મરાઠી છતાં ઉપરી સાહેબ હોપ સાહેબની એટલી તો મહેરબાની થઈ કે પહેલે વર્ષે રાવસાહેબનો ખીતાબ ઇનાયત સરકાર પાસે કરાવ્યો, એ ખીતાબ તેમની હૈયાતી સુધી તેમને રહે એવો ગયા જુન માસમાં (સન ૧૮૭૭ ના) ઈંડિઆ સરકારનો હુકમ આવ્યો. બીજે વરસે રૂ. ૧૫૦ ના પગારથી થાણાના ડેપ્યુટિની જગા માટે તથા રૂ. ૩) દરરોજ ભથા માટે ભલામણ કરી, પણ પ્રથમની ભલામણ જગ્યા કાઢી નાંખવાથી તથા બીજી ભલામણ સરકારને સન ૧૮૫૭–૫૮ ના બંડના ખર્ચ બહુ થયાથી નાણાની તંગીને લીધે મંજુર થઈ નહીં. પણ હોપ સાહેબે એક લેટર

સમાધાન પમાડનારૂં લખ્યું. તે સંતોષ પામવા જેવું હતું. તેમાં લખ્યું હતું કે તમે તમારૂં કામ સારૂં બજાવ્યું, તેમ મારે જે કરવું તે હું કરી ચુક્યો, પણ મારા હાથમાં તે નહીં તે ન થયું, તેથી નાખુશ થશો નહીં, ને તમારૂં કામ ઢીલા પડયા વગર કર્યા જવું. છેલે સન ૧૮૬૧ માં ખેડાના ડેપ્યુટિની જગાએ રૂ. ૧૦૦)ના પગારે બદલી થઇ, તે વખતે હોપ સાહેબ ગવર્નરના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતા, તેમણે ત્યાંથી કાગળ લખ્યો હતો કે હું ખુશી થયો છું.

ખેડામાં વર્ષ ૧ાા ને સુમારે નોકરી કર્યા પછી કરટીસ સાહેબે સન ૧૮૬૩ માં અમદાવાદ જીલ્લામાં ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેકટરની જગ્યાએ રૂ. ૧૨૫) ના પગારે બદલી કરી તે સન ૧૮૭૭ના અગસ્ટ તા. ૨૪ સુધી રહી તે દરમ્યાન સન ૧૮૬૯માં રૂ. ૧૫૦) અને સન ૧૮૭૧ માં રૂ. ૧૭૫) પગાર થયો, છેલે અરધુ પેનસીલ લઇ ઘેર બેઠા. તે પછી હાલમાં મુંબાઇમાં શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મ ખાતાના સેક્રેટરી રૂ. ૧૦૦) ના પગારે છે.

સન ૧૮૬૩ ની સાલમાં એમની સ્ત્રી રૂખમણીને પેટે એક દીકરી થઈ અને સન ૧૮૬૬ માં એક દીકરાનો જન્મ આપી ૧૧ મે દીવસે ગુજરી ગઈ. એ દીકરી ધીરજકુંવર તથા દીકરો મુગટરાય હયાત છે.

એ સ્ત્રી (રૂક્ષ્માણી) ગુજરી જવા પછી સન ૧૮૬૯ની સાલમાં બડી ધામધુમથી ઓરપાડમાં મહેતા પ્રાણજીવન આદીતરામની દીકરી મંછાકુંવર વેરે લગ્ન કર્યાં. તે આખી નાતમાં દેદીપ્યમાન ગણાયા. ઓરપાડ, મોતામાં લગ્ન કરવાનો વેહેવાર નહતો, તે આંથી તૂટયો, અને લોકોમાં વાહ વાહ થઈ રહી.

દીકરી ધીરજકુંવરનાં લગ્ન ફોજદાર મેહેતા ભવાનીપ્રસાદના દીકરા ચંદુલાલ (ભારદ્વાજ ગોત્રી) વેરે સન ૧૮૭૧માં, અને સન ૧૮૭૫માં દીકરા મુગટરાયનાં ભારદ્વાજ ગોત્રીભટ કાશીરામ પ્રાણશંકરની દીકરી (રૂખમાણી) વેરે ઘણી ધામધુમ તથા શાબાશી સાથે કર્યાં. અને જશ સારો મેળવ્યો છે.

એમની બીજી સ્ત્રીને સન ૧૮૭૫ની સાલમાં દીકરી અવતરી ગુજરી ગઈ. બીજી દીકરી સન ૧૮૭૬માં અવતરી ગુજરી ગઈ તથા ત્રીજી દીકરી સન ૧૮૭૭માં અવતરી ૧૫ વાંસા જીવી ગુજરી ગઇ.

એ સન ૧૮૫૭ થી તે સન ૧૮૭૭ સુધી ગુજરાત, ખાનદેશમાં નોકરી કરી તેથી લોકો તથા સરકારની પ્રસનતા એટલી તો મેળવી કે ખેડા જીલ્લાના લોકો તથા મહેતાજીઓ તથા અમદાવાદ જીલ્લાના કેટલાક લોકો તથા મહેતાજીઓ તથા ખાનદેશ જીલ્લાના કેટલાક લોકો તથા મહેતાજીઓ પોતાના મા બાપ ગુજરે તેમ તેમને છોડતી વેળા ડુસકે ડુસકા મેલીને રોયા. એટલા તે માયાળુ, મળતાવડા, ને પર ઉપકારી છે.*

* 'મયારામ વિલ્તેગ'માંથી ઉધ્ધૃત.

રાવબહાદુર જમીયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી

જમીઅતરામનો જન્મ સને ૧૮૬૦ માં સુરતના ચોર્યાશી મેવાડા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં શાસ્ત્રી ગૌરીશંકર રામશંકરને ત્યાં થયો હતો. તે જમાનામાં ગુજરાતમાં સુરત સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ માટે ઘણું નામાંકિત થયું હતું અને તેથી તેને નાની કાશીનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ સમયે સુરતમાં ધર્મ, ન્યાય, વેદાન્ત ઇત્યાદી વિષયોના નિષ્ણાત શાસ્ત્રી, પંડીત પુરાણી વગેરે હતા. તેમાં ગૌરીશંકર અગ્રણી હતા. અને વેદાન્ત વાચસ્પતિ તરીકે જાણીતા થયા હતા. એમના ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા એટલુંજ નહીં પણ દેશદેશના વિદ્વાનો વડોદરા કે કાશી તરફ જતાં સુરત એમના દર્શનાર્થે આવી રહેતા હતા. ગૌરીશંકરને વડોદરા અને ભાવનગર રાજ્યોએ પણ બોલાવ્યા હતા અને સારો સત્કાર કરી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું હતું તેવીજ રીતે સુરત જીલ્લાના કેટલાએક જાગીરદારોએ પણ તેમને જાગીરો આપી તેમની વિદ્વતાની કદર કરી હતી.

ગૌરીશંકર માત્ર શુષ્ક વેદાન્તી નહોતા તેમજ તેમનું જ્ઞાન પુસ્તકીઆજ નહોતું. તેઓ ખરા જ્ઞાની, ત્યાગી હોઇ જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

આવા પવિત્ર પુણ્યશાળી પિતાના સમાગમનો લાભ જમીયતરામને બહુ વખત રહ્યો નહીં. તેમના જન્મ પછી બે વર્ષમાંજ ગૌરીશંકરનું અવસાન થયું પરંતુ એમના જ્યેષ્ટ પુત્ર ગણપતરામના ઉપર ગૌરીશંકરના પવિત્ર જીવનની સચોટ અસર થઇ હતી અને તેમની દ્વારા એ જીવનના સંસ્કાર જમીઅતરામ ઉપર પણ પડયા. તેમજ તેમના માતુશ્રીના ભોળા, ભાવિક અને નિર્દોષ સ્વભાવની પણ અસર એમના ઉપર થઇ હતી. જમીઅતરામના માતુશ્રીની ઉમર હાલ લગભગ ૯૫ વર્ષ થઈ છે અને આખા કુટુંબની ભાગ્યદેવી તરીકે એમના પૌત્ર રા. સા. ભૂપતરામ શાસ્ત્રીના ઘરમાં બીરાજે છે.

એમનો સ્વભાવ ઘણો મળતાવડો હતો અને તે જે જે મંડળમાં હોય તેમાં અતિપ્રિય થઈ પડયા હતા. આ વૃત્તિ એમને જીવનમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી. પિતાના અવસાનથી બાળપણમાં પરાવલંબી રહેવું પડયું હતું તેમજ વિદ્વાન પિતા પુત્રને માટે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા જેટલું પણ સાધન મુકી ગયા નહોતા એટલે વિદ્યાભ્યાસ પણ જાતકમાણીથી કરવાનો હોવાથી

એમને જીવનમાં ઘણી અડચણો નડી હતી પણ તે બધી ધીરજ અને ઉત્સાહથી રમતા રમતા દૂર કરતા હોય તેમ બીજાઓ જોઇ શકતા નહોતા.

જમીયતરામની બાલ્યાવસ્થા સુરતમાં જ્યેષ્ઠ બંધુઓની દેખરેખ નીચે પસાર થઈ હતી અને તેમનો વિદ્યાભ્યાસ પણ ત્યાંજ થયો હતો. મેટ્રીક્યુલેશન પાસ થયા પછી એમને નોકરી કરવાની જરૂર પડી કારણ એમના મોટાભાઇનો પગાર જુજ હતો અને આખા કુટુંબનો બોજો વહોરવાનો હતો એટલે તેઓ આગળ અભ્યાસ કરવામાં મદદ આપી શકે એવું નહોતું. નોકરી કરતા જાય અને થોડા ઘણા પૈસા બચે તે વડે કોલેજમાં જઇ ટર્મ રાખે અને પરીક્ષાઓ આપે અને પાછા નોકરી ઉપર આવે. સદ્‌ભાગ્યે એમને ઘણા સુશીલ અને સંસ્કારી પત્નિ મળ્યાં હતાં. તે પોતે શિક્ષિત નહોતા છતાં એટલા બધા ઉદાર દિલના, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને હિંમતવાળા હતા કે એમણે અભ્યાસ માટે પોતાના પલ્લાના પૈસા સ્વેચ્છાથી આપી દીધા હતા. આ પ્રમાણે કોલેજનો અભ્યાસ પુરો કરી સને ૧૮૮૬ માં બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. તે પહેલાંજ કેળવણીખાતામાં દાખલ થયા હતા એટલે તે ખાતામાં એમની ઉત્તરોત્તર ચઢતી થવા માંડી. ભરૂચ, વલસાડ, સુરત, અમદાવાદ ઇત્યાદિ સ્થળે હાઇસ્કુલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરી ૧૮૯૩ માં પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. તે વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ માધવલાલભાઇ હતા. તેમનો એમના ઉપર ખાસ પ્રેમ અને વિશ્વાસ હતો. ૧૮૯૯ માં તે તેલંગ હાઇસ્કુલમાં હેડમાસ્તર નીમાયા. તે વખતના ઇન્સ્પેક્ટર મી. જે. જી. કોવર્નટન હાઇસ્કુલનું ઇન્સ્પેક્શન કરવા આવ્યા તે વખતે એમના કામકાજથી એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા કે તેમને ઇન્સ્પેકટીંગ લાઇનમાં લેવાનો વિચાર કર્યો અને થોડા વખતમાં એમના જ્યેષ્ઠ બંધુ રા. સા. ગણપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા ત્યારે તેમની જગાએ અમદાવાદમાં ડેપ્યુટી એજ્યુ: ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયા. એમની કામ કરવાની પદ્ધતિ એવી સરળ અને વ્યવહારૂ હતી કે એમના કામથી ડીરેક્ટર મી. જાઇલ્સ અને ઇન્સ્પેક્ટરો કોવર્નટન અને લોરી ઘણા ખુશ થઈ ગયા અને તેથી ૧૯૦૪ માં નવી વાંચનમાળા કરવાને માટે જે કમીટી નીમવામાં આવી તેમાં ગુજરાતી તરફથી એમનાથી સીનીઅર બીજા કેળવણી ખાતાના અમલદારો હતા તેમ છતાં એમની પસંદગી થઇ. વાંચનમાળા લખવાનું કામ ઘણું કપરૂ અને જોખમદાર હતું તે એમણે ગુજરાતના અનેક સાક્ષર, શિક્ષક અને શાળાના સહકારથી સારી રીતે પાર ઉતાર્યું.

એ કામ પુરૂં થએ એઓ અમદાવાદના ડેપ્યુટી એજ્યુઃ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે પાછા આવ્યા. એ વખતે સરકારે એમના કામની કદર કરી રાવસાહેબનો ખિતાબ એમને આપ્યો.

સને ૧૯૦૮ માં સુરતના ડેપ્યુટી એજ્યુઃ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે એમની બદલી થઇ. જ્યાં જ્યાં એમણે કામ કર્યું ત્યાં ત્યાં એમના કામના સરકારે વખાણ કર્યા અને લોકપ્રિયતા પણ એમણે પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૧૪ માં એ પ્રે. ટ્રે. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ નીમાયા અને ૬ માસની અંદર ઉત્તર પ્રાંતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની માનવંતી પદ્વી પ્રાપ્ત થઇ અને રાવબહાદુરનો ખિતાબ મળ્યો. ગુજરાતી તરીકે આ જગ્યા મેળવનાર એ પહેલાજ હતા. એ જગ્યા ઉપર એમને ૫૫ વર્ષ પછી ૧ વર્ષ વધારો પણ આપવામાં આવેલો સને ૧૯૧૬ ની આખરે એઓ વાનપ્રસ્થ થયા અને થોડા વખત પછી પોતાના વતન સુરતમાં જઇ રહ્યા. ત્યાં એમને ફર્સ્ટ કલાસ ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ નીમવાને કલેક્ટર મી. રોથફીલ્ડે ઇચ્છા જણાવી પણ એમણે આવી જંજાળ ન જોઇએ એમ કહી એ કામ લેવાની ના પાડી. પરંતુ ૧૯૧૯ માં સુરત મ્યુનિસિપાલીટીએ ફરજીઆત કેળવણી દાખલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે એમને સ્કુલ કમીટીમાં સરકારે નિયુક્ત કર્યા તેની ના કહેવાય નહી કારણ એ એક શહેરને માટે અગત્યની સેવા હતી. તેઓ નિયુક્ત સભ્ય હોવા છતાં સ્કુલ કમીટીના ચેરમેન ચુંટાયા. એ એમની લોકપ્રિયતા બતાવી આપે છે. અહિં એમનો અનુભવ મ્યુનિસિપાલીટીને ઘણો કામ લાગ્યો, વિદ્યાર્થીશાળા અને શિક્ષકોની સંખ્યા લગભગ બમણી થઇ ગંઇ. તે વખતે એમના બહોળા અનુભવથી કામ સરળતાથી પાર ઉતાર્યું. આ રીતે ઘણા અગત્યના કામમાં રોકાયા હતા ત્યારે ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીમાં પાછળ ચાર પુત્ર, એક પુત્રી અને એક વૃદ્ધ માતુશ્રી મૂકી દેવલોક થયા. એમની ખોટ સુરતને ઘણી લાગી અને શહેરીઓએ એક જાહેર સભા બોલાવી શોક પ્રદર્શિત કર્યો.

ગરીબાઇમાં બાલ્યાવસ્થા ગાળી ઉચ્ચ કેળવણી લઇ ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર થવાનું માન પ્રાપ્ત કર્યું તે એમનો સ્વાશ્રય, ખંત, કાર્યકુશળતા અને વ્યવહારિકતા દર્શાવે છે. એઓ હંમેશાં આનંદી અને ઉદાર સ્વભાવથી જેના જેના સંસર્ગમાં આવ્યા તેની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ જગતનો ઇતિહાસ.
૨ બ્રાહ્મણોના સોળ સંસ્કાર.

જોશી સાંકળેશ્વર આશારામનું જીવનચરીત્ર

જોશી સાંકળેશ્વર આશારામનો જન્મ આશરે સંવત ૧૮૭૧ની સાલમા થયો હતો. અને જાતે રાયકવાળ બ્રાંમણ હતા. જોશીજીનો જન્મ અમદાવાદમાં રાયપુર દરવાજા પાસે હાલમા જ્યાં મોરલીધરનું મંદીર છે તેમા થયો હતો. એમનું અસલ ગાંમ વેહેલાળ નામે છે. આં વેલાળ ગામથી જોશીજીના બાપના બાપ નરભેરાંમ જોશી અહીં રેહેવા આવ્યા હતા. ઉપર બતાવેલું મકાન ગાયકવાડ સરકારના સુબા કાકા સાહેબે જોશીજીના દાદા નરભેરાંમને રેહેવા આપ્યું હતું. જોશી નરભેરામ કડીના મલ્લારાવ ગાયકવાડને ત્યા નોકરીમાં જોશી તરીકે રહ્યા હતા. કડીવાળા મલ્લારાવે નરભેરાંમ જોશીને સીધા બાંધી આપ્યાં હતાં. કડીવાળા મલ્લારાવ ગાયકવાડનું વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારે ઈંગ્રેજ સરકારની મદદથી રાજ જીતી લીધું ત્યારે નરભેરાંમ જોશીને કડીવાળા મલ્લારાવે જે સીધાં બાંધ્યાં હતા તે વંશપરંપરાનાં હોવાથી વડોદરા સરકારે રૂ. ૨૭૪) અંકે બસો ચ્યુંમોતેર જોશી સાંકળેશ્વરને મળતા હતા. જોશી સાંકળેશ્વરે સંસકૃતમા કૌમોદી સુધી વ્યાકરણ તથા ગણીતમા લીલાવતી સુધી અભ્યાસ કરેલો હતો. અને નવા શ્લોકો બનાવી શકતા હતા જોશીજી ભુગોળ તથા ખગોળ શાસ્ત્ર જાણતા હતા. અને કેટલીક બાબતો રા. રા. ભોગીલાલ પ્રાણવલવદાસ જોશીજી મીત્ર હોવાથી તેમની પાસેથી શીખ્યા હતા. જોશીજી શેતરંજ રમવામાં બહુ ચતુર હતા. આ રમતમાં તો તે સામા માંણસને પહેલેથી કહેતા કે આપ્યો દલથી તમને હું માહાત કરીશ. ઉસમલ્લી સુધી રમી જાણતા હતા. જોશીજી ઘડીઆળ રીપેર કરવાનું કાંમ નવાં ઘડીઆળ બનાવવાનું કાંમ જાંણતા હતા. જોશીજીએ પહેલ વહેલું જ્યોતીશશાસ્ત્ર જેમાં ચંદ્ર સુર્ય તથા બધા ગ્રહો કરતા માલમ પડે તેવું ઘડીઆળ ભરૂચમાં સંગ્રહસ્થાનમાં મુક્યું હતું. તે વખતે આપણા કલેકટર સાહેબ મી. હોપ કરીને હતા. જોશીજીએ એક ઘડીઆળ ભાવનગરના રાજા સાહેબને બધા ગ્રહોવાળુ બનાવી આપ્યું હતું અને તેની કીમતના રૂ.૧૫૦૦) મળ્યા હતા. જોશીજી અમદાવાદમાં વરનાક્યુલર સોસાઇટીમાં થોડા દાહાડા લેખ લખવાનું કાંમ કરેલું અને સોની નીબંધ તથા કીમયા કપટ નીબંધ લખેલા હતા. જોશીજી હાલમાં જે ભદ્રમા ઘડીઆળ છે તે ઘડીઆળને ચાલુ રાખવાનું ઘણા વરશો સુધી કાંમ કરેલુ છે. જોશીજીને કોટાના રાજાસાહેબે કોટામાં ગ્રહ વેધશાળા હતી

ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટ

મારો જીવન વૃત્તાંત.

મારૂં જીવનવૃત નોંધ લેવા યોગ્ય, લોકોને ઉદાહરણ આપવા જેવું હોય એમ બહુધા હું માનતો નથી. જગતમાં કોઇ પણ અધિપતિ, અધિકારી વા વિદ્વાન પડે છે ત્યારે તેને માટે જે હોહા થાય છે, લખાય છે તથા તેના ગુણનાં ગીત ગવાય છે તેને હું પાણીમાં પથરો પડયા જેવું લેખું છું. ખરૂં જોતાં છે પણ તેમજ; કેમકે એ બધું થોડા વખતમાં શમી જાય છે, અને પછી કોઇ તે તરફ દૃષ્ટિ કરતું નથી. એથી વખત જતાં તેનું નામ પણ વિસરાઇ જાય છે. આથી મહજ્જનોને માટે જોઇશું તો તેમનાં કામજ સતત તેમનાં નામ લોકના સ્મરણમાં રાખનારાં છે એમ મારૂં માનવું છે. મારે માટે તેવું બહુ નથી. તોપણ જે યત્ કિંચિત્ હશે તો તેથીજ હું લોકસ્મરણમાં રહીશ; છતાં આપની ઇચ્છા છે તો કાળક્રમ પ્રમાણે મારે વિષે સારમાં હું નીચે પ્રમાણે નિવેદન કરૂં છું.

હું જ્ઞાતિયે રાયકવાળ બ્રાહ્મણ, કૌશિક ગોત્રી, યજુર્વેદી, માધ્યંદિની શાખાનો છું. મારો જન્મ સંવત્ ૧૯૦૪ વૈશાખ વદી ૬ છઠ બુધવારે અમદાવાદથી ૭ કોશને અંતરે આવેલા ઝાંણું ગામમાં થયો હતો. મારી માતાનું નામ મહાકોર અને પિતાનું નામ રાજારામ હતું. પિતાનું નિવાસ સ્થળ ભરૂચ જિલ્લામાં આવેલો આમોદ કસ્બો હતું. ઝાંણું મારૂં મોસાળ હતું. મારી માતા મને ત્રણ વર્ષનો મૂકી પહેલી વીશીમાંજ પરલોક પામી હતી, પણ તે પછી તેની ખોટ પીતાએ પૂરી હતી. મારાં માતા સાથે તેમનો લગ્નસંબંધ બીજી વારનો હતો, સંતતીમાં માત્ર હુંજ હોવાથી પોતાનું તન, મન, અને ધન તે, મનેજ ગણતા; અને તેથી મારૂં લાલન પાલન કરવામાં કસર રાખતા નહોતા. જંબુસર કસ્બાના એક શેઠીઆની ગુમાસ્તી તે કરતા અને કપાસ લોઢાવવાનો ધંધો ચલાવતા. સ્વભાવે ઉગ્ર, જીવના ઉદાર અને મનના ભોળા તે હતા. જો કે બાળપણમાં તે મારા કોડ પૂરતા તો પણ મોટો થતાં જતાં મારા ઉપર ધાકનો છાપ પાડવા સોટી સંભાળતા હતા. હું ગામઠી નિશાળમાં સાત-વર્ષની ઉમરે જતો થયો એવામાં મને મારા પિતા ઘેર આંક ગોખાવતા હતા. દોઢ બે વર્ષ ગામઠી શાળામાં અભ્યાસ કરાવી મને તેમણે સરકારી શાળામાં મૂક્યો. પોતે વૃદ્ધ થયેલા

હોવાથી, માંદા સાજા ચાલવાથી નવ વર્ષની વયે તેમણે મારું લગ્ન કરી નાખ્યું.

આમોદની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં ચારેક વર્ષ અભ્યાસ કર્યા પછી રૂ. ૩)ની સ્કોલરશીપ મળવાથી હું સન ૧૮૬૨ ની સાલમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા સુરત ગયો, અને ત્યાં ગોપીપૂરા બ્રાંચ સ્કૂલમાં દાખલ થયો, જ્યાં હેડમાસ્તર રા. સા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ હતા. સૂરતથી દોઢેક માસમાં બે માસની રજા પડતાં હું ઘેર આવ્યો. સૂરતમાં રહેવાની અનુકૂળતા તથા ખાનપાનની જોગવાઇ ઠીક ન હોવાથી હું કેદમાંથી છૂટેલા કેદી જેવો દુર્બળ થયો હતો, એથી મારા પિતાએ ફરી મને ત્યાં મોકલવાનું માંડી વાળ્યું. મારા પિતા ત્રણ મળે તેરનું જોર કરે એવા હતા. તેમના શોખી સ્વભાવથી તે "રાજારામ ભાઉ" કહેવાતા; ભાઉ સાહેબો કહેવાતા જેમ "ભરમ ભારી ખિસ્સા ખાલી" હોય છે, તેમ તેમને થયું હતું. આથી તંગી રાખવા અને દેવું વાળવા તેમણે કપાસના વ્યાપારનો સટ્ટો કર્યો, જેમાં, "લેવા ગઈ પૂત અને ખોઈ આવી ખસમ" જેવું તેમને થયું. વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમની આ દશા થવાથી અભ્યાસમાં આગળ વધવાની આશા મેં માંડી વાળી, અને સન ૧૮૬૫ના ફેબ્રુઆરીમાં રૂ. ૧૦) ના આસિસ્ટંટ મહેતાજીની નોકરીમાં શીતપોણ ટંકારીઆ ગામની નિશાળમાં જોડાયો. ત્યાંથી પાંચેક મહિના પછી રૂ. ૭) ની સ્કોલરશીપ લેઇ હું જુલાઈ માસમાં સુરત ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં દાખલ થયો.

હવે હું પૂર્વાવલોકનમાં મારી બાલ્યા અને કિશોરવય તરફ જરા દૃષ્ટિ કરાવીશ. નાનપણથીજ હું રસીક, પ્રેમી અને વાચાળ હતો. ગામમાં માણભટ્ટ ભારતની કથા કરવા આવતા તેમની ભારત કથા ભાવથી હું એકાગ્ર ચિત્તે બહુ પ્રેમથી સાંભળતો, અને રાત્રિએ જે સાંભળ્યું હોય તે મારા સંબંધી કે પાડોશીને દિવસે વ્યાસની રીતે થોડું ઘણું ગાઇ સંભળાવતો હતો. બાળપણથીજ મને કવિતાનો છંદ હતો. ચોથી ચોપડી શીખતો હતો ત્યારે તે ચોપડીમાંની લોભીયા બ્રાહ્મણની વાત કવિતામાં સ્લેટમાં લખીને મેં મારા સોબતીને બતાવી હતી; તથા તેજ રીતે સાતમી ચોપડી શીખતો હતો ત્યારે મંગો પાર્કની વાત કવિતામાં લખી ચોપડીમાં રાખી હતી. સોળ વર્ષની વય પછી મિત્રો સાથેનો પત્ર વહેવાર બહુધા કવિતામાં ચલવતો હતો. હું ઉદ્યોગ કે બુદ્ધિ જેનામાં દેખું તેને બહુ ચહાતો. નાનપણમાં આવી ચાહનાનું પાત્ર મારા મિત્ર રા. સા. ગણપતરામ અનુપરામ

જે રાજકોટ ટ્રેનિંગના પ્રિન્સિપાલ અને જુનાગઢ કેળવણી ખાતાના ઉપરી અધિકારી થયા હતા તે હતા. હું રમતો રમવાનો છંદી નહોતો, પણ તે જોવાનો બહું રસિયો હતો. ગિલ્લી દંડા, ભમરડા તથા લખોટીઓની રમત માત્ર હું જોતો, પણ રમતો નહિ; તોપણ સારા રમનારના દાવ ખેલ દેખી બહુ ખુશ થતો, મારા મોટા માસી માનબાઇનો પ્રેમ મારા ઉપર બહુ હતો. અને તેમનો પુત્ર રામચંદ્ર જે મારાથી વર્ષેક મોટો હતો ને મારો બાળપણનો સાથી હતો; તે પણ કવિતાનો શોકિન હતો; બેઠી બાંધણીની કુતોહલ (કૌતૂહલ) ઉપજે એવી કવિતા તે બનાવતો, જે પાંત્રીશેક વર્ષની વયે કાળવશ થયો હતો.

સૂરત ટ્રેનિંગમાં હું દશ માસ રહ્યો, જ્યાં નિબંધો રચી વાંચવાનો ધારો હેડમાસ્તર નંદશંકર તુળજાશંકરે કાઢ્યો ત્યારે તેમના માન્યા પ્રમાણેનો "સુલેહ" વિષે નિબંધ મેં લખી વાંચ્યો હતો, તેથી તેઓ પ્રસન્ન થયા હતા; વાર્ષીક-પરિક્ષા વખતે ઈન્સ્પેક્ટર ટી. બી કર્ટિસ મારે મુખે કવિતાનો મુખ પાઠ સાંભળી એવા તાનમાં આવી ગયા હતા કે, પરીક્ષા વખતે બેઠેલા સભ્ય રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસ આદિએ પોતાના મુખે રૂમાલ ધર્યા હતા. એ સમયનાં અભ્યાસનાં ધોરણ હમણાના જેટલાં ઉંચા નહોતાં. એવી ઉઘડેલી નિશાળોમાં—મહેતાજીઓની તાણ ઘણી હતી, તેથી પ્રાથમિક શાળાઓને યોગ્ય શિક્ષક તૈયાર કરી નોકરી આપતાં હતા. આ કારણથી જોઇએ તેવી ઉંચી કેળવણીનો લાભ મને મળ્યો નહિ.

મહેતાજીની નોકરીમાં હું તા. ૧ લી જુન સન ૧૮૬૬ માં જોડાયો. આમોદ તાલુકાના ઇખર ગામમાં રૂ. ૧૫)ના પગારમાં મહેતાજી થયો, ત્યાંથી વર્ષ દિવસમાં એજ તાલુકાના સરભોણ ગામમાં મારા વતન પાસે રૂ. ૧૮) માં બદલી થઈ, અને ત્યાંથી સન ૧૮૬૮ના નવેંબરમાં રૂ. ૧૫) માં દહેજ બંદર બદલી થઇ. પગારની વધઘટનું કારણ ઉપરીની કદરદાની અને શાળાની સ્થિતિને અવલંબી રહ્યું હતું. આ વિષે વિવેચનની અત્ર જરૂર નથી. મુખ્ય ડેપ્યુટી રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસે ઉન્નતિમાં આણ્યો, અને તેમના પછીના આસિસ્ટંટ ડેપ્યુટી પ્રાગજી વલ્લભભાઇએ અવનતિમાં તાણ્યો. દહેજ ગામ મારા વતનથી દૂર દરિયા પાસે એકાંતમાં હતું, ત્યાં જવાથી હું અશાંત થયો હતો, અને મારૂં મન શોક નિમગ્ન મારી દૈન્ય સ્થિતિને લીધે હતું. એવામાં એ વર્ષના ડીસેમ્બર માસમાં ભરૂ—

ચમાં સંગ્રહસ્થાન ઉઘડવાનું હતું, તે જોવા હું ત્યાં ગયો હતો, તેવામાં દુર્દૈવે જાંગે ગુમડું થઈ આવવાથી સંગ્રહસ્થાન જોવાનો જોગ આવ્યો નહોતો, તોપણ બહારની બધી રચના જોઇ હતી. સંગ્રહસ્થાન વિષે ત્રીશ પૃષ્ટ " બુદ્ધિપ્રકાશ " નાં ભરાય એવો નિબંધ રચનારને રૂા. ૫૦) નું ઇનામ આપવાની જાહેર ખબર એ વખતે એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર કર્ટિસ સાહેબે બહાર પાડી હતી. દહેજ આવ્યા પછી તે નિબંધ મેં આઠ દિવસમાં રચી મોકલ્યો હતો, પણ તેનું ફળ મને પ્રાપ્ત થયુ નહોતું. દહેજમાં ભરૂચનાં કલેક્ટર સાહેબનો મુકામ આવેલો ત્યારે એ નિબંધ તેમના કચેરી મંડળ આગળ વાંચવાનો જોગ આનવાથી મેં તેમાંની કવિતાઓ સંભળાવી જેથી શ્રોતા મંડળ ખુશ થયું હતું, પણ મને એ નિબંધનું ફળ નહિ મળેલું જાણી જ્ઞાતા પુરૂષો આશ્ચર્ય પામ્યા હતા, પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું હતું નહિ, કેમકે નિબંધ સંગ્રહસ્થાનને લગતી હકિકત, તેનો પુર્વાપરનો ઇતિહાસ જાણવાનો હેતુનો માગ્યો હશે અને મેં તો જે જોએલું તે ગદ્યપદ્યમાં લખ્યું હતું. વીશ વર્ષની ઉમર સુધીમાં એટલે કાચી વયમાં હું ઇખર સરભોણમાં મહેતાજી તરીકે રહેલો ત્યાં આસિસ્ટંટોમાં મારૂં વજન પડેલું તથા ગામ લોકના મનમાં મારી સારી છાપ પડેલી મેં જોઇ હતી. વયોવૃદ્ધ ડાહ્યા પુરૂષો મારા કવિતા આદિના વાંચનથી ચહાતા અને માન આપતા હતા, તથા જુવાનિયા મારા ઉપર સારો સ્નેહ રાખતા હતા. દહેજ ગામમાં આવ્યા પછી પણ તેવુંજ જોવાયું, અને ત્યાં વિશેષ રહેવું થવાથી ગામના લોકોનો તથા ગામના ઠાકોરનો બહુ સ્નેહ થયો હતો.

જો કે ટ્રેનીંગ સ્કુલમાં મને ઉંચી કેળવણી મળી નહોતી, તોપણ નોકરી મળ્યા પછી અભ્યાસી જેવી જીંદગી ગુજારી હું મારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરતો રહ્યો હતો. જેમાં સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરતો, કવીશ્વર દલપતરામની " બુદ્ધિપ્રકાશ " માં આવતી કવિતા મોટી હોંસથી વાંચતો, તથા પ્રેમાનંદ શામળ આદિ પ્રાચિન કવિવરોનાં કાવ્ય અને બીજા સારા લેખકોનાં ગદ્યપદ્ય પણ વાંચતો હતો. દહેજમાં મારૂં મન ઉદ્વિગ્ન રહેતું હતું. માથે પિતાનું ઋણ, પહેલી વીશીમાં સંસારની જાળમાં ગુંથાવું, જેમાં બે પુત્રની પ્રજા થઇ હતી, તથા કમાણીનો માર્ગ બહુ સાંકડો હતો, એથી દુસ્તર સંસાર શી રીતે તરાશે એ વિષેના વિચારની હારમાળા ઉદ્વિગ્નતાનું કારણ હતી. મનની આવી સ્થિતિ ચાલતી હતી તેવામાં દહેજમાં પુર્વાપર નહિ અનુભવેલો એવો ભીષ્મ (ભયંકર) ગ્રીષ્મકાળ કાળજું ઉથલ

પાથલ કરે એવો પ્રથમજ સંવત ૧૯૨૫ માં જોવામાં આવ્યો, જેથી મારી અંતર લાગણી ભારેલા અગ્નિ પેઠે, કાળના વહેવાથી શાંત પડી હતી. તે એ સમયના દહેજ બારામાં વાતા ભયંકર વાયુથી ભડકો થઈ ઉઠી, તેથી મેં મારો જન્મ વૃતાંત જન્મથી તે એ સમય સુધીનો કવિતામાં લખ્યો ને તેનું નામ " દેણ દુઃખ દર્શક " આપ્યું. વળી એ વખતમાં ઇખર, સરભોણ તથા દેહજમાં રહી જે કંઈ પ્રાસ્તાવિક ગદ્યપદ્ય લખ્યું હતું તે ભેગું કરી " પ્રથગ વિપય " નામનું પુસ્તક લખ્યું. આ પ્રમાણે મેં અત્યાર સુધીમાં ભરૂચ સંગ્રહસ્થાન, દેણ દુઃખદર્શક તથા પ્રથગ એ ત્રણ પુસ્તક લખ્યાં હતાં.

ઉપર જણાવેલા મારા ત્રણ લેખ કવિતાના કાચા ફાળ જેવા હતા. દેહજમાં આવે તેર માસ વીત્યા પછી મારે એક વિદ્યાનુરાગી મિત્ર સાથે મૈત્રી થઈ. તે મિત્ર આમલેશ્વરના મહેતાજી બહુધા મારી વયના હતા. તેમનો તા. ૧૫ મી સપ્ટેંબર સન ૧૮૬૯ નો પત્ર મારા ઉપર આવ્યો. તે પોતાને અનુરૂપ મિત્ર મેળવવા બહુ ઉત્સુક હતા. તેમણે પોતાનો અભિલાપ પાર પાડવા કેટલાક મહેતાજીઓને પત્ર લખી જોયા હતા, જેમાં તેમના મનની તૃપ્તિ મારાથી થઇ હતી, અને તેથી મારો તેમનો પત્રવ્યવહાર ગદ્યપદ્યમાં ચોપાનિયા રૂપે ચાર વર્ષ ચાલ્યો હતો. આ મિત્ર તે કવિ છોટાલાલ નરભેરામ હાલ વડોદરા નિવાસી, ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યોના ટીકાકાર અને વિવેચક તથા વાગ્ભટાદિ સંસ્કૃત પુસ્તકોના ભાષાંતર કર્તા, ગુજરાતીમાં 'રસશાસ્ત્ર' અને 'શાંતિસુધા' કાવ્યના રચનાર હતા. એ મિત્રના પત્ર વ્યવહારથી મારી કાવ્યશક્તિ ખીલતી જતી હતી અને સંસ્કૃત આદિ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી હતી. મારી કવિતાને ખીલી ઉઠવાનું, નવો રસાલ કાલ આવવાનું "ચાવડા ચરિત્ર" કાવ્યના રસાનુભવથી થયું હતું. ઘણું કરી હું સરભોણ હતો ત્યારે " બુદ્ધિ પ્રકાશ"માં કવિ હરજીવન કુબેરજી જે હમણાં રૂવિરાજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમના ચાવડા ચરિત્ર કાવ્યની પહોંચ મારા વાંચવામાં આવી હતી; જેમાંની એ કવિતા વાંચી તે પુસ્તક આખું વાંચવાને હું બહુ ઉત્સુક થયો હતો, પણ તે વખતે એ પુસ્તક મળ્યું નહોતું. દહેજ આવ્યા પછી લખી ગામની નિશાળમાંથી તે મળી આવ્યું; જે ગામના સભ્ય લોકને સંભળાવી મેં એવા પ્રસન્ન કર્યા હતા કે, જેમણે મારાથી સાંભળ્યું હશે તે જીવતાં સુધી મને સ્મરણમાં રાખ્યા વિના રહેશે નહિ. ચાવડા ચરિત્રે ગામ લોકનો ચાહ મારા ઉપર ઘણોજ વધાર્યો હતો, એ વિષે સારમાં લખતાં પણ લંબાણ થાય

માટે કશું લખતો નથી. ચાવડા ચરિત્ર કાવ્ય મારી કવિતાની છાપને સ્વાતિ-જળ જેવું, કાવ્ય વાટિકાને મઘાની વૃષ્ટિ જેવું તથા નવોઢાને રસિક રમણ મળ્યા જેવું થઇ પડ્યું. હું ખરૂં કહું છું કે, એ કાવ્યે કરી મારી કવિતા-વેલી ખીલી. એ સમયથી તેનું રૂપ બદલાયું અને ગજરેલ સરાણે ચઢાવ્યા જેવો ચમત્કાર એ પછી અનુભવાયો.

ચાવડા ચરિત્રની ચૂટકી લાગ્યા પછી સંવત ૧૯૨૭ માં મેં શ્રાવક લોકના ભોજકને મુખે સાંભળેલા લીલાવતીના રાસ ઉપરથી છંદોબદ્ધ "લીલાવતી કથા" રચી, જે મારા ગ્રંથોમાં જનપ્રિય ગણાઈ છે, એ કથા-માંના "આત્મજ્ઞાનોપ્રદેશ" પરથી થતી મારી પરિક્ષા જોવા તે વૃદ્ધ ડોશી-ઓને સંભળાવ્યો હતો, જે સાંભળી તેમનાંમાં મારે વિષે ગુરૂ જેવી ભાવના સ્ફુરેલી મેં જોઈ હતી.

લીલાવતી કથાને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા, એ દ્વારે મારૂં દારિદ્રય દૂર કરવા મેં મનમાં ઘણાં ઘણાં હવાઈ કિલ્લા ચણ્યા, પ્રયત્ન કરી જોયા પણ કશું વળ્યું નહિ. વય, વસિલો અને વિખ્યાતી નહિ એવાનું નજ વળે એ સિદ્ધાંત પાકો કરી મેં એ વિષે પાંપળાં કરવાં પડયાં મૂક્યાં—એવામાં ૧૮૭૧ ના જુલાઇ માસમાં ભરૂચ જિલ્લા ખાતે રા. સા. ગોપાળજી ગુલાબભાઇ દેશાઈ સબ ડેપ્યુટી થઈ આવ્યા. પાછળથી તેઓ ડેપ્યુટી થયા હતા. તેમણે આવતાં વારને પોતાના રોપનો કોરડો મહેતાજીઓ ઉપર મોટી ચોંપથી ચલાવવા માંડ્યો. મારે ને તેમને એક વાતમાં મતભેદ પડવાથી બંન્નેની તકરાર ઈન્સ્પેક્ટર સુધી ગઇ. મેં સત્ય વાત અર્જી દ્વારા ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને જણાવવા ઉપરીના ભયથી ન ડરતાં મનનું સાચ્ચું સ્વાતંત્ર્ય દર્શાવ્યું, તેમ તેમણે પોતાના સામે માથું ઉંચકનારને નોકરીથી દૂર કરી પોતાના કામનો માર્ગ મોકળો કરવા ડૉકટર જી. બુલર, એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરને વિનંતી કીધી; જેમાં બંન્નેને શાંત પડવાનો ન્યાય મળ્યો હતો. આ તોફાની ગડગડાટ એક બીજાને જાણ્યા પ્રીછ્યા પહેલાંજ થયો હતો અને તેથીજ "પાણીમાં રહેવું અને મગર સાથે રોશણાં" જેવું જોઈ તેમના તાબામાંથી છુટવા મેં વિચાર્યું હતું. પણ પછી મારૂં તેમને મળવું થતા અન્યોન્યે એક બીજાને ઓળખી લીધા હતા. તોપણ મારી નિશાળની પરિક્ષા તેમને હાથે ઠીક ન ઉતરવાથી મારો પગાર રૂ. ૨૦) થયો હતો, તે પરિક્ષા પછી રૂ. ૧૫) થયો. વખત જતાં મારી શુદ્ધ વૃત્તિ અને નિર્દોષ સ્વતંત્ર સ્વભાવ જોઇ મારી સાથે તેમનો સ્વાભાવિક સ્નેહ થયો, ત્યારે મેં મારી "લીલાવતી કથા"

તેમને બતાવી તે ઉત્તેજન મળવા શું કરવું તે વિષે પૂછ્યું; તેમણે એ કથા અવકાશે અવલોકિ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફ મોકલી ઉત્તેજન મળવા અરજી કરવા પત્રદ્વારે જણાવ્યું, પણ તેમ કરી જોવાનો પરિણામ નિષ્ફળતામાંજ આવ્યો; એ પછી સન ૧૮૭૫ માં પરિક્ષા માટે તેમનું દહેજ આવવું થયું ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું કે, હવે હું શો વિષય લખું કે સરકારમાંથી ઉત્તેજન મળે? તેમણે વિચારી ઉત્તર આપ્યો કે, કેળવણી ખાતા સંબંધમાં કવિતારૂપ ઇતિહાસ લખો એમાં બુક કમીટીને વાંધો કાઢવા જેવું કશું નહિ આવે. વળી એ વિષય નવોજ ગણાઈ એને કેળવણીખાતા તરફથી ઉત્તેજન મળશે. મેં આ સૂચના સાંભળી કહ્યું કે, એ વિષય કવિતામાં મારાથી લખી નહિ શકાય. વિષય કવિતા ગ્રહણ કરે એવો જોઇએ. એ વિષયમાં કવિતા રસયુક્ત રચાય નહિ. અને જેમાં રસ ન આવે તે કવિતા કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે સમજાવી મેં કહ્યું. તોપણ યત્ન કરી જોવા મને તેમણે આગ્રહ કર્યો હતો, તથા એક બે વાર મળવું થતાં તે વિષે ટોકણી કરી હતી; એથી થોડો વખત વીતતાં મેં એ કામનો આદર કર્યો હતો. આ સમયમાં મારા પિતા તા. ૫મી ઑગસ્ટ સન ૧૮૭૫, સંવત્ ૧૯૩૧ ના શ્રાવણ સુદિ ૪ ગુરૂવારે દહેજમાં દેવલોક પામ્યા. પરલોક ગમન પહેલાં પહોરવારજ તેમણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને ખાટલામાં બેઠા થઈ લાકડીનો ટેકો રાખી સ્થિર રહી પ્રસન્ન મુખમુદ્રા કરી બોલ્યા કે—

"ગણપત! આજ હું બહુ પ્રસન્ન છું! તારા ઉપર બહુ પ્રસન્ન છું!! તેં મારે માટે બહુ કર્યું છે. બાપ માટે તારા જેવું કરનાર થોડાંજ હશે. આજ તને આશિષ આપું છું કે, તારૂં કોટિ કલ્યાણ થજો!" ઇત્યાદિ. આમ છેલ્લો આશિર્વાદ આપ્યા પછી રાતના સાડા સાત વાગે તેઓ નિર્વાણ પામ્યા હતા.

સન ૧૮૭૬ ના ડિસેંબર આખરે દહેજથી મારી બદલી ભરૂચમાં નં. ૩ ની નિશાળમાં થઈ. ભરૂચમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવવાનો મને પ્રથમ પ્રસંગ મળ્યો. એ યોગ એવી રીતે આવ્યો કે, એ શહેરમાં નાના પાયા ઉપર પ્રાર્થના સમાજ ચાલતો હતો, તેના પ્રમુખ રા. રા. સુરજરામભાઈ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ, જે એ શહેરમાં રેજીસ્ટ્રાર હતા તેમને મેં તા. ૨૮ મી જુલાઇ સન ૧૮૭૭ શનિવારે ચીઠી લખી જણાવ્યું કે—રવિવાર આપને ત્યાંનું પ્રાર્થનાદિનું કામ પત્યા પછી મને કંઇક બોલવા અવકાશ આપશો કે શી રીતે? મને ઉત્તર મળ્યો કે—ઘણી ખુશી સાથે આપને પહેલી જોગવાઇ

આપીશું. તા. ૨૯ મી રવિવારે સાયંકાળે હું સમાજમાં ગયો, ત્યાં ક્રમ પ્રમાણે સમાજનું કામ ચાલવા દેવાનું કહી પછી મેં બોલવાનું રાખ્યું. એ વર્ષમાં અષાડ માસ વીત્યા સુધીમાં વર્ષાદ નહિ થયેલો તેથી મેં તે સંબંધમાં ઈશ્વિર પ્રાર્થનાની કવિતા રચી હતી. એ સમયે તે સંભળાવતાં સમાજ બહુજ પ્રસન્ન થયો અને મારાપર પ્રેમ દર્શાવ્યો. પ્રમુખે પછી વર્ષાદ સંબંધમાં ઈશ્વિર પ્રાર્થના કરવા મોટો જનસમાજ તા. ૧૯ મી ઓગસ્ટ સંવત્ ૧૯૩૩ શ્રાવણ સુદિ ૧૧ રવિવારે મેળવવા ગોઠવણ કરી, તે મેળામાં વાંચવા નવી પ્રાર્થના રચી લાવવા ચીઠ્ઠી લખી મને વિનતિ કીધી હતી. શ્રાવણ સુદિ ૧૧ રવિવારે શહેરના નામાંકિત નરો, સંભાવિત ગ્રહસ્થો તથા બીજાઓનો મોટો મેળો મળ્યો હતો, જેમાં પ્રાર્થના સમાજના મેંબરો તથા અન્ય જનો પણ હતા. અનેક ઉત્સાહીઓ ગદ્ય પદ્યમાં પ્રાર્થના રચી લાવ્યા હતા, અને સભાનું પ્રમુખસ્થાન રા. બા. ચુનીલાલ વેણીલાલ ડેપ્યુટી કલેક્ટરે દીપાવ્યું હતું. એ સમયે ઈશ્વિર પ્રાર્થનાનું લાંબું ભાષણ પ્રમુખના સુપુત્ર મોતીલાલ ચુનીલાલ હાલ જેઓ ભરૂચ મ્યુનિસીપાલીટીના પ્રેસિડેન્ટ અને તે સમયે ટ્રેઝરી ઓફીસના હેડ એકાઉન્ટંટ હતા તેમનું હતું; કવિ દલપતરામ દુર્લભરામે, પ્રાર્થનાની કવિતા સુકંઠે ગાઈ સંભળાવી હતી તથા બીજાઓએ પણ સમયાનુસાર ભાષણ કર્યાં હતાં. સર્વ બોલી રહ્યા પછી પ્રમુખને અપરિચિત એવો, તે વખતમાં ચોથિયા તાવથી તવાયલો હું બોલવા ઉભો થયો. મારી કવિતારૂપ પ્રાર્થના સાંભળી શ્રોતાઓ બહુ પ્રસન્ન થયા; જેમાં સભાધ્યક્ષ ઉપર તેની ઘણી અસર થઈ. આથી તેમણે મારી પાસે બેઠેલા પોતાના શિરસ્તેદાર રા. રા. હરિનારાયણ બાપુરામ જે મારા જ્ઞાતિબંધુ અને સંબંધી હતા, તેમને મારે વિષે પૂછ્યું; જેમણે તે વિષે ખુલાસો કરતાં ઉભા થઇ ખુલ્લા અંતઃકરણથી ભાષણ કરતાં તેઓ બોલ્યા કે—" અહિં બહુ પ્રાર્થનાઓ બોલાઈ, પણ પ્રભુ જે સાંભળી પ્રકટ થાય અને તેમના અંતરમાં ઉતરે એવી પ્રાર્થના મહેતાજી ગણપતરામની છે, આપણ ચર્મચક્ષુથી ઇશ્વરને જોઈ શકાતા નથી, પણ આ ગણપતરામની પ્રાર્થના સાંભળવા પ્રભુ અત્ર પધારેલા હોવા જોઇએ, અને તેથી આપણે ખુરશીઓ અને બાંક ઉપર બેસી એ પ્રાર્થના સાંભળી એ અઘટિત કીધું છે. ખરી રીતે તો એ છે કે એ પ્રાર્થના આપણે સર્વેએ ઉભા રહી હાથ જોડી સાથે ઉચ્ચારવી જોઇએ, છાપેલી તેની પ્રતો આપણી પાસે નથી તેથી તેમ થઇ શકતું નથી. એ દિલગીર થવા જેવું છે; તોપણ આપણી ભુલ સુધારવા હવે બેઠકો ઉપરથી

હેરે બેસી જઇ ગણપતરામને આપણી વચ્ચે બેસાડી હાથ જોડી પ્રભુનું ધ્યાન ધરી જાણે આપણેજ પ્રાર્થના કરતા હોઇએ તેમ એ પ્રાર્થના ફરી વંચાવવી." આ પ્રમાણે અધ્યક્ષના કહેવા પછી તેમ કરવામાં આવ્યું હતું; એવામાં કોઇએ તેમને કહ્યું કે, ગઇ વખતની પ્રાર્થના આ કરતાં ઉતરે એવી ન હતી. આ ઉપરથી તે પ્રાર્થના પણ ફરી વંચાવી હતી. સભાધ્યક્ષ રા. બા. ચુનીલાલે એ પછી મારી પ્રાર્થનાની નકલ કરી તેમને આપવા ઇચ્છા જણાવી. દર રવિવારે અવકાશે પોતાને ત્યાં આવવા મને મીઠા બોલોમાં કહ્યું હતું. ત્રીજી પ્રાર્થના રચાતી હતી એવામાં વર્ષાદે લીલાલહેર કરવાથી તે પ્રાર્થના, ઇશ્વરનો ગુણાનુવાદ તથા તેનો ઉપકાર કૃષ્ણાષ્ટમીની સભામાં વાંચ્યો હતો. સંવત્ ૧૯૩૪ આષાઢ સુદિ ૧૧ના દિવસે એ વર્ષમાં સવેળા દાદ સાંભળી પર્જન્યપ્રેર્યા સંબંધમાં ઉપકાર સ્તવન ગાયું હતું. કોઈ પણ સભા પ્રસંગે હું બોલવાનો છું એમ જાણતા તો ત્યાં રા. બા. ચુનીલાલ અવશ્ય પોતાની હાજરી આપતા હતા. વર્ષાદ સંબંધની ઇશ્વર પ્રાર્થનાની એક નાની ચોપડી તે વખતની લખેલી મારા લેખોમાં ગણવા જેવી છે.

સન ૧૮૭૭ ના અક્ટોબરમાં રા. સા. ગોપાળજી ડે. એ. ઈ. ની બદલી ખેડા જીલ્લામાં થવાથી તે ત્યાં જવાના હતા, તેવામાં ભરૂચ જીલ્લાના ઘણાખરા મહેતાજીઓ મળવા–ભેટવા ભરૂચ આવ્યા હતા. એવામાં તે તેમના મકાનમાં મહેતાજીઓનું થોડું મંડળ બેઠું હતું તે વખતે રા. સા. ગોપાળજીએ સુચવેલો કેળવણીનો કવિતારૂપ ઇતિહાસ જેને મેં "ભરૂચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ" એવું નામ આપ્યું હતું તેમાંનો અમુક થોડો ભાગ વાંચી સંભળાવ્યો. જેની અસર રા. સા. ગોપાળજી ઉપર એવી થઇ કે, તેથી તેમને હર્ષાશ્રુ આવ્યા અને તેથી તેઓ ગદગદ સ્વરે બોલ્યા કે—"ગણપતરામ! હું ગરીબ છું; જો રાજા હોત તો તમારી કવિતા એવી છે કે, એક ગામ આપત! તોપણ મારી ગુંજાસ પ્રમાણે હું તમને રૂા. ૨૦૦) આપીશ તે સ્વીકારજો." આ વખતે ભરૂચના તાલુકા માસ્તર મગનલાલ હરિભાઇ ત્યાં હતા તેમણે કહ્યું કે, "અમો સર્વ મહેતાજીઓ એ પુસ્તકના ગ્રાહક થઈ ઉત્તેજન આપીશું માટે આપે એમ કરવાની જરૂર નથી." આ પછી તા. ૧૫ અક્ટોબરને દિવસે ભરૂચની મુખ્ય નિશાળમાં મહેતાજીઓ તથા શહેરના સંભાવિત ગ્રહસ્થોની સભા ભરવામાં આવી, જેમાં અંગ્રેજી સ્કુલના માસ્તરો આદિ પણ હતા. પ્રમુખપદ એ સભામાં રા. બા. ચુનીલાલ વેણીલાલને આપવામાં આવ્યું હતું; જે વખતે મેં પ્રાચીન કેળવણી સંબંધની કવિતાઓ

ગાઈ સંભળાવી હતી; જે સાંભળી અંગ્રેજી સ્કુલના સ્વદેશાનુરાગી, દેશાભિમાની માસ્તરો ભારતવર્ષની પૂર્વ કેળવણીનો વૃત્તાંત સાંભળી મોટી હર્ષ ગર્જના કરી ઉઠયા હતા. સભાધ્યક્ષ તુષ્ટિદાનમાં મને બંધાવવાની પાઘડી હાથમાં લઇ એ વખતે બોલ્યા હતા કે,–"તમારા ગુણના પ્રમાણમાં આ વસ્તુ નહિ જેવી છે; તોપણ ફુલ નહિ, ફુલની પાંખડી ગણી કબુલ રાખશો." એ પછી મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો. સન ૧૮૭૭ ના આક્ટોબર માસની આખરમાં રા. સા. ગોપાળજીભાઈનું ખેડા જીલ્લા ખાતે જવું થયું અને મને મારા ગ્રંથ સંબંધમાં રૂ. ૨૦૦) ઉત્તેજન મળ્યું. એથી "ભરૂચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ" છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો. સમય આવેજ ફળ પાકે છે, તેમ એ સમય પછી "લીલાવતી કથા" માટે પણ થયું. રા. બા. ચુનીલાલ વેણીલાલને તેમના પરિચયમાં આવ્યા પછી એ કથા મેં જોવા આપી હતી; તેમણે તે પ્રસિદ્ધ રીતે વંચાવવા સભા ભરી એજ વર્ષના નવેંબરમાં મારી લીલાવતી કથાને પ્રસિદ્ધિમાં આણવા ઉત્સાહ દર્શાવ્યો, જેનું પરિણામ બહુ સારૂં આવ્યું. ભરૂચમાંથી એ કથાને સારૂ અનુમોદન મળ્યું, તેમજ મુંબઈના નામાંકિત નરો રા. બા. ચુનીલાલભાઈના મિત્રો, ડીસેં-બરમાં નાતાલ ટાંકણે ભરૂચ આવ્યા હતા તેમના તરફથી પણ સારૂં ઉત્તેજન મળ્યું. કચ્છના દિવાન રા. બા. મણિભાઇ જશભાઇને વિનંતીપત્ર લખવાથી ત્યાંથી પણ જોઇએ તેવું ઉત્તેજન મળ્યું, તેમજ બીજેથી પણ ઠીક ગ્રાહક મળી આવ્યા; આથી એ ગ્રંથ છપાવવાને જોગવાઇ મારાથી થઈ શકી. આ પ્રમાણે મારા કાર્યનો ઉદયકાળ થતાં હું સન ૧૮૭૭માં ભરૂચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ અને સન ૧૮૭૮ માં લીલાવતી કથા પ્રસિદ્ધ કરી શકી કંઇક પ્રસિદ્ધિમાં આવી શક્યો, તથા અનેક સુજ્ઞ જનોના હૃદયમાં પ્રેમથી વસી શક્યો. નામાંકિત નરમણી દિવાન બહાદુર મણીભાઈ જશભાઈના અંતરમાં પણ અપરિચિત લાંબે અંતરે છતાં એ વખતથીજ વસ્યો, સમય જતા ઘણોજ ઠસ્યો, એવો કે તેમના અવસાન સુધી ખસ્યો નહિ. તેમના છેલ્લા મંદવાડ સમયે સંવત્ ૧૯૫૬ના ફાગણ માસમાં હું તેમને જોવા પેટલાદ ગયો હતો ત્યાં બે દિવસ રહી તેમની આજ્ઞા લેવા હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે તે પોતાની પાસે બેઠેલા સ્વજ્ઞાતિ નાગર મંડળ પ્રત્યે બોલ્યા હતા કે—

"જીવતાને કોઈ જાણતું નથી, પણ મુઆ પછી તેના ગુણ ગવાય છે. આ કવિ છે, હમણાં એ બહુની જાણમાં નથી, પણ પાછળથી ગુજ–

રાતમાં એ બીજા પ્રેમાનંદ કહેવાશે !" મારી ગ્રંથ કૃતિઓથી મારી ગણના તેમને વખતના વહેવા સાથે એ પ્રમાણે થઈ હતી.

ભરૂચમાં લીલાવતી કથા સભામાં સંભળાવતા શ્રોતા બહુ પ્રસન્ન થયા હતા, તે સમયે રા. બા. ચુનીલાલ પોતાને ઉપજેલો આનંદ દર્શાવતા બોલ્યા હતા કે, "અમદાવાદ શહેરને માટે જેમ કવીશ્વર દલપતરામ છે, તેમ હવેથી આપણા શહેરના કવિ ગણપતરામને ગણવા."

ઉપર પ્રમાણે ભરૂચમાં મારા ઉદયનું પ્રભાત થઈ ભાગ્ય ભાનુનાં કિરણ જરા જણાતાં કષ્ટનું કાળુ વાદળ ચઢી આવ્યું; રા. સા. ગોપાળજીને ખેડા જીલ્લામાં ગયા પછી તેમના સ્વભાવની ઉગ્રતાને લીધે પોતાની ઓફી- સના કારકુનો તથા કેટલાંક મહેતાજીઓ સાથે અણરાગ થયો. સાવધાનપણું થોડું, તડાક ભડાક દેશ કાળ જાણ્યા વીના બોલવું અને અંતઃકરણ ઉઘાડુ એ દોષે તેમનું અનિષ્ટ ઇચ્છનારાઓએ એમના ઉપરી ઇન્સ્પેકટર સાહેબના કાન ભર્યા તથા તેમના ભડભડિયા સ્વભાવનું છીદ્ર તેમના આગળ ધર્યું. આથી થયું એમ કે, એમના સંબંધમાં જે જે આવેલા તેમને માથે તવાઈ આવી; જેમાં મુખ્ય હું હતો. જો કે રા. સા. ગોપાળજીએ મારૂં કશું દળ- દર ફેડયું નહોતું, પણ આવતાવારને તેમની મારેલી પાટૂથી હું પાછો પડયો હતો, તોપણ મારા ગુણ જાણી પાછળથી મને તેમને ચાહ્યો હતો અને તેમની રૂડી સલાહ સ્વીકારી મેં ભરૂચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ કેળવણી ખાતાના વરિષ્ટ અધિકારી સાહેબ તરફથી મારી સારી કદર થવા મેં રચ્યો હતો. ઇન્સ્પેકટર મી. ઈ. જાઇલ્સ સાહેબને ગોપાળજી સંબંધમાં વાંકું પડવાથી મારૂં ઇષ્ટિ થવા મેં કીધેલો યત્ન મારૂં અનિષ્ટ કરતાં થઈ પડયો. જો કે મારા યત્ન સંબંધમાં વિદ્વદ્વર્ય ગુજરાતી ગ્રંથ વિવે- ચક રા. સા. નવલરામ લક્ષ્મીરામે ૧૮૯૮ના "ગુજરાતી શાળા પત્ર" અંક પાચ-૭ માં ભરૂચ જીલ્લાના કેળવણી ખાતાના ઇતિહાસનું વિવેચન કરતાં મારી કૃતિની પ્રશંશા કરી મારૂં ભવિષ્ય સારૂં ભાખ્યું હતું, છતાં આ વખતે તો તેથી હું રાહુની દશામાં આવી પડયો; મારો પાંચ વર્ષનો પુત્ર ગત થયો હતો, હું અવસાનના મંદવાડમાંથી જરા પાસુ ફેરવતો થયો હતો તેવામાં ઇન્સ્પેકટર સાહેબે મુકામ અમદાવાદથી ભરૂચ તા. ૧૬ ડીસેં- બર સન ૧૮૭૮ના રોજ સાંજરે આવી ગોપાળજી સંબંધમાં તથા મારા ગ્રંથ સંબંધમાં મને સતાવ્રી જોયો, પણ મેં નિડરપણે જે સત્ય હતું તેજ નિવેદન કર્યું; તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૭૯ના દીવસે પણ

તેમને મને પોતાની પાસે તેડી ફરી વાત છેડી પોતાને વહેમ હતો તે સંબંધમાં પૂછ્યું, પણ તેમને પથ્ય ન આવે એવું કહે મારી નોકરી જશે, કે મને પગારમાં નુકશાન થશે એ વાતનો જરા પણ ધોકો ન ધરતાં મેં સત્યજ નિવેદન કર્યું; પણ તેથી તેમનાં મનની તૃપ્તિ થઇ નહિ જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સન ૧૮૭૯ના મે ની આખરે મારી બદલી રૂ. ૧૫) ના પગારમાં ખેડા જીલ્લાના કરમસદ ગામમાં થઇ. ભરૂચમાં મને એ વખતે રૂ. ૨૧) પગાર હતો અને રૂ. ૨૫) થવાની વકી હતી, એવામાં અજવાળામાં આવતો આ જીવ અંધારામાં ફેંકાયો. આ સમયમાં રા. સા. ગોપાળજીના પ્રસંગીઓ પણ ઓછે પગારે અનુચિત સ્થાને જઈ પડયાની પીડામાં આવી પડયા, અને તેમને પોતાને અધુરી મુદ્દતે પેન્સન લઇ "રીટાયર્ડ" થવાની જરૂર પડી. મારે રાહુ સ્થાનમાં આવ્યા જેવું થયું, તોપણ હું નિસ્તેજ થયો નહિ, પણ થોડો સમય વીત્યા પછી પાછો અજવાળામાં આવવાનું તપ આદરી બેઠો. કેળવણી ખાતા તરફની લેણાં દેણી મેં જોઈ લીધી, એથી અભ્યુદયનો રસ્તો સરસ્વતી સેવનમાં જ જોયો. મારે બરનો માર્ગ તેજ જણાયો, અને તેથી પ્રકાશમાં આવવા "પ્રતાપ નાટક" લખવા લક્ષમાં લીધું. એ નાટક લખવાની પ્રેરણા રા. સા. ગોપાળજીએજ કીધી હતી. એ વિષે પ્રતાપ નાટકની પ્રસ્તાવનાનાં પરિચ્છેદ ચાર, પાંચ, માં જણાવ્યું છે. એટલે અત્ર તે વિષે કશું જણાવતો નથી. પ્રતાપ નાટકનો પોણો ભાગ કરમસદમાં લખી નડિયાદમાં મેં તે પૂર્ણ કર્યું હતું. સન ૧૮૮૦ માં સપ્ટેંબરમાં મારી માંગણીથી મારી બદલી સરખે પગારે નડિયાદ બ્રાંચ નં. ૩ જાની નિશાળમાં થઈ હતી પણ રાહુની દશામાં ઉણું હશે તે પૂરૂં થવા ત્યાંથી સરખેજ પગારે ખેડાની નિશાળમાં સન ૧૮૮૧ ના ઓકટોબર આખરે, ખરે મને પૂણ દુઃખી થવા ત્યાંના પહેલા આસિસ્ટંટની જગોએ મારી બદલી થઈ. આ બદલી મારી કોઇ પણ કસુર માટે નહિ પણ ખેડાની કન્યાશાળાના મહેતીની બદલી નડિયાદ થવાથી તેમના સ્વામીની સગવડ નડિયાદમાં કરવા માટેજ કરવામાં આવી હતી; જે મારા ભાવીમાં ઉદ્યોત કરાવનારી હતી, છતાં તેને મેં મારા અભ્યુદયમાં પૂર્ણ અંધારૂં કરનારી જાણી. મારા પુત્રો નડિયાદમાં અંગ્રેજી કેળવણી લેતાં હતાં એથી મારૂં ગૃહસુત્ર મારે ત્યાંજ રાખવું પડયું અને જાતેજ ખેડામાં રહેવું પ્રાપ્ત થયું; આથી અદ્યાપિ સૂધી બહુધા હાથે "રોટ મંથન" નહિ કરેલું એવો હું બહુજ અકળાયો, અને તેથી શુભેચ્છુઓની સલાહ માની પ્રતાપ

નાટક દ્વારા મેં મારૂં ભાવિ જોવાનો નિશ્ચય કરી નોકરી ઉપરથી રજા લઈ દેશાટન કરવાનો આદર કર્યો. રાહુની છાયામાં રહે કોઇ પણ ગ્રહનું ગ્રહણ છૂટતું નથી. જો તે ગતિ કરી ખસે તોજ પાછો તેનો પ્રકાશ થાય છે; મેં આ વાતનું અનુકરણ કરી મારા ભાવીનો પ્રકાશ થવા પ્રતાપ નાટકના પ્રસિદ્ધિ પત્રરૂપે ખેડેથી ખશી મારૂં અદૃષ્ટ અજમાવી જોયું; જેનું પરિણામ ધાર્યા કરતાં અતિ ઉત્તમ આવ્યો. પ્રતાપ નાટકની કૃતિએ મારા ભાગ્યની ઉંધી પડેલી નૌકા છતી કરી નાખી. રા. સા. મોતીલાલ ચુનીલાલ એ સમયે મહેમદાબાદમાં મામલતદાર હતા, અને ભરૂચમાંથીજ મારા શુભેચ્છક સ્નેહી થયા હતા. તેમના આગ્રહથી દીન ૬ની "કેજ્યુયલ" રજા લઈ તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૮૮૨ માં મેં લીંબડીના ઠાકોર સર જસવંતસીંહની ભેટ લઈ સભા ભરાવી પ્રતાપ નાટક પ્રદર્શિત કર્યું. જ્યાં મારૂં સારૂં સન્માન થયું. એ પછી તા. ૧૩મી એપ્રીલથી માસ ૧) ની હકની રજા લઇ ભાવનગર, પાલીતાણા આદિ સ્થળે ફર્યો પણ સમયની પ્રતિકુળતાથી ધાર્યો અર્થ સર્યો નહિ. તોપણ ફેરો નિષ્ફળ ન જતાં ત્યાં સારૂં બીજારોપણ થયું, જેથી બીજી વખતના પ્રવાસમાં ધાર્યું કામ ભાવનગર તથા જુનાગઢ જવાથી થયું. ટૂંકી રજામાં ધાર્યું કામ કરવામાં ઠીક ન પડવાથી મેં તા. ૧૯મી ઑગસ્ટથી એક વર્ષની પગાર કપાતે રજા લીધી, અને "આટા તોલ દીકરી જલતી હૈ" એ સ્થિતિમાં અમદાવાદમાં ગૃહસુત્ર મુકી કમ કસી જોવા હું બહાર પડયો; જેનો પરિણામ એ આવ્યો કે. પ્રતાપ નાટકે મારા અભ્યુદય ઉપર આવેલું કાળું વાદળ ખસેડી નાખ્યું: અને ઋણ મુક્ત કર્યો; દારિદ્રયને મારા ઘરમાંથી હાંકી કાઢયું. પ્રતિષ્ઠા સાથે પૈસાની પ્રાપ્તિ કરાવી; સ્વપ્ને પણ જેમનો સમાગમ દુર્લભ એવાં નામાંકિત નરો નરવરો સાથે સ્નેહ જોડાવ્યો તથા મારી પ્રખ્યાતિ ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, કચ્છ, મુંબઈ, ઉદયપુર, અને કાશી સુધી પ્રસારી. આજ સુધી એ નાટકની ચાર આવૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

પ્રતાપ નાટક સંબંધના પ્રત્યેક પ્રસંગની વિગત જણાવતાં એક નિબંધ રચવા જેવું થાય, જેમાં મારી આત્મશ્લાઘાનો દોષ આવી જાય એવા ભયથી તે વિષે કશું લખવા હું નથી ઇચ્છતો, તોપણ ઇચ્છના યોગ્ય નૃપતિ અને નામાંકિત નરોના પ્રસંગમાં આવતા મેં જે સાંભળેલું જોએલું તે દેખાવ લાંબો કાળ વિત્યા છતાં મારી નજરે તરે છે તેમાંનું કંઇક જણાવું છું; સન ૧૮૮૨ ના સપ્ટેંબરની તારીખ ૨૩ મીએ ભરૂચમાં પ્રતાપ નાટ-

કનું વ્યાખ્યાન મેં આપ્યું ત્યારે સભાના પ્રમુખ રા. બા. ચુનીલાલ વેણીલાલ બોલ્યા હતા કે—"આજે કવિ ગણપતરામે આપણને તૃપ્ત ન થઇએ એવું તેમની વાણીનું અમૃત ચખાડ્યું, પણ તેમની વાણીના પ્રમાણમાં તેમનું શરીર બળવાન નથી, માટે ઇશ્વર તેમને એવા બળવાન બનાવો કે આપણે તેમની વાણીનો પૂર્ણ સ્વાદ અનુભવીએ." મુંબઇમાં તા. ૬ઠી અક્ટોબરે શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીને હું મળ્યો, અને તેમનાં મિત્ર મંડળ સમક્ષ તેમના મકાનમાં ચારેક દિવસ રાત્રિએ અવકાશે એ નાટક સંભળાવ્યું તેથી એ એટલા પ્રસન્ન થયા કે, તેમણે ઉદયપુરના મહારાણા દીવાળી ઉપર મુંબઇ પધારવાના છે માટે ત્યાં સુધી મને થોભવા કહી અંતર ઉર્મિ દાખી પ્રતાપ નાટકના બદલામાં મહારાણાશ્રી પાસેથી એક ગામ અપાવવા પોતાનો ઉદ્‌ગાર કાઢયો હતો. મહારાણા મુંબઈ આવી ન શકવાથી તા. ૨૨મી અકટોબરે શેઠ લક્ષ્મીદાસે ભાટીઆ મહાજન વાડીમાં સભા મેળવી પ્રતાપ નાટકનું વ્યાખ્યાન અપાવી મને ઘણા સજ્જન સમાગમનો લાભ આપી સારૂં ઉત્તેજન મળે તેમ કર્યું હતું. આ સમયમાં સર મંગળદાસ નત્થુભાઈએ પોતાના વાલકેશ્વર ઉપરના બંગલામાં મને રાત રાખી મારૂં નાટક સાંભળી પ્રસન્ન થઈ સારૂં ઉત્તેજન આપ્યું હતું. શેઠ લક્ષ્મીદાસે એ સમયમાં ઉદયપુરના મહારાણાશ્રી સજ્જનસિંહજી ઉપરનો પત્ર લખી આપી આગ્રહ કરી ઉદયપુર એ પછી મને મોકલ્યો હતો, ત્યાં મને સારૂં ઉત્તેજન મળ્યું હતું, પણ શેઠ લક્ષ્મીદાસને તેથી જોઇએ તેવી તૃપ્તી થઇ નહોતી. સન ૧૮૯૬ એપ્રીલમાં જે સમયે મેં લઘુભારત ભાગ ૧લો રચ્યો હતો તેવામાં ઈડરના ન્યાયાધીશ નડિયાદ નિવાસી કવિ મહાશંકર પીતાંબર, જે મારા મિત્ર હતા તેમના આગ્રહથી હું ઇડર ગયો હતો, તે સમયે ત્યાંના મહારાજા સર કેશરીસિંહજીના મેળાપમાં કાવ્ય વિનોદ કરતાં તે નામદાર ઉચ્ચર્યા હતા કે, "ગ્રંથ કર્તા કોઈ, અને નામ હોય બીજાનું હાલ એમ જોવાય છે. મેં પ્રતાપ નાટક પાંચ વાર વાંચ્યું છે અને તેના કર્તા તમેજ છો એવી મારી ખાત્રી થઈ છે."—ઇત્યાદિ. મહારાજાશ્રીએ મને રૂ. ૧૦૦) રોકડાનો શીરપાવ કર્યો હતો.

પ્રતાપ નાટક સંબંધના કાર્યથી પરવારી રહેવા આવતાં મેં સન ૧૮૮૩ ના નવેંમ્બરમાં ગુ. વ. સોસાયટીની જાહેર ખબર ઉપરથી કચ્છ દરબાર તરફથી રૂ. ૩૦૦) ના ઇનામનો—"આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા" નો નિબંધ નવ માસમાં લખી મોકલવાનો છતાં મુદત પાસે આવેલી તેથી દોઢ માસમાં

લખી મોકલ્યો; જેની "ફેર કોપી" કરવાનો સમય મળ્યો નહોતો. હરિદ્ભાઇના ત્રણ નિબંધ ગએલામાં મારો પાસ થવાની પૂર્ણ આશામાં હું હતો, પણ તેમાં વેવિશાળિઓ વર થવા જેવો જોગ બનવાથી હું નિષ્ફળ થયો હતો; પણ એ પછી કચ્છ દરબાર તરફના "મનોવિકાર તથા આશા નિરાશા" નાં બે નિબંધ લખી રૂ. ૧૫૦) પારિતોષિક મેળવી શકયો હતો. પ્રથમનો નિષ્ફળ નીવડેલો નિબંધ "બુદ્ધિપ્રકાશ" ના પૃષ્ટ ૨૦૦ ના પુરતો રૂ. ૩૦૦) ઇનામ માટે હતો ત્યારે આ સફળ થએલા નિબંધ પ્રત્યેક "બુદ્ધિપ્રકાશ" જેવડા પૃષ્ટ ૪૦ માં માંગ્યા હતા. કચ્છ દરબાર તરફ આઠ નિબંધો રચાવવાની જાહેર ખબર સન ૧૮૭૮માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તેમાંનાં એ બે નિબંધો હતા. એ આઠ નિબંધમાં પ્રત્યેકનું ઇનામ રૂ. ૫૦) રાખ્યું હતું, જેમાં "સત્સંગ" વિષેનો રા. રા. મણીશંકર પ્રભુરામ પંડિતનો પસંદ પડયો હતો. એ પછી બીજા નિબંધોનું ઇનામ વધારી પ્રત્યેકના રૂ. ૭૫) કરી અમુક ગ્રંથ કર્તાને આપવા ઠરાવ થયો હતો; જેમાં જે લખવાની ધર કોઈએ નહિ ઝીલેલી એવા બે—"મનોવિકાર તથા આશાનિરાશા" નાં મને આપવામાં આવ્યા હતા, જે પરિક્ષકને બહુજ પસંદ પડયા હતા, તેથી દિ. બા. મણીભાઈએ તેમના અભિપ્રાયની નકલ મને જોવા મોકલી તે સાથે એ નિબંધથી પોતાને ઉપજેલો પરમ સંતોષ પત્ર દ્વારે લખી જણાવ્યો હતો. આ નિબંધોનું પારિતોષિક આપવા પછી કચ્છ દરબારને ખર્ચે છપાવી તેના ગ્રંથ સ્વામિત્વનો લાભ પણ મનેજ આપવામાં આવ્યો હતો, આ પછી સન ૧૮૮૫માં કચ્છ દરબાર તરફના નિબંધોમાનો "શૌર્ય" વિષેનો નિબંધ જેને સોંપ્યો હતો તે લખી ન શકવાથી મને આપવામાં આવ્યો, જે લખી હું રૂ. ૭૫] મેળવી શકયો હતો. મારા સાંભળવા મેળે એ નિબંધ ગુ. વ. સોસાયટીને છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા આપેલો પણ ગેરવલ્લે પડી જવાથી છપાયો નહોતો. બાકીના નિબંધોનું શું થયું તે જાણવામાં આવ્યું નથી. આઠ નિબંધમાં નવમો "બાળલગ્ન" વિષેનો લખવો ઉમેરાયો હતો. એ નિબંધો ભેગા છપાવી તેને "કચ્છ નિબંધ સંગ્રહ" એવું નામ આપવું એવી દિ. બા. મણિભાઈની ઇચ્છા હતી. આ પછી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ સ્મારકનું રૂ. ૧૫૦] નું ઇનામ—"બાળલગ્નથી થતી હાનિ" વિષે ઇનામી કાવ્ય કલ્પિત સરસ્વતી ગુણવંતની કથા લખવાથી ગુ. વ. સો. તરફથી મને ૧૮૮૯ માં મળ્યું હતું, તથા તે પછી પારવતી કુંવર સ્મારકનું રૂ. ૩૦૦] નું ઇનામ "પાર્વતિ કુંવર ચરિત્ર"

લઘુ કાવ્યમાં રચી સન ૧૮૯૦ ના નવેંબરમાં મેળવ્યું હતું. આ કાવ્યનું પારિતોષિક સભામાં તે વંચાવી આપવાનું ઠર્યું હતું, એથી તેમ તથા સભાધ્યક્ષ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ ઇનામની રકમ સ્વહસ્તે આપતા ઉચર્યા હતાં કે–"રા. ગણપતરામની કવિતા ઘણી સારી છે; અને તેથી હું ધારૂં છું કે જેમ સોસાયટીએ મને સોનાને અક્ષરે કવીશ્વર પદ કોતરાવી આપ્યું છે તેમ એમને પણ આપે તો ખોટું નથી. એવા ગ્રહસ્થોને તો સોસાયટી સરખાએ રૂ. ૧૦૦) ને દર માહે કવિતા કરવા રાખવા જોઇએ."

પરોક્ષે મારી શક્તિનું માપ જાણી લીધા પછી વિદ્વાનો વખાણે, વારંવાર જેની કથા થતે અભાવ ન થાય, જે ચિરકાળ પર્યંત નાશ ન પામે, પણ જેની પરંપરા ચાલુ રહે તથા જેમાંથી જાણવાનું, બોધ લેવાનું ભારત જનો બહુ મળે એવો શિષ્ટ ગ્રંથ રચવાનો મને અભિલાષ થયો. વિચાર કરતાં એ વાતને યોગ્ય વિષય મને શ્રી વ્યાસ નારાયણ કૃત મહાભારત ભાસ્યું. અને તેથી મેં સંવત્ ૧૯૪૮, સન ૧૮૯૨ માં ગુર્જરગિરામાં કવિતા રૂપ લઘુભારત રચવાનો આદર કર્યો. કામનું મંડાણ કરતાં તો કર્યું;પણ પછી મને એ કામ મારી શક્તિ–ઉપરાંતનું સમજાયું; તો પણ પુરૂપ પ્રયત્ન શું કરી શકતો નથી. એ વિચાર દ્રઢ કરી હું મારા યત્નમાં લાગું રહ્યો, એથી કામની કઠિનતા સરલ રસવતિ થતી ગઈ જેથી હું આજ સુધીમાં લઘુ ભારત ના ચાર ભાગ રચી પ્રસિદ્ધ કરી શકયો છું; જેમાં મારી યોજના હતી એટલુ આવી ગયું છે. પ્રથમ ભાગના પ્રસિધિ પત્ર રૂપે મેં જાતેજ વેશ ભજવ્યો હતો, જેમાં પ્રશંસાના મોજા કાને બહુ અથડાઈ કવિવર પ્રેમાનંદ જેવો કહેવાતો સંભળાઈ મારી કૃતિનું માપ જાણી લેઇ હું ઘેર આવ્યો હતો; પણ તેથી પ્રતાપ નાટકના જેવું ઉત્તેજન મેળવી શકયો નહોતો, જે માત્ર એ કામનીજ બલીહારી હતી. પણ ખરી બલિહારી મેં દિ. બા. મણીભાઈની **उदये सविता रक्तो, रक्त, रक्तश्चास्तमने स्तथा** જેવી જોઈ, કે જેમના સહાયે કરી લઘુભારત ભાગ ૧ લો પ્રસિધ થયો. ભોજ જેવા સાહિત્ય ભોગી તે નામાંકિત નર સ્વર્ગવાસી થયા પછી વિના પ્રયાસે અમદાવાદ શહેરના શ્રીમાન્ રા. રા. ચીનુભાઈના ઉદાર હૃદયમાં દિ. બા. મણિભાઇ વિદેહ થતાં નિવસ્યા નહિ હોય શું ? એવો અનુભવ તેમના સમાગમથી મને થયો છે. એક ઉદાર આત્મા અનેક શુભ કાર્ય કરી શકે છે તો જ્યાં એક દેહમાં તેવા બે મળે તો શું ન થઇ શકે ?

મેં મારા પ્રત્યેક ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં મારે લગતી હકિકત ટૂંકામાં લખી પ્રસિદ્ધ કીધી છે, એટલે અત્ર તે વિષે પુનરૂક્તિ કરતો નથી. મારી બદલી ખેડે થયા પછી સન ૧૮૮૨ સંવત્ ૧૯૩૮ માં મેં મારૂં નિવાસ સ્થળ અમદાવાદમાં કરી જ્ઞાતિ વહેવાર ત્યાંજ બાંધ્યો. આમોદનું ઘર-બાર પિતાના દેવામાં ડૂબી ગયું હતું, છતાં ઇશ્વર કૃપાથી વાગ્દેવીના સહાયે અમદાવાદમાં પ્રતિષ્ટા સાથે હતું તેથી શ્રેષ્ટ સર્વ સંપાદન થયું, સન ૧૮૮૮ની સાલમાં અમદાવાદના જોઈન્ટ સેશન જજ દયારામ ગીદુમલે "હિંદુસંસાર સુધારા સમાજ"માં ઉપદેશકની જગોએ મારી યોજના રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ તથા વકીલ કેશવલાલ મોતીલાલના અભિપ્રાયથી કરવાથી હું મારી નોકરી પરથી વર્ષ એકની રજા લેઇ એ જગોએ જોડાયો હતો. એ જગોએ જોડાતા વારમાં મેં ભાષણ વખતે શ્રોતાઓને શીઘ્ર બોધ કરે એવી " બાળ લગ્નનો નિષેધ " એ નામની કવિતા રૂપ રૅાયલ સોળ પેજી એક ફર્માની ચોપડી ચાર દિવસમાં તૈયાર કરી તેની બે હજાર પ્રત છપાવી; જે ભાષણો આપતાં થોડા વખતમાં ખપી જવાથી તેની બીજી આવૃતિની બે હજાર પ્રત છપાવી હતી તે પણ શ્રોતાઓમાં ઉપડી ગઇ હતી. ગુજરાતના ઘણાખરા કસ્બા, શહેરો, તથા મુંબઈમાં મારા ભાષણોથી સારી અસર થયેલી મેં જોઇ હતી અને તેથી મારે બહુ સુજનો સાથે સ્નેહ થયો હતો. પ્રતાપ નાટકની પ્રસિદ્ધિ માટે મેં લીધેલી રજા પુરી થયા પછી મારી બદલી નડિયાદ મારી મૂળ જગોએ થઇ હતી જ્યાં જગ્યામાં ત્યાંને ત્યાં ફેરફરીમાં મારો પગાર રૂ. ૨૦) થયો હતો, એકંદરે મેં ઓગણીસ વર્ષ નડિયાદમાં ગાળ્યા હતા; જ્યાં રહી કાર્ય પરત્વે લાંબી રજાઓ ભોગવી હતી. નડિયાદમાં મારો પગાર વધવાનો વેત નહોતો, એથી ડેપ્યુટીઓએ બીજે બદલી કરાવી પગારમાં વધારો કરાવવા પ્રેરણા કરી હતી; પણ મેં જે ભિપથી મને હાનિ પહોંચી હતી તેથીજ મારી વૃદ્ધિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેથી નડિયાદ છોડી બીજે જવાની ના પાડી હતી. ઇશ્વરે મારો સંકલ્પ સિદ્ધ કર્યો અને હું ૫૧ વર્ષની વયેજ સંતોષ માની પંચાવન પુરા થયા પહેલા નોકરીથી છૂટો થયો.

મૂળથીજ હું છુટા વિચારનો, સાકર માંખણ ધરાવી મોટાઓના મન મેળવનારો નહોતો, પણ પ્રસંગે સત્ય વાતનું મારી વાણીથી નિદર્શન કરી જ્ઞાનવાન મહજનો અને તેવાંજ મહીશોના મન આકર્ષનારો હતો, તેને માટે એકજ ઉદાહરણ અત્ર આપું છું:—

નામદાર શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડની સવારી સન ૧૮૮૫ના એપ્રીલમાં પેટલાદ મહાલમાંથી પાછી ફરતા વડોદરે જવા નડિયાદ સ્ટેશને આવી હતી; એ સમયે નડિયાદના દેશાઈ બેચરદાસ વિહારીદાસે તેમના સન્માન માટે સ્ટેશન પાસે શમિયાનો ઉભો કરી સારો સમારંભ કર્યો હતો. તે તકે મહારાજાને સંભળાવા મારા હિતેચ્છુ મિત્ર માસ્તર મનસુખરામ નરસીહદાસના આગ્રહથી મેં એક કવિતા આગળથી રચી રાખી હતી, જે મહારાજા શ્રીના સન્માનની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થતા તેમને શ્રવણ કરાવવા હું તે નામદારના સન્મુખ ગયો, તે વખતે નડિયાદના સબજજ રા. સા. હરિલાલ સત્યવાદીએ મને કહ્યું કે—" વખત થોડો છે માટે selected portion (પસંદ કીધેલો ભાગ) વાંચજો." મેં કહ્યું કે, " જે છે તે તેવુંજ છે." કવિતા મહારાજાની પ્રશંસાની નહોતી, પણ રાજાને ઉપયુક્ત તત્વ બોધની આશીર્વાદ યુક્તની હતી. તેના આરંભનો દોહરો આ પ્રમાણે હતોઃ—

દોહરો.

" રાવ વખાણુ કરીજલે, કંઇ કવિ શુભ શીરપાવ,
રાવ બોધ કરી રીઝ શુભ, માંગુ શયાજીરાવ. "

મારી કવિતા અધિક વંચાતા મહારાજાના સેક્રેટરીએ–તેઓ શ્રીને સ્પેશીઅલ ટ્રેન ઉપડવાના સમયની સ્મૃતિ આપી, એથી મહારાજાએ " વૉચ " કાઢી જોઈ ચંચળ વૃતિ કરી, તે સમયે મેં કહ્યું કે— "રાજાઓ પ્રત્યેક કામ માટે ઘડિયાળ કાઢી વખત સામે જુએ છે, પણ કવિઓ તથા કારીગરો તેમને માટે જે કરે છે તેમાં તેમ કરતાં નથી. " મારૂં આ કહેવું સાંભળી મહારાજા શ્રી ઉભા થએલાં છતાં મુખ મલકાવી પોતાના આશન ઉપર બેસી ગયા, અને મારી કવિતા સંપૂર્ણ લક્ષપૂર્વક એક ચિતથી સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયાં, અને મનન કરવા તે માંગી લીધી. એ પછી ટ્રેનમાં બેસતાં તેમને વડોદરે હું જાઉં તો તેમને મળું એવી ઇચ્છા જણાવેલી. તે ઉપરથી નડિયાદના નાગર સદ્‌ગ્રહસ્થ, રા. રા. મોતીભાઇ રૂઘનાથજી પંડયાએ એ વાતની ખબર મને કરી હતી પણ કાળ બળે તેવો યોગ આવ્યો ન હતો.

સંવત્ ૧૯૫૮ ના જેષ્ટ માસમાં કચ્છના નામદાર મહારાવ શ્રી ખેંગારજી સવાઇ બહાદુરનાં કુંવરી શ્રી બા. કુંવરબાના લગ્ન પ્રસંગની કંકોત્રી આવવાથી હું ત્યાં ગયો હતો. ભુજનગર જતાં ગાડાનું પૈડું મારે

ડાબે પગે ભીંસાવાથી મને મોટી ઇજા થઇ હતી, એથી ત્યાં એક માસ પર્યંત ખાટલો સેવવો પડયો હતો, એ વખતે કવિઓ અને સુજનો મારી પાસે આવતા અને દીલગીર થઇ મને કહેતાં કે, અહિં આવ્યાનો કશો લહાવ કે લાભ લેવાયો નહિ, એ ખોટું થયું. હું તેમને કહેતો કે દૈવઇચ્છા બળવાન છે; આપણું ધાર્યું થતું નથી, ઉપરથી આમ કહેતો, પણ મનમાં નિશ્ચય હતો કે ઇશ્વિર મારૂં ધાર્યું પાર પાડશે, અને મારૂં અત્ર આવવું સાર્થક થશે. મહારાવશ્રીની મુલાકાત થતાં તેમને મારે શું સંભળાવવું એ વાતનો નિશ્ચય કરી ખાટલામાં પડે પડે મેં કંઇક કવિતા કરી હતી. જરા ટટાર થતા મેળાપનો યોગ આવતાં તે સંભળાવી, એથી તેઓ એટલાં પ્રસન્ન થયા કે મારો સત્કાર બીજા કવિઓ કરતાં શ્રેષ્ટ થયો હતો. મારી કવિતામાં મહારાવશ્રી પાસે મારૂં આવવાનું કારણ, તેમને વિષે શું જોયું તથા આશીર વચન. આ ત્રણ વાત હતી. જે તેઓ શ્રીએ પ્રસંન્ન વદને એકાગ્ર થઇ સાંભળી કવિતાવાળો કાગળ મારી પાસેથી માંગી લઇ તેમાંની કવિતાઓનું લક્ષપૂર્વક અવલોકન કર્યું હતું. હું મારે ઉતારે જતાંજ રૂા. ૧૫૦) ની શીખ મારે માટે એ પછી દરબાર તરફથી આવી હતી.

ભાવનગરનાં જોઇન્ટ સેશન જજ રા. રા. મોતીલાલ ત્રીભોવનદાસ સટ્ટાવાળા જે વગર મળે મારી ગ્રંથ કૃતિ આદિથી મારા મિત્ર થયા હતા તેમના આગ્રહથી તેમને મળવા હું સંવત્ ૧૯૬૧ ના ભાદરવામાં ભાવનગર ગયો હતો. ભાવનગરના એ સમયના દિવાન રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણીનાં સૌજન્ય વિષે મેં પુર્વાપર સારૂં સાંભળ્યું હતું, એથી ત્યાં ગયા પછી તેમને મળ્યો. અને સાંભળ્યા પ્રમાણેના તેમના સુગુણનો અનુભવ કર્યો જો કે હું તેઓને ઓળખતો નહોતો, પણ તેઓ મને નામથી જાણતાં; એથી તેમની મુલાકાતનો લાભ સારી રીતે મળ્યો. તેઓશ્રી સાહિત્ય ભોગી અને કવિતા કરી જાણનાર હોવાથી તેમની સાથે સ્વલ્પ સમયમાં કાવ્ય વિનોદ કરવાથી મારાથી તેમને બહુ આનંદ ઉપજેલો મેં જોયો હતો. તેઓશ્રીએ ભાવનગરના નામદાર ઠાકોર શ્રી ભાવસિંહજીની મુલાકાતનો યોગ કરી આપવાથી હું તે નામદારને મળ્યો હતો અને મુલાકાતમાં તેઓ શ્રીને આશીરવાદની કવિતા સંભળાવી હતી. એથી તે નામદાર ઉદાર નૃપતિ તરફથી રૂા. ૧૫૦) શીરપાવના મને મોકલવામાં આવ્યા હતા.

આજ સુધીમાં કચ્છ દરબાર તરફથી મારા ગ્રંથોને બીજા સ્થળો કરતાં સારૂં ઉત્તેજન મળ્યું છે. મૂળથીજ કચ્છ દરબાર કવિઓનો આશ્રય-

સ્થાન છે; હાલના મહારાવશ્રી ખેંગારજી સવાઇ બહાદુર કવિઓના કદરદાન છે; તેમના મૂળ દિવાન બહાદુર મણીભાઈ જશભાઇ ગુર્જર સાહિત્યની વૃદ્ધિના સંપૂર્ણ સહાયક હતા તથા તેમના પછી મહારાવશ્રીના મંત્રી રા. રા. છોટાલાલ સેવકરામ, જે જાતેજ ઉત્તમ કવિ છે, જેમના હાથમાં ભાષા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવાનું સોંપવામાં આવ્યું છે; કચ્છ રાજ્ય તરફથી ગ્રંથકારોને સારૂં અનુમોદન મળવાનાં કારણ એજ છે. અત્યાર સુધીમાં પ્રસંગોપાત મારા હાથે લખાયલી એક એક ફર્માની સાત નાની ચોપડીઓ છપાઈ છે; આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતાનો તથા શૌર્ય વિશેનો નિબંધ અને કેટલીક પ્રાસ્તાવિક કવિતાઓ છપાવવાની છે; પણ મારા જે ગ્રંથો લોકપ્રિય થઈ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે, જેની સંખ્યા દશની છે; તેણેજ મારો યશ વિસ્તાર્યો છે; જે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) લીલાવતી કથા

(૨) ભરૂચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ

(૩) પ્રતાપ નાટક

(૪) મનોવિકાર તથા આશા નિરાશા વિષે નિબંધ

(૫) લઘુભારત ભાગ ૧લો (આદિ, સભાપર્વ)

(૬) લઘુભારત ભાગ ૨જો (વન પર્વ)

(૭) લઘુભારત ભાગ ૩જો (વિરાટ તથા ઉદ્યોગ પર્વ)

(૮) લઘુભારત ભાગ ૪થો (ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય શૌકિતક તથા સ્ત્રી પર્વ)

(૯) બાળલગ્નથી થતી હાની વીશે સરસ્વતી ગુણવંતની કથા

(૧૦) પાર્વતી કુંવર ચરિત્ર

છેલ્લા બે ગ્રંથો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવ્યા છે.

અમદાવાદ. સંવત ૧૯૬૩ માઘ શુક્લ ૧૫ મંગળવાર
તા. ૨૯–૧–૦૭. **ગ. રા. ભટ.**

રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

રા. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૩ ના આશ્વિન માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે, એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૭ના અક્ટોબર માસની ૧૧મી તારીખે સૂર્યપુર (સુરત) માં થયો હતો. તે વખતે એમના પિતાનું ઘર આમલીરાન (જ્યાં હજી પણ નાગરોની ઘણી સારી વસ્તી છે, ત્યાં) આગળ હતું. એમનું હાલનું મકાન હવાડિયે ચકલેથી અંબાજીના દહેરા તરફ જતાં ડાબા હાથ પર આવેલું છે.

નિર્દોષ અને સાત્ત્વિક આનંદથી ભરેલાં પ્રથમનાં પાંચજ વર્ષ પૂરાં થયાં એટલે એમના વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ થયો, અને એમને ઇચ્છારામ મહેતાની એકડિઆ નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યા. એ મહેતાજી હિસાબમાં ઘણાજ હોશિયાર હતા; ‘ એક પૈસાનું શેર તો નાસરીનું શું ? ” એવા એવા ઝીણા પ્રશ્નો પણ એ પૂછતા, એ પ્રશ્નોનો ખરો ઉત્તર મળેથી સંતુષ્ટ થતા, અને ખરો ઉત્તર ન આપી શકે એવા ઠોઠ નિશાળિયાને પોતાની લાંબી સોટી વડે ચમકાવતા. નિશાળોમાં સોટીનો ઉપયોગ એ વખતે સાધારણ હતો, અને ઇચ્છારામ મહેતાજી માથા લગણ પ્હોંચે એવી પોતાની લાંબી સોટી વડે યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય પાત્ર જોઈને જે દાન કરતા તેમાં તેમનું ઔદાર્ય અથવા બુદ્ધિચાતુર્ય બીજા શિક્ષકો કરતાં વિશેષ હતું એમ માનવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. એમની નિશાળ ઘણી નામીચી હતી. એમના પુત્ર વલ્લભરામ, ગોપીપરાની પ્રેમચંદ રાયચંદ કન્યાશાળાના હેડ માસ્તર હતા. “ **लाडने बहवो गुणाः** ” એ શિક્ષણશાસ્ત્રના પ્રાચીન સૂત્રને અનુસાર આંક અને હિસાબનું જે શિક્ષણ તે વખતે ૬–૭ વર્ષના બાળકને મળ્યું હશે તે હાલના કરતાં ઘણું ચઢીઆતું અને સંગીન હશે એમાં સંશય નથી.

એકડિયા નિશાળનું એ શિક્ષણ પૂરૂં થતાં રા. કમળાશંકરને ગોપીપરાની છઠ્ઠા નંબરની મ્યુનિસિપલ ગુજરાતી નિશાળમાં મોકલવામાં આવ્યા. એ સમયે સુરતમાં ‘મહેતાજી’ની માનભરી પદવી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયલા અને પોતાના કર્તવ્ય બજાવવાની કુશળતા વડે વિશેષ નામાંકિત થયલા એવા ત્રણ શિક્ષકો સર્વ નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હતા, અને એ સર્વે સુરતના જાણીતા સુધારક દુર્ગારામ મંછારામ મહેતાજીના શિષ્ય હતા એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે. સુરજશંકર મહેતાજી સગરામપરાની નિશાળમાં હતા, ત્રિપુરાશંકર મહેતાજી ભાગાતળાવ આગળની પહેલ

નંબરની નિશાળમાં હતા, અને કેશવરામ મહેતાજી ગોપીપરાની છઠ્ઠા નંબરની નિશાળમાં હતા. એ મહેતાજીઓ આળસુ અને બેદરકાર નહોતા, પણ તન દઈને શિખવતા અને છોકરાઓ તરફ વાત્સલ્યભાવથી જોતા. ત્રિપુરાશંકર મહેતાજી અને કેશવરામ મહેતાજીની નિશાળો વચ્ચે હમેશાં ભારે સ્પર્ધા ચાલતી. મોહનલાલ રણછોડલાલ ઝવેરી તે વખતે ડેપ્યુટી હતા. તેમનો દબદબો ભારે હતો અને તેમનું માન હાલના 'ડિરેક્ટરો' કરતાં વિશેષ હતું. રા. કમળાશંકર ગોપીપરાની નિશાળમાં શીખતા ત્યારથી સ્વ. રતિરામ દુર્ગારામ પણ તેમની સાથેજ હતા, અને કૉલેજ સુધીનો અભ્યાસ પણ બેઉએ સાથે રહીને કર્યો હતો.

એ વખતના પ્રાથમિક શિક્ષણ વિષે આપણે કેટલુંક કહી ચૂક્યા, તો તેની સાથે એ વખતની રમતો વિષે પણ બે બોલ કહેવા ઠીક પડશે; કારણ કે રમતો અભ્યાસથી શ્રમિત થયલા કે શિક્ષકની સોટીના સન્તાપથી સીઝાઈ ગયલા ચિત્તને વિશ્રાન્તિ અને વિનોદ આપવા ઉપરાંત, માણસના બુદ્ધિબળ અને નીતિબળ વધારવામાં પણ ઘણો ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. મુખ્ય રમતોમાં ગિલ્લીદંડા, ગંજ, દરમાનનું પૂંછડું—એ ગણાવવા જેવાં છે. તે વખતે ક્રિકેટની વધારે સુધરેલી પણ વધારે ખરચાળ રમત પ્રચારમાં આવી નહોતી, પણ ગિલ્લીદંડાની રમત વધારે સાધારણ હતી. વળી, હોળીનું તોફાન તે વખતે હાલના કરતાં કંઈ ઓછું નહોતું; પણ તે વખતે હમણાંના 'વેગણયુદ્ધ'ને બદલે 'વાંસડાયુદ્ધ' ચાલતું. એવા યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર વીર બટુકોમાંના એક રા. કમળાશંકર હતા. પણ જેઓને પુસ્તકોનો પ્રેમ વિશેષ હોય તેવાઓના કર્મનું ક્ષેત્ર જુદુંજ હોય છે, અને તેઓ રણક્ષેત્રમાં વિજયવન્ત નીવડીને અન્યને ઈર્ષ્યાના કારણ થાય એવું ક્વચિતજ બને છે. રા. કમળાશંકરે પણ વાંસડાયુદ્ધની વીરતાને લીધે બટુકવર્ગમાં વિશેષ વિખ્યાતિ મેળવી હોય એમ જણાતું નથી.

બાર વર્ષની ઉમ્મરે રા. કમળાશંકરનો ગુજરાતી સાત ચોપડીનો અભ્યાસ પૂરો થયો. એમના સહાધ્યાયી સ્વ. રતિરામે ગુજરાતી નિશાળ છોડી કે તરતજ અંગ્રેજી માટે બ્રાંચ સ્કૂલમાં જવા માંડ્યું. પણ રા. કમળાશંકરના પિતાનો વિચાર એમને અંગ્રેજી ભણાવવાનો પાકો થયો નહોતો તેથી એક વરસ વિચારમાં ને વિચારમાં નીકળી ગયું. ત્યાર પછી એમણે બ્રાંચ સ્કૂલમાં જવા માંડ્યું. તે વખતે એ સ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે મણિધરપ્રસાદ તાપીદાસ નામના નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમનું શિક્ષણ સચોટ

અને સંપૂર્ણ હતું; અને જે વિષય તેઓ શિખવતા તેની છાપ એવી ચોક્કસ પડતી કે બુદ્ધિમાન્ શિષ્યના મગજ પરથી તો તે કદી પણ ખસતી નહીં. દરેક વિદ્યાર્થીને અકેકેક ધોરણમાં આખા વર્ષ સુધી રાખવાની પદ્ધતિ તે વખતે નહોતી; પણ ત્રણ ત્રણ મહિને કે છ છ મહિને પરીક્ષા લેવામાં આવતી, અને તેમાં જે છોકરાઓ સારી રીતે પસાર થતા તેમને ઉપલા ધોરણમાં ચ્હડાવવામાં આવતા. રા. કમળાશંકરે અંગ્રેજીનાં ત્રણ ધોરણો દોઢ વર્ષમાં પૂરાં કર્યા અને પછી હાઇસ્કૂલમાં ગયા.

અગાઉ એ હાઇસ્કૂલને માટે સરકારી મકાન નહોતું. જ્યાં પ્રથમ અંગ્રેજોની કોઠી હતી અને હાલ જ્યાં ડૉ. ડોસાભાઈ ફૂપરનું મકાન છે તેની પાસેના એક ખાનગી મકાનમાં (જેમાં હાલ મિશન સ્કૂલ છે તેમાં) હાઇસ્કૂલનું શિક્ષણકામ ચાલતું. પણ ઇ. સ. ૧૮૭૨માં, હાલ જે છે તે સરકારી મકાન હાઇસ્કૂલને માટે તૈયાર થયું, અને એજ વર્ષથી રા. કમળાશંકરે એ મકાનમાં અભ્યાસ અર્થે જવા માંડયું. માસિક પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે દરેક વર્ગમાં પહેલા બેત્રણ છોકરાઓને સ્કૉલર્શિપ આપવામાં આવતી, અને રા. કમળાશંકરને પણ એવી સ્કૉલર્શિપ મળી હતી. ચોથા ધોરણના બે વર્ગ હતા. એકમાં શિક્ષક તરીકે આત્માશંકર (ત્રિપુરાશંકર મહેતાજીના પુત્ર) હતા, અને બીજામાં સ્વ. હરિસુખરામ હતા. બેઉ વર્ગની વચ્ચે ભારે હરીફાઈ ચાલતી, પણ તેમાં રા. આત્માશંકરનું શિક્ષણ વધારે વખણાતું. એમનો ઉદ્યોગ, એમની આવડત, અને એમની પ્રામાણિકતા બ્રાંચ સ્કૂલના તે વખતના હેડમાસ્તર મણિધરપ્રસાદના જેવાંજ હતાં. ચોથા ધોરણમાં પસાર થઈને રા. કમળાશંકર પાંચમા ધોરણમાં ગયા. ત્યાં તેમના શિક્ષક દલપતરામ હતા. તેઓ શાન્ત સ્વભાવના, પણ ખંતથી શિષ્યના ઉપર કંઇક છાપ પાડી શકે એવા હતા. છઠ્ઠા ધોરણમાં, હવે રિટાયર થયલા મી. દોરાબજી એદલજી ગીમી, સ્વ. રેવાશંકર (જેઓ પણ ત્રિપુરાશંકર મહેતાજીના પુત્ર હતા તે), અને વલ્લભરામ, એ ત્રણ શિક્ષકોનો લાભ એમને થોડા થોડા વખતને માટે મળ્યો.

સાતમા ધોરણમાં, હાલના પ્રખ્યાત પ્રો. ખા. બ. જમશેદજી અરદેશર દલાલના (જે તે વખતે એ સ્કૂલના હેડમાસ્તર હતા તેમના) હાથતળે રા. કમળાશંકરને ઉત્તમ શિક્ષણ મળ્યું, અને એઓ તેમની ખાસ પ્રીતિનું પાત્ર થઇ પડયા. એ પ્રીત એવી હતી કે ખા. બ. દલાલની સુરતથી

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં બદલી થયલી ત્યાર પછી તે અમદાવાદમાં. પણ પોતાના સુરતના શિષ્ય કમળાશંકરના વખાણ કરતા, અને તેનો દાખલો લેવાનું બીજા વિદ્યાર્થીઓને કહેતા.

સુરતમાં તે વખતે ફર્સ્ટ ઍસિસ્ટંટ તરીકે પ્રખ્યાત મિ. ભાભા, જેઓ થોડોજ વખત પહેલાં મૈસોરમાં કેળવણીખાતાના સૌથી ઉપરી અમલદાર હતા, તે હતા. એઓ જ્યારે શિક્ષક થઈને આવ્યા ત્યારે ખા. બ. દલાલે છોકરાઓને તેઓનાં સદ્ભાગ્યને માટે અભિનંદન આપ્યું હતું અને મિ. ભાભાની ઘણી પ્રશંસા કરી હતી. પણ એ સદ્ભાગ્ય લાંબા વખત સુધી ટક્યું નહીં, કારણ કે તેઓ એ નિશાળમાં બેત્રણ મહિના જ રહ્યા. ત્યાર-પછી વલ્લભરામ ફર્સ્ટ ઍસિસ્ટંટનું કામ કરતા હતા.

વર્ષના મધ્યભાગમાં થોડો વખત હેડ માસ્તર તરીકે દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ અને ઍસિસ્ટંટ તરીકે મી. ગીમી હતા. દીવાન બહાદુરની શિક્ષણપદ્ધતિ ખા. બ. દલાલ કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારની હતી. બેઉનું શિક્ષણ અસરકારક હતું, પણ ખા. બ. દલાલ થોડા વખતમાં ઘણું શિખવવાની વૃત્તિ રાખતા, અને નઠારામાં નઠારા છોકરા કંઈક જાણે, પણ સારા છોકરાઓ તેનાથી ઘણું વધારે જાણે એવું પરિણામ લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, ત્યારે દી. બ. અંબાલાલ થોડુંજ શિખવતા પણ તે પાકકું શિખવતા.

એ સમયે મેટ્રિક્યુલેશનમાં અંગ્રેજી કવિતાઓનું વિવરણ (પૅરાફ્રેઝ) કરવું એ ફરજિયાત હતું, અને છોકરાઓને જુદા જુદા કવિઓની સારી સારી કૃતિઓમાંથી ઉત્તમ ફકરાઓ શિખવવામાં આવતા હતા. રા. કમળા-શંકર પાછળથી જ્યારે નડિયાદ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર થયા ત્યારે એમણે કાવ્યવિવરણ શિખવવા માટે એજ પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી.

આ વખતે રા. કમળાશંકરના સહાધ્યાયીઓમાં રા. ઇચ્છારામ ભગવાનદાસ દલાલ (જેઓ થોડા વખત પહેલાં પૂનામાં ઍ. ડાયરેક્ટર ઑફ એગ્રિકલ્ચર હતા તે), રા. ગાંડાભાઈ ઇંદ્રજી (જેઓ ડેપ્યુટી કલેક-ટરનો હોદ્દો ભોગવે છે તે), રા. છગનલાલ કાજી (જે હાલ જુનાગઢમાં એક મેડિકલ ઑફિસર છે તે), હોમસંગજી વાણિયા (અમદાવાદના જાણીતા વકીલ) એ મુખ્ય હતા. સ્કૂલમાં એમનો પોતાનો નબર ઘણુંખરું પહેલો રહેતો.

તે વખતના પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ અને સ્વ. રાજાસાહેબ સાતમા એડ્-વર્ડ જે વર્ષે મુંબાઈ આવ્યા તે વર્ષે, એટલે ઇ. સ. ૧૮૭૫માં, રા. કમળા-

શંકર મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં બેઠા. એ વખતે એમની ઉમ્મર ૧૭ વર્ષની હતી. મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં બેસનારા વિદ્યાર્થીઓને લખવા ઉપરાંત, મ્હોડાની પરીક્ષા પણ આપવી પડતી. અંગ્રેજીનું પરિણામ જણાયા પછી એ પરીક્ષા લેવાતી, અને અંગ્રેજીમાં જેઓ પસાર થયા હોય તેઓ-નેજ એ પરીક્ષા આપવાનો શ્રમ લેવાની, પરીક્ષકો જાણે અજાણે બાળક છોકરાઓને ગભરાવી મૂકે તો તે ગભરામણ સહન કરવાની, અને અન્તે સારૂંમાઠું જે કંઇ પરિણામ આવે તેનો હર્ષશોક પામવાની જરૂર પડતી. આ સઘળાંની રા. કમળાશંકરને પણ જરૂર પડી, અને આખરે એ પરીક્ષામાંથી તેઓ ઉત્તીર્ણ થયા.

પણ "માટલીકુટી"ની "માથાકુટી"માંથી છૂટયા એટલે સઘળીજ માથાકૂટનો અન્ત આવ્યો એમ નહોતું. આગળ અભ્યાસ કરવાને માટે છોકરાને મુંબઇ મોકલવો કે કેમ, એને કૉલેજનું શિક્ષણ આપવું કે ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લીડરની પરીક્ષામાં મોકલીનેજ સન્તોષ માનવો, એ મહાપ્રશ્ન રા. કમળા-શંકરના પિતા આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. અંગ્રેજી ભણવાનો જેનો વિચાર કાચો હતો તે પિતાનો સ્વતંત્ર રીતનો નિર્ણય કેવા પ્રકારનો થયો હતો એ વિષે કલ્પના કરવી નિરર્થક છે. રા. કમળાશંકરનું પોતાનું વલણ સ્વાભાવિક રીતે મુંબઈ જઈને આગળ અભ્યાસ કરવા તરફ હતું. પણ છેવટનો નિર્ણય કરવાનું કામ તેમના હાથમાં નહોતું. આ સમયે તેમના મનમાં ઘણો ગુંચવાડો થતો, અને શું કરવું તે તેમને સૂઝતું નહીં. એમના સહાધ્યાયી મિત્ર રા. ઇચ્છારામ ભગવાનદાસે તો એમને કહ્યું કે "હું જો તમારી જગાએ હોઉં તો એમનો એમ ઘરમાંથી પોલ થઇ જાઉં." પણ તેમ કરવાની વૃત્તિ એમનામાં બિલકુલ હતી નહીં. આખરે એ બાબતમાં ખા. બા. દલાલની સલાહ લેવામાં આવી. તેમણે જણાવ્યું કે "તમે મુનસફની પરીક્ષામાં પણ એક મહિનામાં પાસ થશો. પણ ધૃષ્ટતાની તમને જરૂર પડશે તે તમારામાં નથી. માટે તમે શિક્ષક થાઓ. કૉલેજનો અભ્યાસ કરવા માટે જો પૈસાની મદદ તમારે જોઇતી હોય તો તે મદદ હું આપીશ."

એ સલાહ પ્રમાણે મુંબાઈ જવાનો ઠરાવ થયો, અને રા. કમળા-શંકરે ઇ. સ. ૧૮૭૬માં મુંબાઇની એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થઈને પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કીધો. ખા. બ. દલાલે પૈસાની જે મદદ આપવાનું કહ્યું હતું તે એમને લેવી તો નહોતીજ ને લેવાની એમને બિલકુલ જરૂર

પણ પડી નહીં, કારણ કે એમને પોતાના અભ્યાસ દરમ્યાન સ્કૉલર્શિપ મળતી હતી. પહેલી ટર્મમાં દશ રૂપિયાની સ્કૉલર્શિપ મળતી, અને પછી છમાસિક પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે બાકીના વર્ષમાં પંદર રૂપિયાની મળતી. જેઓને આવી સ્કૉલર્શિપ મળતી તેઓને કૉલેજની ફીના મહિને ત્રણ રૂપિયા આપવા પડતા, અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને પાંચ રૂપિયા આપવા પડતા. છમાસિક પરીક્ષા લેવાતી તેને માટે અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃતમાં અભ્યાસક્રમ બહારની વધારાની (extra) ચોપડીઓ આગળથી નક્કી કરવામાં આવતી અને તેમાંથી પ્રશ્નો પૂછાતા. મુકરર કરેલા અભ્યાસક્રમમાં તે વખતે નિબન્ધને સ્થાન અપાયું નહોતું, તોપણ અંગ્રેજી સારૂં શિખવવામાં આવતું, નિબન્ધો પણ લખાવાતા, અને જે નિબન્ધો ઉત્તમ હોય તેના ઉપર "Princeps" એમ લખવામાં આવતું. રા. કમળાશંકરના લખેલા નિબન્ધ ઉપર "Princeps" એમ ઘણી વાર આવેલું. નિબન્ધ સિવાય ભાષાજ્ઞાનની કસોટી કરવા માટે પ્રશ્નપત્રોમાં ઘણી વાર વિવેચન કરવાનું પણ કહેવામાં આવતું.

પહેલે વર્ષે રા. કમળાશંકર, સ્વ. રતિરામ, રા. લલિતારામ, રા. લલિતાશંકર વ્યાસ એ સર્વે એકજ જ્ઞાતિના બન્ધુઓ સાથે ભણતા. પણ રા. લલિતાશંકર એફ. ઈ. એ. માં નપાસ થયા, અને રા. લલિતારામ, પરીક્ષામાં બિલકુલ બેઠાજ નહીં. એટલે એમને લાંબા વખત સુધીનો સહવાસ તો સ્વ. રતિરામની જોડેજ રહ્યો. બેઉ સાથે રહેતા, સાથે ભણતા, સાથે રાંધતા, અને સાથે જમતા. બેઉ જ્યારે યુનિવર્સિટિના ફેલો નીમાયા ત્યારે તેમના માનને માટે સુરતની નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રસંગે રા. રતિરામ તરફથી એ જૂની મૈત્રીના સમ્બન્ધ વિષે ઘણું અસરકારક નિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું, અને રા. કમળાશંકરના હૃદયમાં પણ એ પૂર્વકાળના છૂપાં સ્મરણો તાજાં થઈ આવ્યાં હતાં.

એ વખતે એલ્. એલ્. બી. ની ટર્મ આગળથી ભરી શકાતી હતી. પણ રા. કમળાશંકર તો દોઢ વર્ષ રહીને એફ. ઇ. એ. થવાના વિચારથીજ મુંબાઇ ગયા હતા; અને મુંબાઈમાં વધારે વખત રહેવાનો એમનો વિચાર નહોતો; વળી, રસોઈનું કામ પણ હમેશાં હાથે કરવાનું હતું એટલે તેમાં વખત જતો, તેથી એલ્. એલ્. બી ની ટર્મ એમણે ભરી નહોતી.

કૉલેજ તે વખતે ભાયખલામાં હતી. કૉલેજનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો

હતો. વર્ડ્ઝ્વર્થ, કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા, પીટર્સન સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા, અને ભાંડારકર એમના મદદનીશ હતા.

વર્ડ્ઝ્વર્થની શિક્ષણપદ્ધતિ ઉત્તમ હતી. એ જે શિખવતા તે પરીક્ષા પાસ કરાવવાના હેતુથી નહીં, પણ ખરા ઉમંગથી શિખવતા. જે વિષય શિખવતા હોય તેનું સારૂં જ્ઞાન આપવું એટલુંજ નહીં, પણ તેમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો, તેમાં વિદ્યાર્થીઓને આનન્દ પડે એવું કરવું, તેઓને એ વિષયના અભ્યાસનું વ્યસન લાગે એવું કરવું, એ તરફ એમનું ખાસ લક્ષ હતું. હાલમાં ઘણા પ્રોફેસરો કરે છે તેમ એ આખા કલાક સુધી ભાષણજ નહોતા આપ્યા કરતા, પણ ઘણી વાર વિદ્યાર્થીને પ્રશ્ન પૂછીને તેનીજ પાસે ઉત્તર કઢાવતા. વર્ડ્ઝ્વર્થ સાહેબ કલાસમાં આવે કે પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓની હાજરી પૂરે, પછી એક વિદ્યાર્થીને ઊભો કરે, પોતે ભાષણ આપતા જાય, અને વચમાં વચમાં પેલા વિદ્યાર્થીને ઓચિન્તા સવાલો પૂછતા જાય,—એ એમની શિખવવાની રીત હતી. એફ. ઈ. એ. ના વર્ગમાં ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ પહેલા વિલિયમથી તે ત્રીજા રિચર્ડ સુધીનો, અને ગ્રીસનો ઇતિહાસ આખો શીખવવાનો હતો. એ વિષય વર્ડ્ઝ્વર્થ શિખવતા. આખા વર્ષમાં એમણે ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ પ્રથમથી માંડીને પહેલા વિલિયમ સુધી—એટલે જ્યાંથી શીખવાનો શરૂ કરવાનો હતો ત્યાંસુધી,—શીખવ્યો, પણ એટલામાં ઇતિહાસનું એવું તો સારૂં જ્ઞાન આપ્યું અને ઇતિહાસમાં એવો તો રસ ઉત્પન્ન કર્યો કે તેની અસર રા. કમળાશંકર જેવાના મન ઉપર હંમેશને માટે રહી અને એમના હાથ નીચે ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને, તેમજ એમનો અંગ્રેજીમાં લખેલો 'ઈંગ્લાંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' વાંચનારાઓને પણ તે અતિલાભદાયી થઈ પડી. ઇતિહાસ શિખવતી વખતે વર્ડ્ઝ્વર્થ સાહેબ "Freeman's Sketch of European History" જેવી ચોપડીઓ વાંચવાની સર્વને ભલામણ કરતા. ઇતિહાસ સિવાય બેકનની નિબન્ધો અને શેક્સપિયરનાં નાટકો, એ પણ વર્ડ્ઝ્વર્થ જ શિખવતા.

ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરને પણ ઘણી ખંતથી શિખવવાની ટેવ હતી. એઓ સંસ્કૃત શિખવતા તે ઘણુંખરૂં છોકરાઓ પાસેજ ભાષાન્તર કરાવતા, અને જ્યાં પાઠફેર હોય ત્યાં આગળ કયો પાઠ સારો છે તેનો નિર્ણય પણ તેમનીજ પાસે કરાવતા.

કર્ક્હેમ અંગ્રેજીના પ્રોફેસર હતા. એ અને ડૉ. પીટર્સન બેઉ અંગ્રેજી

બોલતા તે સ્પષ્ટ અને સર્વથી સમજી શકાય એવી રીતે બોલતા. પીટર્સન સાહેબ છોકરાઓને ઘેર પણ બોલાવતા, મળતાવડો સ્વભાવ રાખતા, અને સંસ્કૃતમાં જે શિખવવાનું હોય તે શાસ્ત્રીની સાથે રહીને વાંચ્યા પછી ઘણી મધુર ભાષામાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ તે મૂકતા.

એવા ગુરુઓની પાસથી જ્ઞાન મેળવીને રા. કમળાશંકર ઈ. સ. ૧૮૭૭ના એપ્રિલ માસમાં એફ. ઈ. એ. ની પરીક્ષામાં બીજા વર્ગમાં પસાર થયા, અને એલફિન્સ્ટન કૉલેજના સઘળા વિદ્યાર્થીઓમાંથી એ પહેલે નંબરે પાસ થયલા હોવાથી એમને રૂ. ૩૨૫નું પારિતોષિક મળ્યું. ત્યાર પછી, 'અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ'નો ઐચ્છિક વિષય લઈને એમણે બી. એ. નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને તેમાં પણ ઈ. સ. ૧૮૭૮માં બીજા વર્ગમાં એ પસાર થયા. હજી સુધી નહિ મળેલી. પણ હવે આગળના ભારે અભ્યાસને માટે તદ્દન આવશ્યક, દ્રવ્યની મદદ, રા. કમળાશંકરને એમના સુખી વડીલો તરફથી મળી નહિ હોવાથી, એલ્ એલ્. બી. ને એમ. એ. થવાના વિચારો, બુદ્ધિબળ હોવા છતાં, વિચારમાત્રજ રહી ગયા; માત્ર શિષ્યવૃત્તિઓથી હડસેલાતું વિદ્યાર્થિજીવનનું વ્હાણ સ્વાભાવિક રીતેજ અટકી પડ્યું. ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રમાણે, વિદ્યાર્થિજીવનનાં દુઃખ વેઠીને, સાદાઇ અને સરળતાને સેવીને, જ્ઞાતિના સખ્ત નિયમોને દૃઢતાથી વળગી રહીને, સ્વાશ્રય અને સ્નેહનું અવલંબન કરીને, ઉદ્યોગ અને ખંતનું સામર્થ્ય ધરીને એમણે પ્રથમ આશ્રમના ધર્મનું પાલન કર્યું; અને જો કે, આપણા હાલના સમાજમાં એક આશ્રમના ધર્મ તો આપણે મુશ્કેલીથી બજાવી શકતા હોઈએ એટલામાં બીજા આશ્રમના ધર્મનો ભાર પણ આપણા શિર પર આવી પડે છે તેવું એમને પણ થયું હતું. તોપણ હવે એમનું વિદ્યાર્થિજીવન પૂરું થયું અને ગૃહસ્થાશ્રમની અનેક નવી નવી ફીકર ચિન્તાઓ એમના ઉપર આવી પડી.

પણ એમનું વિદ્યાર્થિજીવન પૂરું થયું એટલે હાલમાં અનેક ગ્રૅજ્યુએટો કરે છે તેમ એમણે વિદ્યાને વિસારી મૂકી હતી એમ નહોતું. વિદ્યા તે એક 'દ્રવ્ય મેળવવાના સાધન તરીકેજ ઉપયોગની છે એવું એમને નહોતું લાગતું, પણ એમને વિદ્યા તરફ સ્વયંભૂ પ્રેમ હતો, અને કૉલેજ છોડ્યા પછી પણ વિદ્યા વધારવા એ હંમેશ ઉત્સુક રહેતા. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર તો એમને મૂળથીજ વિશેષ ભાવ હતો. ન્હાનપણથી એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ સારો

કર્યો હતો. એઓ અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યારથી વિશ્વનાથ શાસ્ત્રીને ત્યાં સંસ્કૃત શીખવા જતા. એ વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી તે સુરતના સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી દિનમણિશંકર (જેની કીર્તિ હિંદુસ્તાનમાંજ નહીં, પણ યુરોપના સંસ્કૃત ભાષાભિજ્ઞોમાં પણ ફેલાયલી છે, જેના કીમતી પુસ્તકાલયનો ડૉ. બ્હૂલર જેવા વિદ્વાનો અને પ્રાચીન સાહિત્યશોધકોએ છૂટથી ઉપયોગ કરીને સંગીન સેવા બજાવી છે, જેઓ સુરતના ચાર "દદ્દાઓ"–(દુર્ગારામ, દલપતરામ, દાદોબા, અને દિનમણિશંકર)–માંના એક હતા, અને જેમણે વિલાયત જઈ આવનારા રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામને પાયશ્ચિત્ત આપી પાવન કરીને આખી નાગરી ન્યાતના ઉપર હંમેશનો અને ભૂલાય નહિ એવો ઉપકાર કર્યો છે તેમના) શિષ્ય હતા. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી સિવાય, સુરતના સગરામપરાના માર્તંડ શાસ્ત્રી પાસે જઈને પણ એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરેલો. એ શાસ્ત્રીને ત્યાં જવામા રા. બળવંતરાય (જેઓ હાલમાં સુરતના એક બાહોશ વકીલ અને આગેવાન શહેરી છે અને જેઓ પણ ત્રિપુરાશંકર મહેતાજીના પુત્ર થાય તે પણ) એમની સાથે હતા. બન્ને સાથે 'લઘુકૌમુદી'નો અભ્યાસ કરતા. બી. એ. થયા પછી રા. કમળાશંકર સુરતની નાણાવટમાં રહેનારા દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી પાસેથી ' સિદ્ધાન્તકૌમુદી ' શીખ્યા, અને બાકીનું સંસ્કૃત જ્ઞાન એમણે પોતે પોતાની મેળે સંપાદન કીધું.

પણ વિદ્વત્તાભર્યાં પુસ્તકો વાંચ્યા કર્યાથી કંઈ પેટ ભરાતું નથી અને એકલી વિદ્યાને સેવ્યા કર્યાથી કંઇ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. રા. કમળાશંકરે પોતાનું વિદ્યાર્થિજીવન પૂરૂં થયા પછી દ્રવ્યપ્રાપ્તિને માટે કયો માર્ગ શોધ્યો તે તરફ હવે આપણે વળીએ. જે વર્ષે એ બી. એ. માં પાસ થયા તેજ વર્ષે સર રિચર્ડ ટેંપલનો એવો ઠરાવ હતો કે મહેસુલી ખાતાના તીજોરરની રૂ. ૩૫)ની જગા તરતના બી. એ. થયલાઓને આપવી. ત્યાં દોઢ વર્ષ સુધીનો અનુભવ મેળવ્યા પછી મામલતદારી મળે એવી રીતની વ્યવસ્થા હતી. એ દોઢ વર્ષમાં higher અને lowerની પરીક્ષા આપવાની હતી. એ જગા માટે એમણે અરજી પણ કરેલી અને જગા સુરત શહેરમાં ખાલી પણ હતી. પણ સુરત શહેરમાં નીમણુક ન થતાં સુરતના માંડવી તાલુકામાં નીમણુક થઇ. ત્યાંનું પાણી ખરાબ. અને ત્યાં જવાથી એક સગાનું મરણ થયલું, તેથી એમના બાપ અને સસરા બેઉએ સખ્ત ના કહી, એટલે એ જગા લેવાનો વિચાર એમણે માંડી વાળ્યો અને એ કેળવણીખાતામાં દાખલ થયા. રા. ગુલાબદાસ નાણાવટી (જે હાલ ટ્રસ્ટ

ક્લાસ સબ્ જજ છે) સુરત મિશન હાઇ સ્કૂલમાંથી રજા પર ગયેલા તેમની જગાએ શિક્ષક તરીકે એક મહીનો રૂ. ૫૦)ને પગારે કામ કીધા પછી સરકારી હાઇ સ્કૂલમાં નવમા ઍસિસ્ટંટની જગા સબ્પ્રોટેમ રૂ. ૫૫)ને પગારે અથવા મરજી હોય તો રાજકોટમાં રૂ. ૮૦)ને પગારે એમને મળે એમ હતું. એમણે રાજકોટની જગા પસંદ કીધી, પણ ઘરનાં માણસોને સુરત છોડી રાજકોટ જવાના વિચારથી ઘણો ખેદ થયો એટલે રાજકોટ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને તરત તાર કીધો કે "more willing for Surat: accidental reason" (અણચિંતવ્યા કારણને લીધે સુરતમાં નોકરી લેવાને વધારે ખુશી છું). સાડાચાર મહીના સુધી સુરતમાં નોકરી કીધા પછી દોઢ મહીનો રહીને ઇ. સ. ૧૮૭૮માં ભરૂચ હાઇ સ્કૂલમાં રા. બા. પાર્વતીશંકરના હાથ નીચે રૂ. ૬૦)ને પગારે રા. ગગલ વનમાળી પાઠકને ઠેકાણે એમની નીમણુક થઇ. તે વખતે શંકર પાંડુરંગ પંડિતની–ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર–ઑફિસમાં રૂ. ૫૦)ની જગા ખાલી હતી. એ ખબર મિ. મોદક મારફત આવી હતી, પણ એ જગા લેવાથી આગળ કંઈ ઝાઝો લાભ મળે એમ જણાયું નહીં તેથી એની ના કહી.

ભરૂચ હાઇ સ્કૂલમાં એ નવ મહીના રહ્યા તે દરમ્યાન રા. બા. પાર્વતીશંકરની એમણે ઘણી પ્રીતિ સંપાદન કીધી. એમનું શિક્ષણ જોઇને, એમની કાળજી અને ખંત જોઇને, અને શિષ્યોમાં એમનો સારો ધાક રહેતો જોઇને એ ઘણા ખુશી થયા. પણ રા. બા. પાર્વતીશંકરની પ્રીતિનું સૌથી મ્હોટું કારણ તો એમનામાં તે વખતે સત્યનો જે પ્રેમ જણાયો અને સદ્વિચારોની જે સ્વતંત્રતા જણાઇ તે હતું. એ સત્યપ્રીતિ અને એ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યનો એક દાખલો આ સ્થળે આપવો અપ્રાસંગિક નહીં ગણાય. એક વખતે પબ્લિક સર્વિસની પરીક્ષામાં સુપરવાઇઝરનું કામ રા. કમળાશંકરને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પરીક્ષામાં બેઠેલા એક વિદ્યાર્થીની ટોપીમાંથી લખેલા કાગળિઆ નીકળી આવ્યા. આથી રા. કમળાશંકરે એ કેસ કમિટિ આગળ રજુ કીધો. એ વખતે પબ્લિક સર્વિસની પરીક્ષા માટે ત્રણ જણની કમિટિ નીમાતી. એક હાઇ સ્કૂલના હેડમાસ્તર (રા. બા. પાર્વતીશંકર), તેમના પહેલા મદદનીશ શિક્ષક (રા. છબીલારામ દોલતરામ, જેઓ સુરતના એક ધર્મચુસ્ત નાગર બ્રાહ્મણ છે, તે), અને ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર (શાસ્ત્રી ગણપતરામ). છબીલારામ તે વખતે સુરત

ગયા હતા, એટલે આ વિદ્યાર્થીના કેસનો નિર્ણય કરવાનું કામ રા. બા. પાર્વતીશંકર અને શાસ્ત્રી ગણપતરામનું હતું. રા. ગણપતરામનો અભિપ્રાય એવો જણાતો હતો કે "આપણે તો વિદ્યાર્થીઓએ કેટલી વિદ્યા સંપાદન કરી તેની પરીક્ષા કરવાની છે, આપણે કંઈ ચાલચલગતનાં પ્રમાણપત્રો એ લોકો પાસેથી લેતા નથી; માટે એ વિદ્યાર્થીને જવા દેવો." પણ રા. બા. પાર્વતીશંકરને એવી લુચ્ચાઈ તરફ ઘણો તિરસ્કાર હતો તેથી એ વિચાર માન્ય રહ્યો નહીં, એઓ રા. કમળાશંકરના મત સાથે મળતા આવ્યા. 'કૉપી કરનાર શિષ્યને કંઈ પણ શાસન કરવામાં ન આવે તો પછી સુપર્વાઇઝર રાખ્યાનું પ્રયોજન શું?" એમણે રા. કમળાશંકરનો વાંસો ઠોકીને એમને શાબાસી આપી, અને પેલા વિદ્યાર્થીને ઘટતી શિક્ષા કરી.

રા. બા. પાર્વતીશંકરે રા. કમળાશંકરને માટે ડૉ. બ્હૂલરને ભલામણ કરેલી તે પરથી એમને રૂ. ૮૦)ને પગારે અમદાવાદ હાઇ સ્કૂલમાં ચોથા ઍસિસ્ટંટની જગા મળી. એ સ્કૂલમાં તે વખતે પાંચજ ઍસિસ્ટંટ હતા. છેલ્લા ઍસિસ્ટંટ રા. રણછોડલાલ ખંભાતી (જે હાલ સુરતની હાઇ સ્કૂલના હેડ માસ્તર છે તે) હતા. બેસ્ટ સાહેબ હેડ માસ્તર હતા. ત્યાર પછી રા. કમળાશંકર ધીરે ધીરે નોકરીમાં ચડતા ગયા. વચમાં—ઈ. સ. ૧૮૮૨માં સુરત હાઈ સ્કૂલમાં દશ મહીના સારૂ એમની બદલી થયલી. તે વખતે જૂની ઢબના પ્રખ્યાત શિક્ષક મિ. ઉત્તમરામ નરભેરામ ત્યાં હેડ માસ્તર હતા. અમદાવાદની કૉલેજમાં તે વખતે એકલી પ્રિવિયસનીજ કલાસ હતી. તે, સ્કૂલ સાથે જોડાયલી હતી, અને સ્કૂલ તથા કૉલેજ બેઉના પ્રિન્સિપાલ તરીકે ખા. બ. જમશેદજી અરદેશર દલાલ હતા. એમનો રા. કમળાશંકર ઉપર ઘણો પ્રેમ હોવાથી એમના આગ્રહથી સરખે પગારે એટલે રૂ. ૯૦) ને પગાર—એ સુરતથી પાછા અમદાવાદ હાઇ સ્કૂલમાં ત્રીજા ઍસિસ્ટંટ તરીકે આવ્યા, અને વધતાં વધતાં પહેલા ઍસિસ્ટંટ થયા. ખા. બ. દલાલનો વખત કૉલેજમાં જ જતો, એટલે સ્કૂલની વ્યવસ્થા મોટે ભાગે એમના હાથમાં રહેતી અને સાતમા ધોરણમાં પણ એઓજ શીખવતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૯માં મિ. ઊનવાળાનો કાગળ ખા. બ. દલાલ ઉપર આવ્યો તે પરથી ભાવનગરની સામળદાસ કૉલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે એમની નીમણૂક થઈ. રાજ્યના નોકર તરીકે પગાર રૂા. ૨૫૦) થી રૂા. ૩૫૦)

સુધીનો, અને સરકારી નોકર તરીકે રૂ. ૩૦૦) સુધીનો આપવાની ખુશી બતાવવામાં આવી. બા. બ. દલાલે કહ્યું કે, "ત્યાં રાજ્યના નોકર તરીકે વધારે પગાર મળે એમ છે, તેથી તમે ખુશીથી રાજીનામું આપીને જાઓ. એ રાજ્યમાં કદાચ નહીં ફાવે તો બીજા કોઇ રાજ્યમાં હું તમને સારી નોકરી અપાવીશ." કેટલોક વખત વિચાર કર્યા પછી રા. કમળાશંકરે સરકારી નોકર તરીકે જવું એજ વધારે સલામતીભરેલું ગણ્યું અને એ પ્રમાણેની ઇચ્છા એમણે દર્શાવી. પણ એ દરમિયાન, રાજ્યમાં નોકરીનો લાભ થોડા સમયને માટે લેવાની કંઇક ખટપટ થયલી તેને લીધે ત્યાંથી એવો જવાબ મળ્યો કે સરકારી નોકરી પર હક રાખી અહીં આવવાની ગોઠવણ તમારે તમારી મેળે કરી લેવી. આ વાત અશક્ય હોવાથી ઇ. સ. ૧૮૮૯થી ૧૮૯૦, એ એક વર્ષને માટે એમણે રજા લીધી, અને ભાવનગર ગયા. એ વર્ષ દિવસમાં તે કૉલેજમા જાતજાતની ખટપટો જોઇ, રજવાડાની નોકરીથી કંટાળ્યા, અને રજા પુરી થતે અમદાવાદ રૂ. ૧૫૦)ને પગારે પહેલા ઍસિસ્ટંટ તરીકે પાછા ફર્યા.

ભાવનગર છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે પ્રસંગે એમને કેટલાક પોરબંદરના છોકરાઓ મળવા આવ્યા હતા, તેની સાથે વાતચીત થતાં અચાનક દ્વારકા જવાનો વિચાર થઇ આવ્યો. દલાલ સાહેબ તે વખતે અમરેલીના સુબા હતા, તેમને એ વિષે લખ્યું. તેમણે દ્વારકાના વહીવટદાર પર પત્ર લખીને બહુ સારી રીતે વ્યવસ્થા કરી આપી; અને રા. કમળાશંકર સહકુટુંબપરિવાર પાલીતાણા, જુનાગઢ, ગિરનાર, પોરબંદર (સુદામાપુરી), વેરાવળ પ્રભાસપાટણ, ને દ્વારકા જઈ આવ્યા. એમને યાત્રાનો શોખ વિશેષ હોવાથી એ સિવાય પણ બીજી બીજી મોટી યાત્રાઓ એમણે કરેલી છે. શ્રીનાથજીની યાત્રા એમણે કરેલી તેનું સવિસ્તર વર્ણન રા. અતિસુખશંકર (એમના પુત્ર) નું લખેલું વસન્તમાં "ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ" એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે સિવાય, ગયે વર્ષે દક્ષિણ તરફ ઠેઠ રામેશ્વર સુધીની યાત્રા એઓ કરી આવ્યા હતા; અને મદ્રાસ, તિરૂપતિ (બાલાજી), શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, કુંભકોણમ્ (કુંભઘોણમ્), ચિદંબરમ્, ત્રિચિનોપોલી (ત્રિશિરઃપુરમ્), મદુરા એ સર્વ જોવા લાયક સ્થળો જોઈ આવ્યા હતા. રામેશ્વર જતાં મદુરાની સેતુપતિ હાઈ સ્કૂલમાં મુકામ કર્યો હતો. ત્યાંના ઓટલા પર ખુરશી માંડીને એઓ બેઠા હતા. તે વખતે ખુરશી અચાનક ઉથલી જવાથી એમને ઓટલાનો પત્થર વાગ્યો હતો અને માથા પર સખ્ત ઘા થયો

હતો. તેને લીધે મદ્રાસમાં કેટલાક દિવસ સુધી એમને રોકાવું પડયું હતું. તે સિવાય, એ યાત્રા પણ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થઈ હતી. સઘળી યાત્રાઓ બને ત્યાંસુધી કુટુંબનાં સઘળાં માણસોને સાથે લઈનેજ કરવી એવો એમનો નિયમ છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૧માં એલફિન્સ્ટન કૉલેજના ડૉ. પીટર્સન રજા પર ગયલા તેમની જગાએ, મિ. એલ. આર. વૈદ્યનું મૃત્યુ થતાં, રા. કમળાશંકરની નીમણુક થઇ. સંસ્કૃતના પ્રોફેસરની જગા મેળવનાર પહેલા ગુજરાતી એઓજ હતા. પ્રો. આબાજી વિષ્ણુ કાથવટે અને ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર, એ બેઉની ભલામણથી એઓ પ્રિવિયસ, એફ. બી.એ. ઇંટર્મિડિયેટ, બી. એ.માં સંસ્કૃતના પરીક્ષક નીમાયા. મિ. કાથવટે અમદાવાદની કૉલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા. તે વખત અમદાવાદની સ્કૂલના સાતમા ધોરણમાં મોટે ભાગે કૉલેજના પ્રોફેસરોજ શિખવતા. તે પ્રમાણે પ્રો. કાથવટે પણ સ્કૂલમાં સંસ્કૃત શિખવતા. એમનો રા. કમળાશંકર ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. એમની "કીર્તિકૌમુદી"નાં પ્રૂફ એમણે રા. કમળાશંકર પાસે વંચાવેલાં. ડૉ. ભાંડારકરનો પ્રેમ પણ તેવોજ હતો. સંસ્કૃત લઈને કૉલેજનો અભ્યાસ કરનારા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તે વખતે નહીં જેવીજ હતી. તેવા સમયમાં રા. કમળાશંકરને સંસ્કૃત ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી તે જોઈને ડૉ. ભાંડારકરને આનન્દ થતો. એક વખત ન્યાયનો માસિક પરીક્ષાનો એમનો લખેલો પેપર એમણે કલાસમાં સઘળા વિદ્યાર્થીઓ આગળ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તેનાં વખાણ કીધાં હતાં. મિ. એલ. આર. વૈદ્યના મૃત્યુથી સંસ્કૃતના પરીક્ષકની જગા ખાલી પડેલી હોવાથી પ્રો. કાથવટેએ જસ્ટિસ તેલંગને લખ્યું કે 'પરીક્ષક તરીકે રા. કમળાશંકર નીમાવા જોઇએ.' એ વિચારને ડૉ. ભાંડારકરે પણ ટેકો આપ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૯૧ થી ઇ. સ. ૧૮૯૭ સુધી એટલે સાત વર્ષ સુધી એઓ એ પરીક્ષાઓમાં સંસ્કૃતના પરીક્ષક નીમાયા હતા. એ સાત વર્ષ એમણે પરીક્ષક તરીકે કામ કીધું, તેમાંનાં કેટલાંક વર્ષમાં એમના સાથી તરીકે ડૉ. પીટર્સન હતા.

મુંબાઈની કૉલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કીધા પછી ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના જૂન માસમાં રા. સા. મહીપતરામના મૃત્યુ પછી રૂ. ૧૫૦)ની, પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઇસ્ પ્રિન્સિપાલની જગા નવી નીકળી ત્યાં એમની બદલી થઈ. ઇ. સ. ૧૮૯૩માં ડેક્કન કૉલેજમાંથી ડૉ. ભાંડારકર

રિટાયર થયા તેની જગાએ અમદાવાદના પ્રો. કાથવટેની નીમણુક થઈ, અને પ્રો. કાથવટેની સલાહ પ્રમાણે ગુજરાત કૉલેજની ખાલી પડેલી જગા ઉપર નીમાવા માટે એમણે અરજી કરેલી અને બોર્ડના મેંબરો પણ એમની તરફેણમાં હતા. પણ જાઇલ્સ સાહેબ (જે ઇન્સ્પેક્ટર હતા તેમણે) કહ્યું કે "સરકાર તમારી નોકરીનો લાભ બોર્ડને આપવા તૈયાર થશે નહીં." તેજ વખતે એમના ઉપર વૅડ્ઝ્વર્થ સાહેબનો તાર આવ્યો હતો, તેમાં પૂછ્યું હતું કે 'એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં જવા માટે તમે કમળાશંકરને મોકલી શકશો ?' એ તારનો એમણે ઉપયોગ કર્યો અને ઇ. સ. ૧૮૯૩માં રા. કમળાશંકરની એલફિન્સ્ટન કૉલેજમા પ્રોફેસર તરીકે ૭ મહીના માટે નીમણુક થઈ. તે વખતે પીટર્સન સાહેબ પણ તેજ કૉલેજમાં હતા, પણ તે અંગ્રેજી શિખવતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૯૪માં પણ પાછી એજ પ્રમાણે એમની નીમણુક થયલી, અને દર વખતે બીજી ટર્મમાંજ નીમણુક થયલી તે છતાં એઓ કૉલેજમાં દાખલ થતા કે પહેલેજ દીવસથી, ને શીખવાતી ચોપડીના ચાલેલા ભાગની આગળથીજ કલાસ લેવા માંડતા. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં એઓ નડિઆદમાં હેડ માસ્તર તરીકે નીમાયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૯૬–૯૭માં પૂનાની કૉલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે એમણે કામ કર્યું હતું. એ વખતે પણ એમણે કંઈ અરજી કીધી નહોતી, પણ ઓચિન્તી તાર મારફતેજ એમની નીમણુક થયલી, અને તરત ત્યાં જઈને પોતાના શિક્ષણ વડે ત્યાંના સંસ્કૃત સાહિત્યના શોખીન વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ સંતોષ આપેલો.

એજ અરસામાં એઓને મુંબાઈ યુનિવર્સિટિના એક ફેલો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૯૬–૯૭માં એક પ્રસંગે સેલ્બી સાથે કેટલીક વાતચીત થતાં એ સાહેબે પૂછ્યું કે 'તમે સેનેટમાં આવવાના છો કે નહીં ?' રા. કમળાશંકરે કહ્યું કે, 'હું ફેલો નથી એટલે મારાથી આવી શકાય નહીં.' 'શું તમે ફેલો નથી ?' એમ સેલ્બી સાહેબે પૂછ્યું, અને તે વિષે પોતાની ડાયરીમાં નોંધ રાખી. અન્તે ઈ. સ. ૧૮૯૭માં રા. કમળાશંકર યુનિવર્સિ-ટિના ફેલો થયા.

ઇ. સ. ૧૮૯૮–૯૯ માં એઓ પાછા નડિયાદમાંજ હેડ માસ્તર તરીકે રહેલા. એ સમયમાંજ પીટર્સન સાહેબનું મૃત્યુ થયું. એથી સંસ્કૃત પ્રોફેસરની જે જગા એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ખાલી પડી ત્યાં રા. કમળા-

શંકરે અગાઉ ત્રણ વખત તેમજ ડેક્કન કૉલેજમાં પણ એક વર્ષ પ્રોફેસર તરીકે કામ કરેલું હોવાથી, એમની નીમણુક થવાનો સંભવ જણાતો હતો, અને જાઇલ્સ સાહેબે એમને માટે ભલામણ પણ કરેલી, પણ તે જગા માટેની સ્પર્ધામાં એમની સાથે ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરના પુત્ર મિ. શ્રીધર હતા, તેમને એ જગા મળી. એ જગા રા. કમળાશંકરને ન મળી તે માટે જાઇલ્સ સાહેબે એમના ઉપર દિલાસાનો પત્ર લખ્યો અને પ્રો. કાથવટેની જગાએ એમની નીમણુક કરવાનું વચન આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૦૦–૦૧માં એમણે ભરૂચ હાઇસ્કૂલમાં હેડ માસ્તર તરીકે કામ કીધું. એઓ ભરૂચ હાઈ સ્કૂલમા હતા તે દર્મિયાન જૂનાગઢમાં બાઉદીન કૉલેજ સ્થપાઈ અને ત્યાંથી તે વખતના દીવાન સાહેબે, ચુનીલાલ સારાભાઇએ પૂછાવ્યું કે "તમે સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તરીકે આવવા ખુશી છો ?" જાઇલ્સ સાહેબની એ બાબતમાં સલાહ લીધી, તેમણે ના કહેવાથી રા. કમળાશંકરે એ જગાને માટે ના લખી મોકલી.

ઇ. સ ૧૯૦૧ના જૂન માસમાં રા. કમળાશંકર ભરૂચથી નડિયાદ પાછા આવ્યા. તે દર્મિયાન પ્રો. કાથવટેની જગા ખાલી પડી. એ જગા રા. કમળાશંકરને મળે તેને માટે જાઇલ્સ સાહેબે ઘણો પ્રયાસ કર્યો. પણ એ જગાએ નીમણુક એમની ન થતાં મિ. કે. બી. પાઠકની થઈ. જાઇલ્સ સાહેબે પાછો દિલાસાનો પત્ર લખ્યો, અને 'એથી જુદા ક્ષેત્રમાં હું તમને વધારે લાભ અપાવીશ' એ પ્રમાણે લખ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૨ના ઑગસ્ટમાં અમદાવાદની પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે રા. કમળાશંકરની નીમણુક થઇ, અને બે મહિના પછી માધવલાલભાઇનું મૃત્યુ થવાથી એમની નીમણુક કાયમની થઇ.

ઇ. સ. ૧૯૦૨માં પાછા એઓ યુનિવર્સિટિના પરીક્ષક નીમાયા;અને એમ. એ.ની પરીક્ષામાં એ સાલથી તે ઇ. સ. ૧૯૦૮ સુધી એમણે ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરની સાથે સંસ્કૃતના પરીક્ષક તરીકે કામ કર્યું. તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટિના પ્રાઇઝ્ એસેઝ–સુજ્ઞ ગોકુળજી ઝાલા વેદાન્ત ફંડના અને એવા બીજા–પ્રસંગે પ્રસંગે તપાસવા માટે યુનિવર્સિટી તરફથી એમના પર મોકલવામાં આવે છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટી ઉપરાંત પંજાબમાં પણ એમણે સંસ્કૃત પરીક્ષક તરીકે ઘણાં વરસ સુધી કામ કરેલું છે. સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નભુભાઈના મૃત્યુ પછી ત્યાંની Oriental Faculty ની

"વિશારદ"ની અને "શાસ્ત્રી"ની પરીક્ષામાં ઇ. સ. ૧૮૯૯ થી તે ૧૯૦૮ સુધી એઓ પરીક્ષક હતા, અને આ સાલમાં એઓ પાછા "શાસ્ત્રી"ની પરીક્ષામાં નીમાયા છે. ઇ. સ. ૧૯૦૭ના વર્ષથી ૧૯૦૯ના વર્ષ સુધી મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પણ સંસ્કૃતના પરીક્ષક તરીકે એઓ હતા. પંજાબની "શાસ્ત્રી"ની પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ અહિંની એમ. એ.ની પરીક્ષાના જેટલો હોય છે. ન્યાય, વેદાન્ત, વ્યાકરણ,–એ સઘળા વિષયોમાં અહીંની પેઠે પરીક્ષા લેવાય છે, પણ ત્યાં "શાસ્ત્રી" અને તેનાથી ઉતરતી "વિશારદ એ બેઉ પરીક્ષામાં પ્રશ્નપત્ર પણ સંસ્કૃતમાંજ કઢાય છે અને ઉત્તર પણ સંસ્કૃતમાં આપવાના હોય છે એ મોટો ફેર છે. અહિં "સુન ગોકુળજી ઝાલા વેદાન્ત પ્રાઇઝ"ને માટે એમ. એ.ના વિદ્યાર્થિઓને સંસ્કૃતમાંજ જવાબ આપવા પડે છે તેવુંજ ત્યાં "શાસ્ત્રી" અને "વિશારદ"ની પરીક્ષાઓમાં થાય છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૫માં "Secondary Teachers' Training College" નવી સ્થપાવાની હતી તેના વાઇસ્ પ્રિન્સિપાલ તરીકે રૂ. ૩૦૦–૫૦–૫૦૦ના પગારથી ખાસ રા. કમળાશંકરની પસંદગી કરવાનો જાઇલ્સ સાહેબનો વિચાર હતો. તે વિષે એમણે રા. કમળાશંકર ઉપર પત્ર લખ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે:

"You as a Sanskrit scholar and authority in the Vernaculars would, I think, be very useful in the work of the College in developing to the normal students the relations between languages and the proper view of history. But your long experience as a Head Master and Head of a Training College is of course what would specially render you valuable in a Secondary Training College. May I add that your own personal character would also, I thing, have a most useful influence over young men who are learning how to teach others."

રા. કમળાશંકરે રૂ. ૩૦૦)ના પગારે એ જગા લેવા નાખુશી બતાવી ત્યારે જાઇલ્સ સાહેબે રૂ. ૪૦૦–૫૦–૫૦૦ અને આખરે એકદમ રૂ. ૫૦૦)

અને ઘરભાડાના રૂ. ૫૦) જુદા આપવાનો વિચાર જણાવ્યો, અને તે પ્રમાણે સરકારમાં લખ્યું પણ ખરૂં, પણ એ દરખાસ્ત ત્યાં પસાર થઈ નહીં. સરકારે રૂ. ૩૦૦)થી શરૂ કરી રૂ. ૨૫)ના વાર્ષિક વધારા, રૂ. ૫૦૦) સુધી પગાર તથા રૂ. ૫૦) House rentના આપવા તથા અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કૉલેજની જગા રૂ. ૪૦૦)ની થાય ત્યારે એકદમ રૂ. ૪૦૦) કરવા લખ્યું; પણ એમણે મુંબઈના રૂા. ૫૦૦) કરતાં અમદાવાદના રૂા. ૪૦૦) વધારે પસંદ કરી ઉપકાર સાથે મુંબઈની જગા લેવા ના લખી.

ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના મે–જૂનમાં રા. કમળાશંકરે ઉત્તર વિભાગના ઍક્ટિંગ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કર્યું હતું. તે વખતે પોતાની હમેશની જગા પરનું કામ પણ એમણે સાથે સાથે કર્યું હતું.

એ પ્રમાણે રા. કમળાશંકરના સરકારી નોકર તરીકે જીવનની મુખ્ય મુખ્ય વિગતો આપણે જણાવી ગયા. સંસ્કૃત ભાષાના સારા વિદ્વાન્ અને ગુજરાતી ભાષાના પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર તરીકે એમણે જે સેવા બજાવી છે તે ટૂંકમાં જણાવીને એમના ચરિત્રનો આ હેવાલ આપણે પૂરો કરીશું. એમની "Brief History of England" જે પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૮૭માં છપાઇ તેની ૬ આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે તે તો દરેક અંગ્રેજી નિશાળમાં ભણતા વિદ્યાર્થીને જાણીતી છે, એટલુંજ નહીં પણ બી. એ. માં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ પણ એ ચોપડીઓ વાંચે છે અને કોઇક વાર સારી રીતે પાસ થાય છે એ વાત એ પરીક્ષાના અનુભવીઓના જ્ઞાન બહાર નથી. પણ એમનાં વધારે વિદ્વત્તાભર્યાં પુસ્તકો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી જે છપાયાં છે અથવા સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી સંસ્કૃતની પુસ્તકમાલા-માં જે પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે છે. સ્માઇલ્સિની 'ડ્યૂટી' (કર્તવ્ય) નું એમણે ભાષાન્તર કર્યું છે. બકલના ઇતિહાસ પરથી 'ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ' એમણે લખ્યો છે. બાદરાયણ વ્યાસના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શ્રી શંકરાચાર્યની "શારીરક ભાષ્ય" નામની જે ટીકા છે તેનો એમણે અનુવાદ કર્યો છે. ડૉ. ભાંડારકરની 'સંસ્કૃત સેકંડ બુક'નું ભાષાન્તર કર્યું છે. તથા વડોદરા રાજ્યની જ્ઞાનમંજૂષા માટે નવીન સંસ્કૃત પુસ્તકાવલિ (ત્રણ ભાગમાં) રચી છે, તેમાંનું 'સંસ્કૃત પ્રથમ પુસ્તક' છપાયું છે. તે ઉપરાંત, નીચેનાં પુસ્તકો એમના હસ્તક સરકાર તરફથી છપાયાં છે તેની પ્રસ્તાવના, ટીકા વગેરેમાં એમની શોધકવૃત્તિ, વિદ્વતા, ઉદ્યોગ અને ખંત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

એ ઉપરાંત "ગુજરાત શાળાપત્ર" નામનું માસિક ઇ. સ. ૧૯૦૨ના ઑગસ્ટથી એમના તંત્રીપણા હેઠળ ચાલવા માંડયું ત્યાર પછી અગાઉ 'માસ'ના શીર્ષક નીચે આવેલા લેખ અને ત્યાર પછી એ શીર્ષક વિના પત્રના આરંભમાં આવેલા લેખ સર્વ એમના લખેલા છે,અને તેમાં વ્યાકરણ ભાષા, કાવ્યશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, કેળવણી પ્રાકૃતભાષા વગેરે વિવિધ વિષયો ચર્ચાયા છે.

કમળાશંકરના જીવનનો અગત્યનો વૃત્તાન્ત આપણે સંક્ષેપમાં જણાવી ગયા. એમનું શૈશવ કેવા પ્રકારનું હતું, પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે ક્યાં આગળ અને કેવી રીતે લીધું હતું, એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કઈ સ્કૂલમાં અને કઇ કૉલેજમાં કર્યો હતો, કેવા ગુરુઓના શિક્ષણનો લાભ એમને મળ્યો હતો, એમના પિતાના જૂના વિચારને લીધે એમનો વિદ્યાભ્યાસ વિષેનો ઉત્સાહ કેવો અંકુશમાં રહેતો હતો, વિદ્યાભ્યાસ આગળ ચલાવવાનો વિચાર કીધા પછી પણ એક નાગર બ્રાહ્મણ તરીકે એમને કેવી મુશ્કેલી વેઠવી પડતી હતી, વિદ્યાભ્યાસ પછી કઈ નોકરી લેવી તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો, એ નોકરીમાં એમની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ, એમના ઉપરીઓની એમના ઉપર હમેશા કેવી પ્રીતિ હતી, મુંબાઈ યુનિવર્સિટિના ફેલો તરીકેનું માન એમને કેવી રીતે મળ્યું, મુંબઇ તથા પંજાબના યુનિવર્સિટિમાં અનેક વર્ષો સુધી પરીક્ષક તરીકે કામ કરવાનો પ્રસંગ એમને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો, યાત્રાઓનો શોખ પણ એ કેટલે અંશે પૂરો પાડી શક્યા, અને સંસ્કૃત, ગુજરાતી, તથા અંગ્રેજીમાં સારાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી શાળાપત્રમાં વિવિધ વિષયો ચર્ચી સાહિત્યની પણ એમણે કેવી કીમતી સેવા બજાવી તે આપણે જોયું. સાથે સાથે એમના વખતની શિક્ષણ-પદ્ધતિ, એમના શિક્ષકોની આવડત હોશિયારી અને કર્તવ્યપરાયણતા, એમના વખતની રમતો વગેરે આનુષંગિક વિષયો વિષે પણ આપણે કેટલુંક જાણ્યું, પણ એ સઘળી ઝીણી ઝીણી વિગતોને ભેદીને આપણે વધારે ઉંડી દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ અને એ જીવનને અમુક માર્ગમાં પ્રેરનારાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો ક્યાં છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ, એ જીવન અમુકજ પ્રકારનું ઘડાયું અને તેનો પ્રવાહ અમુકજ વેગથી વહ્યો ગયો તેનાં ગૂઢ કારણો આપણે શોધીએ છીએ તો તે નથી જણાતાં એમની વિદ્વત્તામાં કે નથી જણાતાં એમના વાક્ચાતુર્યમાં. એમનો ઉદ્યોગ, એમની ખંત, અને એમની પ્રામાણિકતા, એ નૈતિક ગુણોમાંજ એમના જીવનને થોડે કે

ઘણે અંશે પણ સફળ કરનારૂં બળ રહેલું છે એમ આપણને માલમ પડે છે. એમની વિદ્વત્તા વિષે બે મત હોવાનો સંભવ નથી. સ્કૂલોમાં અને કૉલેજોમાં એમની શિક્ષણપદ્ધતિ કેવી સફળ નીવડી, શિષ્યના ઉપર ધારેલી અસર એ કેવી સચોટ રીતે કરી શક્યા તે એ શિક્ષણનો લાભ લેવાને ભાગ્યશાલી થયલા દરેક વિદ્યાર્થીને સારી રીતે જાણીતું છે. 'સ્વાનુભવરસિક' કે 'સર્વાનુભવરસિક,' આત્મલક્ષી' કે 'પરલક્ષી' કવિતાઓનાં જોડકણાં એમણે જોડ્યાં નથી, નાટકો એમણે રચ્યાં નથી, ને નવલકથાઓ એમણે બનાવી નથી. પણ કલ્પના અને સર્ગશક્તિનો દાવો કરનારા આધુનિક 'કવિઓ'માંથી કેટલાની કૃતિ અમર રહેશે તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી, ત્યારે સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો એમણે જે અર્થાક પ્રયત્ન કર્યો છે, સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધારે ને વધારે પ્રચાર પામે તેને માટે એમણે જે ખંત રાખી છે, બકલ જેવા ઇતિહાસકારની અને સ્માઇલ્સ જેવા નિબન્ધકારની કૃતિઓનાં ભાષાન્તર વડે અને શાળાપત્રમાં અનેક વિષયોની ચર્ચા વડે ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાનો એમણે જે પ્રયાસ કર્યો છે, શ્રી શંકરાચાર્યની ઉત્તમ કૃતિનો અનુવાદ કરીને વેદાન્ત જેવા ગહન વિષયના જ્ઞાનમાં એમણે જે કીમતી ઉમેરો કર્યો છે, તેની અસર એકાએક નષ્ટ થશે નહીં એ નક્કી છે. અને નોકરીનો ભારે બોજો છતાં એ સઘળું એ શાથી કરી શક્યા ? બીજા કશાથી નહીં, પણ સતત ઉદ્યોગથી, અચળ ખંતથી અને અડગ પ્રમાણિકપણાથીજ એ સઘળું થઇ શક્યું. ઉદ્યોગ, ખંત અને પ્રમાણિકપણું, એ ત્રિપુટીમાંજ એમના જીવનનું પરમ રહસ્ય છે. એક વખતે એમના એક મિત્ર ખા, બ. ખરસેદજી માણેકજી કૉન્ટ્રાક્ટર, (હાલના કરાંચી હાઇ સ્કૂલના માસ્તર) એમને મળવા ગયા હતા તે વખતે એમને ટેબલ આગળજ બેઠેલા જોઇને તેમણે કહ્યું કે "તમે તો હંમેશા ટેબલ આગળ ને ટેબલ આગળ કંઇને કંઈ ઉદ્યોગમાં રોકાયલાજ નજરે પડો છો. પ્લેટોને માટે કહેવાય છે કે એણે એના અભ્યાસગૃહ આગળ એવો લેખ મૂક્યો હતો કે 'Let no one enter this Academy who has no taste for mathematics" (ગણિતનો જેને શોખ ન હોય તણે આ ગૃહમાં પ્રવેશ કરવો નહીં) તેમ તમે પણ તમારા ખંડ આગળ પાટિયું લટકાવી રાખો કે "Let no one enter this room who has no taste for work" (કામનો જેને શોખ ન હોય તણે આ ખંડમાં પ્રવેશ કરવો નહીં). એમના

મિત્રના આ શબ્દો એમના જીવનનું ખરૂં રહસ્ય પ્રગટ કરે છે, અને એ રહસ્ય થોડેઘણે અંશે પણ આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારી શકીએ તો તેટલે અંશે આપણે આપણું જીવન સફળ કીધું એમ વ્યાજબી રીતે કહી શકાય.*

નોંધ:—સદરહુ ચરિત્ર પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ સમાલોચક માટે લખેલું તે તાજેતરમાં બહાર પડેલા સ્વર્ગસ્થના "અનુભવ વિનોદ" પુસ્તકમાં પુનઃ પ્રકટ થયું છે, તે પરથી લીધું છે. સમયના અભાવે એમાં સ્વર્ગસ્થની નિવૃત્ત થયા પછીની પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ કરવાનું બની શક્યું નથી. એ હકીકત અન્ય કોઈ પ્રસંગે મેળવીને આપીશું. દરમિયાન અહિં એટલું નોંધવું જોઈએ કે સન ૧૯૧૪ માં તેઓ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા હતા; અને સરકારે એમના કાર્યની કદર તે પ્રસંગે એઓને રાવબહાદુરનો ઇલ્કાબ બક્ષીને કરી હતી. તે પછી સન ૧૯૨૪ માં તેઓ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ નિમાયા હતા; અને એમનું અવસાન તે પછી ટુંક મુદતમાં સન ૧૯૨૫ માં થયું હતું. સુરતે એના સુપુત્રનું સ્મારક રચ્યું છે, એ યોગ્યજ થયું છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

'ઈંગ્લાંડનો ટૂંકો ઇતિહાસ'	૧૮૮૭
'કર્તવ્ય'	૧૮૯૫
શાઙ્કરભાષ્ય	૧૯૦૭
સંસ્કૃત પ્રથમ પુસ્તક	૧૮૯૬
સંસ્કૃત ૨૭ ચોપડી	
સંસ્કૃત શિક્ષિકા–(ગુજરાતી)	૧૯૧૧
,, (ઇંગ્રેજી)	,,
સાહિત્ય મંજરી	૧૯૧૫
શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ	૧૯૧૩
'લઘુ વ્યાકરણ'	૧૯૧૬
'મધ્ય વ્યાકરણ'	૧૯૧૭
'બૃહદ્ વ્યાકરણ'	૧૯૧૮
'Gods of India' (ગુજરાતી)	૧૯૧૩

* 'અનુભવ વિનોદ' પરથી ઉદ્ધૃત.

'શંકરજયંતી વ્યાખ્યાનમાળા'	૧૯૧૩
હિંદુસ્તાનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧૯૨૦
ગુજરાતી વાચનમાળા	૧૯૨૧
કાવ્ય સાહિત્ય મિમાંસા	૧૯૩૦
અનુભવ વિનોદ	૧૯૩૩
સંસ્કૃત	
ભટ્ટિકાવ્ય	૧૮૯૮
રેખા ગણિત	૧૯૦૧–૦૨
એકાવલી	
પ્રતાપરુદ્રીય	૧૯૦૯
ષડ્ ભાષા ચન્દ્રિકા	૧૯૧૬
પ્રક્રિયા કૌમુદી	

વિદ્યમાન

અમૃતલાલ મોતીલાલ શાહ

એઓ ધોળાસરના વતની; અને જ્ઞાતે દશા શ્રીમાળી વણિક છે. એમનો જન્મ ધોળાસરમાં સં. ૧૯૪૯ના અધિક અષાડ વદ ૮ (તા. ૧૫-૬-૧૮૯૩) ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મોતીલાલ મૂલજીભાઇ શાહ અને માતુશ્રીનું નામ રૂક્ષ્મણીબ્હેન છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૬૨માં શ્રી. જેઠીબાઇ સાથે નડિયાદ તાલુકાના ચુણેલ ગામે થયું હતું.

અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી એમણે અભ્યાસ કર્યો છે અને હાલમાં તેઓ પાલણપુર રાજ્યમાં ફોજદારી ન્યાયકોર્ટમાં શિરસ્તેદારની જગોએ છે.

વરસો થયાં કવિતા લખવાનો એમને શોખ છે, અને પ્રવાસી, જ્યોત, રસહીન, હૃદયયોગી, હૃદય જ્યોતિ વગેરે ઉપનામથી જુદા જુદા ગુજરાતી અને પારસી માસિકોમાં તેઓ કાવ્યો લખી મોકલે છે. ટુંક સમયમાં એમનો કવિતાસંગ્રહ પ્રકટ થનાર છે.

:: એમની કૃતિ ::

૧. ગઝલમાં ગાથા	સન ૧૯૨૫

ઇન્દુલાલ ફુલચંદ ગાંધી

એઓ જ્ઞાતે દશા શ્રીમાળી વણિક અને મોરબી તાબે મકનસર ગામના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૮મી નવેમ્બર સન ૧૯૦૫ના રોજ મકનસર ગામે થયો હતો. પિતાનું નામ ફુલચંદ જેરાજ ગાંધી અને માતાનું નામ સૌ. ઝબકબાઈ છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૩૨ મા વાંકાનેરમાં શ્રીમતી સૂર્યલક્ષ્મી સાથે થયું હતું. એમણે અંગ્રેજીનો પાંચ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે; અને હમણાં તેઓ કરાંચીમાં પરચુરણ ચીજોની દુકાન ચલાવે છે.

કવિતા અને ટુંકા નાટકો એ એમના અભ્યાસના પ્રિય વિષયો છે; અને પોતે બહુજ આશાવાદી છે. સંસ્કૃતિ અને એની પોષક સાહિત્ય સર્જનની નવી લહરીઓજ એમનો પ્રાણ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય રાંક મટી જાય એ દહાડો જોવા પોતે ભારે ઉત્સુક છે. બહારની અસર પરત્વે તેઓ લખે છે, "ખાસ કોઇની અસર નીચે હજુ અવાયું નથી. સૌ પહેલાં એમર્સનના તેજે જરાક ખેંચ્યો; પછી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ ને છેલ્લે દેશળજી પરમારે. પણ જીવનને આખુંયે અદ્ધર ઉપાડી લે એટલું તેજ તો હજી કોઇનામાંથી મને મળ્યું નથી."

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. તેજરેખા	સન ૧૯૩૧
૨. નારાયણી	,, ૧૯૩૨
૩. જીવનનાં જળ	,, ૧૯૩૩

ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી

એઓ જ્ઞાતે ત્રિવેદી મેવાડા બ્રાહ્મણ અને ઈડર સ્ટેટમાં આવેલા બામણાગામના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૨૧મી જુલાઈ સન ૧૯૧૧ ના રોજ બામણાગામમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જેઠાલાલ કમળજી જોષી અને માતાનું નામ નવલબેન ભાઈશંકર ઠાકર છે. એઓ હજુ અવિવાહિત છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમના વતનમાં લીધું હતું. તેની આસપાસના ડુંગરાળ રમણીય પ્રદેશોમાં એમણે ખૂબ ભ્રમણ કરેલું છે અને એ રીતે કુદરત પાસેથી અને ત્યાંના પછાત સમાજની જીવનચર્યામાંથી ખૂબ પ્રેરણા તેઓ પામ્યા છે. માધ્યમિક શિક્ષણ ઈડરની શાળામાં લીધું હતું. સન ૧૯૨૮માં મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. મેટ્રીકની પરીક્ષામા અમદાવાદ વિભાગમાં પહેલે નંબરે અને આખી પરીક્ષામાં ત્રીજા નંબરે તેઓ આવ્યા હતા. તેના પરિણામે કૉલેજમાં તેમને ત્રણ સ્કોલરશીપો મળી હતી. ઇન્ટર આર્ટ્સ પસાર કરી બી. એ. સુધી તેઓ પહોંચ્યા હતા પણ સત્યાગ્રહની લડત સન ૧૯૩૦માં જાગતાં તેઓ તેમાં જોડાયા હતા અને તેના અંગે બે વાર જેલયાત્રા કરી છે. ખાસ કરીને જેલનિવાસને તેઓ પોતાની કેળવણીનો ઉત્તમ સમય ગણે છે.

ખગોળ, કાવ્યવિવેચન, નાટકકળા, ભૂગોળ વગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે. ગાંધીજી, વિવેકાનંદ, ટૉલસ્ટૉય વગેરે એમના જીવનના ઘડતરમાં મદદગાર થયા છે.

છેલ્લાં બે વરસથી આચાર્યશ્રી કાકા કાલેલકરનો અમૂલ્ય સહવાસ મેળવવા એ ભાગ્યશાળી થયા છે.

સન ૧૯૩૧માં 'વિશ્વશાન્તિ' નામક એમનું ખંડકાવ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય આલમમાં પ્રશંસા પામ્યું હતું; તેમ ચાલુ વર્ષમાં પ્રસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો "સાપના ભારા" નામના નાટકમાં એમણે હિન્દુ સમાજમાં વિધવાના દુઃખોની કરૂણ કથની અસરકારક રીતે બતાવી છે. એવાં વાસ્તવિકતાના પાયા પર રચાયેલાં એમનાં એકાંકી નાટકો 'કુમાર,' 'કૌમુદી'માં પ્રગટ થતાં રહે છે.

:: એમની કૃતિ ::

વિશ્વશાન્તિ	સન ૧૯૩૧

ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ

એઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ (જ્ઞાતિમાં જન્મેલા) અને અમદાવાદના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૧૦ મી મે સન ૧૮૮૧ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમના માતુશ્રી બાળાબ્હેન તે સ્વર્ગસ્થ સરદાર ભોળાનાથભાઇના પુત્રી; અને એમના પિતા ગોપીલાલ મણિલાલ તે ઘણા સમય અમદાવાદમાં નાજરના હોદ્દાપર હતા અને તેમણે તે જગોપર સારી નામના મેળવી હતી. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૪માં અમદાવાદમાં શ્રી. રણછોડરાય આણંદરાય દીવેટીઆની પુત્રી શ્રીમતી શ્રીદેવી સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં તેમ કેટલોક સમય ઉમરેઠમાં—એમના પિતા તે વખતે ત્યાંની કોર્ટમાં કલાર્ક ઑફ ધી કોર્ટ હોઇને—લીધું હતું. માધ્યમિક શિક્ષણ મિશન સ્કુલમાં અને સરકારી હાઇસ્કુલમાં લીધું હતું. તેઓ સન ૧૮૯૮માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. તે પછી થોડો થોડો સમય તેઓએ વિલ્સન કૉલેજ અને એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ સન ૧૯૦૪માં લોજીક અને મોરલ ફિલોસોફીનો ઐચ્છિક વિષય લઇને બી. એ. થયા હતા. તે પછી તેઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાયા; અને ગુજરાતના લગભગ બધા જીલ્લાનાં શહેરોમાં નોકરીના અંગે તેઓ ફરી વળ્યા હતા. છેવટના દસ વર્ષમાં તેઓ આસિ. ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની જગોપર હોઈને ગામડે ગામડે તેમને ફરવાનું થતું. પ્રવાસ કરવાનું એમને બહુ પ્રિય છે. જ્યાં જાય છે ત્યાં તેઓ લોકસ્થિતિ અને રીતભાતનું, ઐતિહાસિક સ્થાનો વગેરેનું રસપૂર્વક નિરીક્ષણ કરે છે. એઓ હિન્દુસ્તાનના ચારે ખૂણે ફરી વળેલા છે અને એમને એમના પ્રવાસ વિષે વાત કરતાં સાંભળીએ તો માલુમ પડે કે પરપ્રાંતની એમની માહિતી કેટલીબધી ઝીણી તેમ ભરપુર છે.

ધર્મ, સમાજશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન એ એમના પ્રિય વિષયો છે; તેમ સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રનાં પુસ્તકોએ, ટાગોરની 'સાધના'એ અને બાઇબલે એમના જીવનપર કાયમની અસર કરી છે.

એમના માતુશ્રી બાળાબ્હેનના ઉન્નત સંસ્કાર એમનાપર પડેલા. તે ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈ, ડૉ. મેક્નિકોલ અને બાબુ ક્ષિતિમોહન સેન પાસેથી એઓ ઘણું શિખ્યા છે.

અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાં છેલ્લા પંદર વર્ષથી તેઓ મુખ્ય કાર્યકર્તા છે અને ગુજરાત સંસાર સુધારાનું તંત્ર ચલાવવામા તેઓ અગ્રેસર છે. વિધવાઓ પ્રતિ તેમની સહાનુભૂતિ બ્હોળી છે અને અનેક વિધવા બ્હેનોને ઠેકાણે પાડવામાં તેમ તેમને રાહત આપવામાં તેઓ પુષ્કળ શ્રમ લે છે. સ્ત્રી કેળવણીમાં તેમને ઘણો રસ છે અને છેલ્લા ચાર વર્ષથી તેઓ ગુજરાત સ્ત્રીકેળવણી મંડળના મંત્રી પદે છે.

રા. સા. મહીપતરામ અનાથાશ્રમના એક મંત્રી તરીકે એમની સેવા વિસરાય એવી નથી.

આવા સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત ગૃહસ્થો હસ્તક આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓનો વહિવટ રહે તો જરૂર થોડા સમયમાં સુધારાના ક્ષેત્રમાં ઘણી પ્રગતિ જોવામાં આવે.

સુભાગ્યે તેઓ પેન્શનપર છેલ્લા બે વર્ષથી રીટાયર થયલા છે અને તેઓ પોતાનો સઘળો સમય જાહેર કાર્યોમા વ્યતીત કરે છે.

તેઓ જેમ એક સારા વક્તા તેમ લેખક છે. તે લેખો મુખ્યત્વે ધર્મ અને કેળવણી પર લખેલા છે.

: : એમની કૃતિઓ : :

૧. રાજા રામમોહનરાય	સન ૧૯૦૫
૨. ઇસુ ખ્રિસ્તનું જીવન	સન ૧૯૧૦
૩. **प्रज्ञा पारमिता सूत्रम्**	સન ૧૯૧૬
૪. હિન્દુ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિમા ગાળેલા મ્હારા વીસ વર્ષ (શ્રી. કર્વેના લેખનું ભાષાન્તર)	સન ૧૯૩૧
૫. બ્રાહ્મધર્મ	સન ૧૯૩૧

ગોકુળદાસ કુબેરદાસ મહેતા

એઓ જ્ઞાતે વીશા ખડાયતા વણિક અને ઉમરેઠના વતની છે. એમનો જન્મ એ જ ગામમાં સન ૧૮૯૨માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કુબેરદાસ હરિવલ્લભદાસ અને માતાનું નામ બાઈ જેકોર મોતીચંદ છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૩માં શ્રીમતી ડાહીલક્ષ્મીબ્હેન સાથે થયું હતું.

એમણે સન ૧૯૧૬માં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાંથી સીનીયર વર્ગની પરીક્ષા પાસ કરી હતી અને ઈંગ્રેજીનું શિક્ષણ સન ૧૯૦૮થી ૧૯૧૧ સુધી અમદાવાદની નેટીવ હાઇસ્કુલમાં લીધું હતું.

હમણાં તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ શાળામાં શિક્ષક છે. હોંશિયારી, માયાળુ સ્વભાવ તેમજ સતત ઉદ્યોગથી શિક્ષકવર્ગમાં બહુ પ્રિય થઈ પડયા છે અને વળી શિક્ષક મંડળીના તેઓ સેક્રેટરી નિમાયલા છે.

તદુપરાંત જ્ઞાતિકાર્યમાં ઉલટભર આગળ પડતો ભાગ લે છે. ખડાયતા કેળવણીમંડળના તેમજ કમળાલક્ષ્મી ખડાયતા સ્ત્રી ઉદ્યોગશાળાના મંત્રી તરીકે કાર્ય કરે છે; અને અમદાવાદની અતિલક્ષ્મી લાયબ્રેરીનો છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી વહીવટ કરે છે.

એમણે ન્હાનપણમાં માબાપનું સુખ ગુમાવ્યું હતું પણ અગીઆર વર્ષે વિધવા બનેલી બ્હેન જીવકોરે એમને સન ૧૯૦૬માં અમદાવાદમાં આણી યોગ્ય શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરી હતી; અને એમના પ્રતાપે તેઓ આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે.

જ્ઞાતિકાર્યમાં અને જાહેર સેવાકાર્યમાં ગુંથાયલા રહે છે તેની સાથે તેઓ લેખનકાર્ય પણ કરે છે. તેમનાં પુસ્તકો મુખ્યત્વે શાળોપયોગી છે, જે એમની શિક્ષક તરીકેની લાયકાતનો સરસ ખ્યાલ આપે છે.

ગયે વર્ષે એમણે જવાહિરલાલ નહેરૂનું ચરિત્ર બહાર પાડયું હતું; અને તે પ્રશંસા પામ્યું હતું.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. વાર્તાનો સંગ્રહ	સન ૧૯૧૯
૨. રાષ્ટ્રીય કીર્તન	,, ૧૯૨૧

૩. અમદાવાદ શહેરની ભૂગોળ	,,	૧૯૨૨
૪. ગુજરાત પ્રાંત	,,	,,
૫. બાલગીત	,,	,,
૬. બાલિકાગીત	,,	૧૯૨૬
૭. મુંબાઈ ઇલાકો	,,	,,
૮. સંવાદ સંચય	,,	૧૯૨૭
૯. પંડિત જવાહરલાલ	,,	૧૯૩૧

રા. બા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડ્યા, બી. એ.

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, સુરતના વતની અને એમનો જન્મ સુરતમાં સન ૧૮૬૭માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શ્રી કૃષ્ણાનંદ અને માતાનું નામ અ. સૌ. વિજયાગૌરી હતું. એમનું લગ્ન પંદરમા વર્ષે સદ્દગત અ. સૌ. પ્રસન્નવિદ્યાગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી સુરતમાં લીધી હતી અને કૉલેજ અભ્યાસ સામળદાસ કૉલેજ—ભાવનગરમાં કર્યો હતો.

તેઓ મુંબાઈમાં સેક્રેટરિયટમાં સીનીયર એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીના હોદ્દે ચઢ્યા હતા; સને ૧૯૧૮માં એમને સરકાર તરફથી રાવબહાદુરનો ખેતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. સન ૧૯૨૨માં નિવૃત્ત થઈ હાલ સુરતમાં વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળે છે અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ રસ લે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. ઋગ્વેદીય સંસ્કારિકા	સન ૧૯૨૫
૨. પંચાક્ષર મુક્તાવલી	,, ૧૯૩૧
૩. પરમેશ્વરનું મહત્વ	,, ૧૯૩૨
૪. વડનગરા નાગર ગરબાવળી	,, ૧૯૩૩

ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ

એઓ જ્ઞાતે ઔદિચ્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણ, મૂળ વીરમગામના વતની પણ હાલમાં વઢવાણમાં વસે છે. એમના પિતાનું નામ જેઠાલાલ પુરૂષોત્તમ અને માતાનું નામ બાઈ નાથીબાઈ–તે રાવળ હરજીવનની દિકરી–છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૫૮ના મહા વદ પાંચમના રોજ ધ્રાંગધ્રામાં સૌ. લલિતા સાથે થયું હતું.

એમણે ગુજરાતી સાત ધોરણનો અભ્યાસ ગોંડલની તાલુકા સ્કુલમાં કર્યો હતો; અને ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ ગોંડલ તથા વીરમગામમાં કર્યો હતો.

એઓ 'બહુરૂપી' અને 'બિરાદર' ના તંત્રી અને માલિક છે.

રોમાંચક અને ડિટેકટીવ લખાણ તથા વાચન ખાસ એમનો પ્રિય વિષય છે.

સને ૧૯૧૪માં એમણે 'નિઝામશાહીનો વઝીર' એ નામનું ભેટનું પુસ્તક "પ્રજાબંધુ" પત્રને લખી આપ્યું હતું. એ એમનું લખેલું પ્રથમ પુસ્તક હતું.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. નિઝામશાહીનો વફાદાર વઝીર	સન ૧૯૧૪
૨. ચમત્કારિક ગુફા, ભા. ૧–૨	,, ૧૯૧૮
૩. પંચાસરનો જયશિખરી, ભા. ૧–૨	,, ૧૯૧૯–૨૦
૪. અદ્‌ભુત લૂટારો	,, ૧૯૨૦
૫. વેર વસૂલ, ભા. ૧–૨–૩–૪	,, ૧૯૨૦–૨૧
૬. ચમત્કારિક ખૂન	,, ૧૯૨૨
૭. આગ્રાનો ખજાનો	,, ,,
૮. શેરલોક હોમ્સનાં સાહસ કાર્યો	,, ,,
૯. ભયંકર ભેદ	,, ,,
૧૦. કુટુમ્બીનું કારસ્થાન, ભા, ૧–૨	,, ૧૯૨૩
૧૧. ભૂલનો ભોગ	,, ,,
૧૨. સોનેરી ટોળી	,, ,,
૧૩. ચાલીસ ચ્હેરાનો માણસ	,, ,,
૧૪. વિપત્તિનું વાદળ	,, ૧૯૨૪

૧૫. શ્રીમંત સંહારક મંડળ	સન ૧૯૨૪
૧૬. ઠગાઈનો ભોગ +	,, ૧૯૨૮
૧૭. વિલાસમાં વિનાશ	,, ૧૯૨૯
૧૮. પ્રાણ કે પ્રતિષ્ઠા	,, ,,
૧૯. જાગીરદાર કે જલ્લાદ ?	,, ,,
૨૦. સોરઠનો મુત્સદ્દી વીર * +	,, ,,
૨૧. અદ્ભુત ડિટેક્ટીવ	,, ૧૯૩૧

---

* મૌલિક છે; અને બીજાં તમામ અંગ્રેજી તેમજ મરાઠી પરનાં અનુવાદ છે.
+ 'પ્રજાબંધુ'ની ભેટ.

રા. સા. જનુભાઇ અચરતલાલ સૈયદ

એઓ અમદાવાદના વતની અને જ્ઞાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં તા. ૪થી જાન્યુઆરી સન ૧૮૭૮ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રી અચરતલાલ જીવણલાલ સૈયદ લાંબા સમય સુધી અમદાવાદની હાઇસ્કુલમાં શિક્ષક હતા અને એમના હાથ નીચે શિક્ષણ પામેલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ અદ્યાપિ એમને પ્રેમથી યાદ કરે છે. એમના માતુશ્રીનું નામ સૌ. ત્રંબકબા હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૨ માં સૌ. વીરમતીબ્હેન માણેકલાલ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસ એમણે અમદાવાદમાં કર્યો હતો. સન ૧૯૦૨માં તેઓ અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષય લઇને બી. એ. થયા હતા અને પિતાના પગલે અનુસરી તેઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાયા હતા. ચાલુ વર્ષમાં તેઓ ખેડા જીલ્લાના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા છે. એમની બાહોશી અને હોશિયારી માટે એટલું કહેવું બસ થશે કે રિટાયર થતાં આગમચ સરકારે એમને રાવસાહેબનો ઇલ્કાબ બક્ષીને એમની નોકરીની કદર કરી હતી. એવી રીતે ખેડા જીલ્લાની પ્રજાએ પણ જુદે જુદે ઠેકાણે એમના માનમાં મેળાવડો કરી, એમના પ્રતિનું માન અને ચાહ દર્શાવ્યાં હતાં.

સાહિત્ય પરિષદ મંડળ તરફથી તૈયાર થયલાં ક્રમિક પાઠ્ય પુસ્તકમાળાના પહેલા બે ભાગ શ્રીયુત પ્રાણલાલ દેસાઇ સાથે એમણે તૈયાર કર્યાં છે. કેટલોક સમય તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપ-પ્રમુખ અને સભા માટે 'દલપતસાર' એ નામનું પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું હતું. વળી પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ તથા પ્રિન્સિપલ તરીકે પણ એમને ગુજરાતી ગ્રંથો જોવા તપાસવાનું પુષ્કળ કામ કરવું પડતું. કેળવણી ખાતા તરફનાં થોડાંક પુસ્તકોનાં ભાષાંતર પણ કર્યાં છે, અને ગુજરાત શાળાપત્રના ઉપતંત્રી તથા તંત્રી તરીકે લેખો લખેલા છે.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એઓ એમનો નિવૃત્તિ કાળ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં ગાળી, પ્રજાને એમના પરિપકવ જ્ઞાન અને વિદ્વતાનો લાભ આપશે.

:: એમની કૃતિઓ ::	લખ્યા સાલ	પ્રકાશન
૧. ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક ભાગ ૧	સન ૧૯૨૮	૧૯૩૧
૨. ,, ,, ,, ૨	,, ,,	,,

ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ્)

એઓ જ્ઞાતિએ લુહાર અને ભરૂચ જીલ્લામાં આવેલા મિયાં માતર ગામના વતની છે. એમનો જન્મ સન ૧૯૦૮ માં મિયાં માતરમાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ પુરુષોત્તમદાસ કેશવલાલ લુહાર અને માતુશ્રીનું નામ ઉજમબ્હેન છે. એમનું લગ્ન નવેક વર્ષે એમના જન્મસ્થાનમાં શ્રીમતી મંગલાબ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ મિયાં માતરની લોકલ બોર્ડની સ્કૂલમાં અને માધ્યમિક આમોદ અને ભરૂચમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં લીધું હતું. તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક છે; અને ભાષા વિશારદની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. 'સાબરમતી' માં ઉત્તમ લેખ લખવા માટે એમને તારાગૌરી ચંદ્રક મળ્યો હતો; તેમજ ગુજરાતી વિષયમાં સૌથી વધુ ગુણ મેળવવા બદલ અખીલ ભારત વિદ્યાર્થી પરિષદનું ઇનામ પ્રાપ્ત થયું હતું. કવિતા એમનો પ્રિય વિષય છે. મહાત્માજીએ એમના જીવનપર પ્રબળ અસર કરી છે; અને લોકશિક્ષણ એ એમનો વ્યવસાય છે.

નવા કવિઓમાં એમની કવિતા આદરપાત્ર જણાય છે; અને નજદિકમાં એમનો કવિતા સંગ્રહ બહાર પડતાં, જનતા એમની કવિતાની વધુ કદર કરશે એવી અમને ખાત્રી છે.

દુર્લભજી ત્રિભુવનદાસ ઝવેરી

એઓ દશાશ્રીમાળી જૈન જાતિના છે. મૂળ વતની મોરબીના છે. જન્મ સંવત્ ૧૯૩૪ ચૈત્ર વદ ૧૩નો છે. મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી વ્યાપારમાં જોડાયા. પચ્ચીસ વર્ષ થયાં જેપુરમાં ઝવેરાતની પેઢી છે. શિક્ષણ સાથે સાથે સાહિત્ય પ્રેમ પણ પોષ્યા કર્યો, પરિણામે ઘણી સભાઓના સેક્રેટરી થયા. પંદર વર્ષની વયથીજ જુદા જુદા માસિકોમાં "શ્રી ઝવેરી–મોરબી" સંજ્ઞાથી લેખો લખવા શરૂ કરેલા. મોરબી ખાતે ભરાયેલી કાઠીયાવાડ પોલીટીકલ કોન્ફરન્સના તેઓ મંત્રી હતા. એ સમયના મુખ્ય માસિકો 'આર્ય ધર્મપ્રકાશ' વિગેરેમાં લેખો આવ્યા કરતા. બુદ્ધિપ્રકાશમાં પણ એમના લેખો છપાયા છે. મુંબઈ સમાચારના નવા વર્ષના અંકોમાં એમના લેખો ખાસ હોયજ. 'સયાજી વિજય' વિગેરે સાપ્તાહિકોમાં એમનાં 'મધનું એક બિંદુ' વિગેરે લેખોએ સારૂં આકર્પણ કરેલું. એમના લાંબા લેખો જુદા પુસ્તકોરૂપે પણ પ્રસિદ્ધ થતાં; જેમાં 'અર્વાચીન આર્યો,' 'સુભદ્રા' વિગેરે સાપ્તાહિકોની વાર્ષિક ભેટ તરીકે પણ અપાયેલાં છે. હમણાં હમણાં તેઓ 'જૈન પ્રકાશ'માં ખાસ લખતા રહે છે.

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સને જન્મ આપી મોરબીમાં પ્રથમ અધિવેશન ભર્યું ને મુખ્ય મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. આજ સુધી તેઓ શ્રી સંઘસેવક તરીકે પૂર્ણ ઉત્સાહપૂર્વક કાર્ય કરી રહેલ છે. તા. ૨૨મી એપ્રિલ ૧૯૩૩ના રોજ અજમેરમાં મળેલી જૈનોની મોટી કોન્ફરન્સના પણ તેઓજ મુખ્ય મંત્રી હતા; અને હજાર–પંદરસો વર્ષમાં ન થયેલ એવું સાધુ સંમેલન પણ મેળવ્યું, જેમાં જૈન સાધુઓ પગે ચાલીને કચ્છ અને કાસ્મીર જેટલે દૂરથી આવ્યા હતા. ૬૦૦૦૦ જૈનોએ સભામાં હાજરી આપી હતી. સ્થા. જૈન સમાજે "જૈન ધર્મવીર"ની માનવંતી પદવી સાથે હીરાવાળો 'નવરત્ન'નો ચાંદ અર્પણ કરી એમના શ્રમની કદર કરી છે. હજુ પણ એ સેવા ચાલુ છે. બ્યાવર જૈન ગુરૂકુલના તેઓ કુલપતિ છે.

પ્રોફેસર રવજી દેવરાજ સાથે મળી શ્રી આચારાંગજી સૂત્ર અને શ્રી ઉત્તરાધ્યયનજી સૂત્રનાં ગુજરાતી ભાષાંતરો "જૈન સ્કોલર્સ"ને નામે સહકાર આપી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. તેમાં પુરેપુરો પરિશ્રમ ઉઠાવી એ સૂત્રોની ફુટનોટો એમણેજ લખી છે.

એમની કૃતિ.

૧. પુજ્યશ્રી શ્રીલાલજી.	સંવત ૧૯૮૦

ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

એઓ જ્ઞાતે વીશા શ્રીમાળી જૈન; અને કાઠિયાવાડમાં આવેલા મૂળી રાજ્યના ગામ દાણાવાડાના વતની છે. એમનો જન્મ એ જ ગામમાં સં. ૧૯૬૨ના ફાગણ સુદ આઠમના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું પૂરૂં નામ ટોકરશી ત્રિકમદાસ શાહ અને માતાનું નામ મણિબ્હેન જેચંદ છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૮૬ના કારતક વદ દસમના રોજ બોટાદ પાસે ટાટમ ગામે શ્રીમતી ચંપાબ્હેન સાથે થયું હતું.

એમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિનીત વર્ગની પરીક્ષા સુધી અભ્યાસ કર્યો છે.

ચિત્રકળામાં સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરેલી છે. ગરિબ સ્થિતિમાં ઉછરેલા; અને અમદાવાદમાં શેઠ ચમનલાલ નગીનદાસ છાત્રાલયમાં રહીને અભ્યાસ કરેલો. પ્રથમ બે વર્ષ ચિત્રકામનો ધંધો કરી એજ સંસ્થામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા અને સં. ૧૯૮૬ સુધી ચાર વર્ષ એમણે એક સફળ શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું.

હમણાં તેઓ જ્યોતિ કાર્યાલય નામની સંસ્થા ચલાવે છે,જેના તરફથી 'જૈન જ્યોતિ' નામનું માસિક ચલાવે છે તેમજ ચિત્રો કાઢવાનું કામ કરે છે.

પ્રવાસનો એમને ભારે શોખ છે. ત્રીજે વર્ષે અજંટા વિષે પગ રસ્તે મુસાફરી કરેલી તેનું સચિત્ર વર્ણન પુસ્તકરૂપે બહાર પાડ્યું હતું; તેમજ એમના તરફથી પ્રવાસનાં બીજાં બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયલાં છે, તે મુસાફરને મદદગાર અને ઉપયોગી છે.ગયા વર્ષે તેમણે બ્રહ્મદેશ અને શાન સ્ટેટનો પ્રવાસ કર્યો હતો તથા ચીનની સરહદ પરના અત્યંત વિકટ પ્રદેશમાં પગ રસ્તે મુસાફરી કરી હતી. એ ભાગમાં પ્રવાસ કરનાર તે પહેલાજ ગુજરાતી છે.

તે સિવાય જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો બાળકોને પરિચય કરાવવા એમણે બાળગ્રંથાવળી યોજી છે, જેના પાંચ વર્ષના ૧૦૦ અંકો દર વર્ષે વીસ પ્રમાણે છપાયલાં છે; અને તે ખૂબ વખણાઈ તેનો મોટો ઉપાડ થયો છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. જીવવિચાર પ્રવેશિકા	સં. ૧૯૮૪
૨. જળમંદિર પાવાપુરી	સં. ૧૯૮૭
૩. કુદરત અને કળાધામમાં વીસ દિવસ	સં. ૧૯૮૭

૪. અજન્તાનો યાત્રી	સં. ૧૯૮૭
૫. કળાવતી	,, ૧૯૮૭.
૬. સતી સુભદ્રા	,, ,,
૭. ઋષિદત્તા	,, ,,
૮. રતિસુંદરી	,, ,,
૯. અચલરાજ આબુ	,, ,,
૧૦. પાવાગઢનો પ્રવાસ	,, ,,

બાળગ્રંથાવળીમાં ઘણી મૌલિક ને ઐતિહાસિક કૃતિઓ છે.

ધીરસિંહ વ્હેરાભાઇ ગોહિલ

એઓ જાતના રાજ્પુત અને સોનગઢ થાણા તાબે આલમ્પુરના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૨૦-૧૧-૧૮૮૪ સંવત્ ૧૯૪૧ના માગસર સુદ ૩ ને ગુરૂવારે આલમ્પુરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ વ્હેરાભાઇ અમાભાઈ અને માતાનું નામ મગઝબા જીવાભાઈ છે. એઓ પરણ્યા નથી.

ધુડી શાળામાં શિક્ષણ લેવું શરૂ કરેલું; પણ તે તદ્દન અનિયમિત ને ઢંગધડા વગરનું; કેમકે ગામમાં નિશાળ નહિ અને દોઢ ગાઉપર એક નિશાળ હતી ત્યાં જવું પડતું. થોડા વખત બાદ તે પણ બંધ થવાથી અભ્યાસ બંધ પડેલો. પછી એક સાધુ પાસે તુલસીકૃત રામાયણ ભણવા માંડેલું.

આ સ્થિતિમાં લખવાનું તો આવડે ક્યાંથી; માંડ સહી કરી શકે. એ સંબંધમાં તેઓ જણાવે છે:

"સને ૧૯૦૧ ની સાલમાં હું સરકારી કામે સોનગઢ થાણામાં ગયો હતો. ત્યાં મારે સહી કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, હરજીવન નામના કારકુને મેં જે મોટા ભમરડા જેવા અક્ષરમાં ખરાબ સ્વરૂપમાં જે સહી કરી તેથી તેણે મેણું માર્યું કે 'ગરાસીઆને સહી કરતાંએ ન આવડે.' ભણેલા છે એમ શું કામ કહેવડાવતા હશે? આથી ન ભણેલા સારા! આ પ્રસંગ મને લાગી આવ્યો. ત્યારબાદ મેં સારૂં લખતા શીખવા માટે મારા ઘરમાં જે દસ્તાવેજો અને સરકારમાં કરેલી અરજીઓની નકલો હતી તેમની મેં નકલ કરવાનું શરૂ કર્યું. આમ જે હાથમાં આવ્યું તે લખ્યાજ કર્યું. પરિણામે લખવાપર કાબુ મેળવ્યો."

તેઓ 'ક્ષત્રિય મિત્ર' નામનું માસિક એડિટ કરે છે અને ગોહિલવાડ રાજ્પુત સમાજના ઉપમંત્રી છે.

લોક સાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય એમના પ્રિય વિષયો છે. એમણે લખેલાં ગ્રંથોની યાદી નીચે આપી છે; પરંતુ એમના લેખન વાચન અને અભ્યાસ વિષે જે વિશેષ હકીકત લખી મોકલી છે તે જાણવા જેવી છે.

"અભ્યાસનું સાધન હતું નહિ. સાત વર્ષની ઉમ્મરે આલમ્પુર સરકારી શાળમાં અભ્યાસ માટે પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ દસ એકડા પુરા ન કર્યા તેવામાં સ્કુલ ઉઠી ગઈ. બોડી પીંપરડીના એક બ્રાહ્મણને બોલાવી ધુડી નિશાળ મંડાવી. આ સ્લેટ પેન નહોતાં. પાટી ઉપર ધુળ નાંખી વતરણાથી ભણવાનું હતું. છ મહિના બાદ ભણવાનું બંધ થયું. પંડ્યાજી ચાલ્યા ગયા.

બીજા બ્રાહ્મણ પાસે ધુડી નિશાળ મંડાવી; પણ કક્કો બારાખડી સુધી ચાલ્યું. બાર વર્ષની ઉમ્મરે આલમપુરથી દોઢ ગાઉ દૂર દરેડ સરકારી શાળામાં દાખલ થયો. દરેડમાં માસ્તર ગિરિજાશંકર કરૂણાશંકર ભટ્ટ પચ્છે ગામવાળા હતા. હાલમાં તેઓ પાલીતાણામાં અનાથાશ્રમના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ છે. બે વરસે ગુજરાતી પહેલી ચોપડી પૂરી કરી ભણવા જવાનું બંધ કર્યું; કારણ દોઢ ગાઉ જવા અને દોઢ ગાઉ આવવા માટે સાથ નહોતો. મોહનલાલ નામના પોલિસ પટેલ પાસે ખાનગી અભ્યાસ કર્યો; અને સોળ આંક, સરવાળા, બાદબાકી અને સાધારણ ભાગાકાર આવડયા. સાથે સાથે ખાનગી વાચન વધારવા માંડયું."

વાંચનનો શોખ કેમ થયો તેની હકીકત તેઓ નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ

"સન ૧૯૦૭માં વ્રજલાલ નામના જાત્તીદાર મારા ગામે આવેલા; તેમણે 'કાઠીઆવાડ સમાચાર' નામનું અમદાવાદથી નીકળતું અઠવાડિક પત્ર એકત્ર થયલા ભાઈઓને વાંચી સંભળાવવા આપેલું. તે હું વાંચી શકયો નહિ અને શરમને લઇને આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. આ પછી જે કાંઇ છાપેલું સાહિત્ય મારા જોવામાં આવે તે વાંચવા માંડયું અને આમ કરતાં કરતાં વાંચન શોખ ખીલવ્યો."

આવા પુરુષ એક લેખક તરીકે આગળ પડે એ પણ એક નવાઈ પમાડનારૂં છે; તેનું કારણ તેઓ આ પ્રમાણે આપે છેઃ

"સંવત્ ૧૯૬૬ની સાલમાં હું વાગધરા ગામે કામદાર થયો હતો. ખાવા પીવાના સાથે મને માસિક રૂ. ૫–૦–૦ પાંચ પગાર મળતો હતો. ત્યાં એક વખત મારા બે મિત્રો સાથે બેઠો હતો. વિનોદમાં વાતો થતાં, એક કહે 'મારે જીંદગી સુધી વેપારજ કરવો છે.' બીજો કહે 'મારે ખેતી કરવી છે.' ત્યારે મેં વિનોદમાં બોલી નાંખ્યું કે 'મારે લેખક થવું છે.' વખત જતાં આ સૌ મિત્રો મારી ઠેકડી કરવા લાગ્યા. તેથી મને લાગ્યું કે 'હવે લેખક થયેજ છૂટકો છે.' આથી મેં પ્રથમ લેખક તરીકે 'કાઠિયાવાડ સમાચાર'માં 'ગરાસીઆના રીતરિવાજો અને તેથી હાનિનું દિગ્દર્શન' નામે સંવત્ ૧૯૬૭ માં લેખ લખ્યો. આમ ઉત્તરોત્તર લખવું શરૂ કર્યું."

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	જેસલ અને તોરલ (બે આવૃત્તિ)	સંવત્ ૧૯૭૫
૨.	સતી ઉજળી અને મેહ જેઠવો (ત્રણ આવૃત્તિ)	,, ,,

૩. કપુરી અને કાગાયલ	,,	૧૯૭૬
૪. સુણી અને મેયાર	,,	,,
૫. નાગમતિ	,,	૧૯૭૭
૬. ગોહિલવીર હમીરજી	,,	,,
૭. રા' માંડલિક (બે આવૃત્તિ)	,,	૧૯૭૯
૮. રા' નવઘણ	,,	૧૯૮૩
૯. કાઠીઆવાડની દંતકથાઓ	,,	૧૯૮૫
૧૦. કાઠીઆવાડની પ્રેમકથાઓ	,,	૧૯૮૮

નટવરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળા

જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૦ના સપ્ટેંબરની ત્રીશમી તારીખ. તિથિ આશો સુદ છઠ. આખું નામ નટવરલાલ મૂળચંદ ઘેલાભાઇ વીમાવાળા. માતાનું આખું નામ વિજ્યાલક્ષ્મી તે ત્રિભોવનદાસ ઇચ્છારામની પુત્રી. જ્ઞાતિ (સ્વ. ઇ૦ સૂ૦ દે૦ વાળી) સુરતી તળપદા દશા શ્રીમાળી વણિક. મૂળ વતન સુરત. જન્મ સુરત.

કુટુંબની અસલ અટક મ્હેતા. એક વેળા નટવરલાલ શંભુનું નામ સુરતમાં પ્રખ્યાત હતું. પિતાના વીમાના વ્યવસાય પરથી વીમાવાળા અટક શરૂ થઇને ચાલી. પીતરાઇઓમાં હજુ મ્હેતા અટકજ ચાલે છે જેમાં ચન્દ્રવદન મ્હેતા (ઇલા કાવ્યોના લેખક) નું નામ સુપરિચિત છે.

કુટુંબને દાદાને નર્મદ સાથે સારો સંબંધ હતો. નર્મદે સ્વહસ્તે નામ-વાળી પોતાની ચોપડીઓ ભેટ આપેલી.

નર્મદને આર્થિક સહાય પણ દાદાએ સારા પ્રમાણમાં કરેલી. એટલે સાહિત્ય શોખ કુટુંબમાં વંશગત દેખાય છે. પિતા મૂળચંદ ઘેલાભાઈએ ગુજરાતી ભજનો ને ગીતો લખેલાં–ઈંગ્રેજી પદ્ય પણ અજમાવેલું.

નાનપણથી વાંચવાનો શોખ બહુ; સ્વપ્નાં સાહિત્યનાંજ. દશ બાર વરસની ઉંમરેજ જીવન સાહિત્યની દિશામાં વહેતું મૂકવાની સ્પષ્ટ વાત ગોઠિયાઓ સાથે કરેલી. લેખન અને પ્રકાશન પણ એજ ઉંમરથી–બારતેર વરસની ઉંમરથી–શરૂ થયેલું, સુંદરી સુબોધમાં નાનાં લેખો, કાવ્યો, "ગુજરાતી" માં ચર્ચાપત્રો, વાર્તા વારિધિમાં વાર્તાઓ લખેલાં. માધ્યમિક શાળા જીવનમાં એ પ્રવૃત્તિ ખૂબ ચાલેલી.

શાળાની કારકીર્દિ તદ્દન પ્રથમ પંક્તિની. પહેલોજ નંબર. લગભગ હંમેશ સ્કોલરશીપ–ઇનામો મળેલાં. પ્રીવીયસમાં ફર્સ્ટ કલાસ ફર્સ્ટ. વિલ્સન કોલેજ, સુરત કોલેજ, ફરગ્યુસન કોલેજ અને પછી જુનીઅર બી. એ. માંથી અસહકાર કર્યો, તે બાદ ગુજરાત મહાવિદ્યાલય; એમ ચાર સંસ્થાઓમાં કોલેજ જીવન વીત્યું. ૧૯૨૨ના જાનેવારીમાં બારડોલીમાં સત્યાગ્રહ થવાનો હતો તેમાં જોડાવા ગુ. મહાવિદ્યાલય પણ છોડયું; અને વિદ્યાપીઠની સ્નાતક પદવી માત્ર બે મહિના પછીજ લઇ શકાય એમ હતું તે જતી કરી. બારડોલી સત્યાગ્રહ ચૌરીચૌરાને લીધે અટકયો એટલે પછી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં પૂરેપૂરૂં ઝંપલાવ્યું.

પહેલું ગ્રંથ પ્રકાશન શિરહીન શબ નામની ડીટેકટીવ નવલકથા હરિ-

નારાયણ આપટેના મરાઠી પરથી, બે ભાઇઓએ ભેગી લખેલી ૧૯૧૫ ની સાલમાં અડધી (પહેલો ભાગ) પ્રગટ થયેલી. એ વસ્તુ ફરી પાછી ત્રણે વરસે બેગમ કે બલા? નામથી નડિયાદ ખાણાવળી કાર્યાલયવાળા રા૦ રા૦ અંબાઇદાસ બાબરભાઈએ પ્રગટ કરી હતી.

બંને ભાઈઓએ ૧૯૨૧ની સાલથી (૧-૮-૨૧) સેવા દૃષ્ટિએ ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર ચાલુ કર્યું. પહેલાં ગાંધીજીના પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં (તે વેળા નવજીવને પુસ્તક વિભાગ ખોલ્યો ન હતો). ૧૯૨૨ માં સાથે પ્રેસ પણ જોડ્યું. ૧૯૨૩ની સાલથી પેપર પણ કાઢ્યું. કેવળ નિર્દોષ વિનોદ સાહિત્યનું એ પત્ર "તોપ" પાછળથી ગાંડીવમાં પરિણમ્યું. આજે "સ્ત્રીશક્તિ" સાથે જોડાઈને એ પત્ર સૂક્ષ્મરૂપે જીવે છે.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેનું સાહિત્ય વિભાગનું તમામ સૂત્રસંચાલન નટવરલાલના હાથમાં છે. વ્યવસ્થા વિભાગ ઇશ્વરલાલ સંભાળે છે. બંને છૂટા છૂટા અપૂર્ણ છે. બે મળીને એક એકમ બને છે. ગાંડીવ બાલસાહિત્યના પુષ્પો મુખ્યત્વે નટવરલાલના લખેલાં છે. એ સિવાય બીજા પુષ્પો બંગાળી મરાઠી પરથી અનુવાદો પણ કરેલા છે.

જીવન પર શરૂમાં પઢિયારનાં ને રસ્કિનનાં પુસ્તક Unto this last થી ઘણી અસર થઈ. પછી ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીની અને ગાંધી સાહિત્યની ખૂબ અસર થઇ. આજેય એ અસર ચાલુ છે પણ તેમાં બીજા પ્રવાહો ભળેલા છે.

લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં સ્વપસંદગીથી થયું કુ૦ હરવદન મગનલાલ કાપડીયા સાથે. પ્રથમ વિવાહ સુરતના દાક્તર મગનલાલ મ્હેતાની પુત્રી ઊર્મિલા સાથે થયેલો પણ તે ઈ. સ. ૧૯૨૩ માં પોતે થઇને જ્ઞાતિના રિવાજ વિરૂદ્ધ તોડી નાંખ્યો. તે માટે જ્ઞાતિએ કરેલી સજા ભોગવી. જ્ઞાતિમાં વિવાહ વેશવાલ પણ નજ તૂટે એવું બંધન સખ્ત હતું. તે આ પહેલા કિસ્સા પછી ઘણું શિથિલ થઈ ગયું છે. પત્નીનું વતન સુરતજ છે.

દરેક વિષય વાંચવાનો શોખ છે. અમુકજ વિષય નહિ. એટલે Jack of all and master of none જેવી સ્થિતિ છે. પત્રકારિત્વનો વ્યવસાય ને જાહેરજીવન એ સ્થિતિ સુધરવામાં અંતરાયરૂપજ બને.

સાહિત્ય પરિષદે શ્રીરમણ કાંટાવાળા સ્મારક બાલસાહિત્ય માટે ૧૯૨૯માં બે ત્રણ બાલસાહિત્ય સંસ્થાઓ પાસે યોજના માંગી. ગાંડીવની યોજના પસંદ કરી અને તે દ્વારા "મધપૂડો" પ્રકટ થયું. પરિષદે તે પ્રકાશન માટે રૂ. ૧૨૫ ગાંડીવને આપ્યા.

:: એમની કૃતિઓ ::

અનુવાદો

શિરહીન શબ (મરાઠી પરથી) હ. ના. આપટે. સન ૧૯૧૫
સોનેરી શીર (બંગાળી પરથી) રખાલદાસ બંદોપાધ્યાય ,, ૧૯૧૯
બોંબ યુગનું બંગાળા (બંગાલી પરથી) બારિન્દ્ર ઘોષ ,, ૧૯૨૩
હાય આસામ (બંગાલી પરથી) બારિન્દ્ર ઘોષ ,, ૧૯૨૩
કલકત્તાનો કારાયુગ (બંગાલી પરથી) હેમન્તકુમાર સરકાર ,, ૧૯૨૩
પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં (બંગાળીપરથી) શચીન્દ્રનાથ સાન્યાલ ૧૯૨૪
(બે ભાગ સાથે) ,, ૧૯૨૮
બંગાળાનો બળવો (બંગાળી પરથી) ભૂપેન્દ્રનાથ દત્ત ,, ૧૯૨૯
ઘોડાચોર (ઇંગ્રેજી પરથી) Bernard Shaw ,, ૧૯૩૧
(Showing upto of Blanco Posnet)

સંપાદિત

રાષ્ટ્રિય ગરબાવલી ૧૯૨૪

બાલસાહિત્ય

બકુલ—મૂરખ રાજ—નીલમ—ભીષ્મ—જય બજરંગ—બરફી પુરી—તોફાની ટિપુડો—કચુંબર—ધૂપસળી (વલ્લભદાસ અક્કડ સાથે)-મોતીના દાણા—એક હતો કૂતરો—નવનીત—મેઘધનુષ—મિયાઉં—હાથી ધમધમ ચાલે—બાલકામરી (અક્કડ સાથે)—ચોપગાંની ચતુરાઇ—ગધેડાનું રાજ—રમકડાંની દુકાન—જાદુઇ જમરૂખ—મકનો મસ્તાનો-બંગાળી ખીરબલ—ભૂલભૂલામણી—સવાકાની આપવીતિ—ખોટી ખોટી વાતો—સિપાઇ દાદા—મધપૂડો (સંપાદન)—સબરસ—કીર્તિસ્તંભ—શિક્ક ટિક્કિ—સારંગી વાળો—ખરેખરી વાતો—રશીદની પેટી—પુસ્તકાલય-પ્રાણી પુરાણ ભા-૧-૨—લાકડાંચો—ફુરસદ—

સાહિત્ય

(બલિદાન), (કુરબાનીની કહાણીઓ), ભવાટવી—(અબળાઓની આત્મકથાઓ)

ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા, આઇ. સી. એસ.

એઓ જ્ઞાતે દશા પોરવાડ વણિક, અમદાવાદના રહીશ; અને એમનો જન્મ ગીરમથામાં સન ૧૮૯૨માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચમનલાલ છોટાલાલ અને માતુશ્રીનું નામ શ્રીમતી મોતી છે. એમનું લગ્ન શ્રીમતી શાન્તાબ્હેન સાથે થયું હતું.

એઓ કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ છે; બારિસ્ટર થયલા છે; તેમ આઇ. સી. એસ. ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી.

હાલમાં તેઓ ફત્તેહપુર સંયુક્ત પ્રાંતમાં-કલેક્ટરના ઓદ્ધાપર છે.

તેઓ અભ્યાસ કરતા ત્યારથી કવિતા અને ગદ્યલેખો 'વસન્ત' વગેરે માસિકોમાં લખી મોકલતા.

ચિત્રકળા એમનો ખાસ પ્રિય વિષય છે; અને એ વિષયપર એમણે બે સ્વતંત્ર ગ્રંથો Studies in Indian Painting and Gujarati Painting in the 15th Century લખ્યા છે, જે એ વિષયપર પ્રમાણભૂત લેખાય છે અને વિદ્વદ્વર્ગ તરફથી તેની પ્રશંસા થયેલી છે.

નજદિકમાં 'ભારતીય ચિત્રકલા' એ નામનું પુસ્તક હિંદીમાં બહાર પડનાર છે.

ગુજરાતમાં ચિત્રકળાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવા તેઓ ખાસ કાળજી લે છે અને ગુજરાતી ચિત્રકળાને ઉત્તેજન આપવા બનતો પ્રયત્ન કરે છે.

ગુજરાતી સિવિલીયનોમાં એમની કીર્તિ બહોળી પ્રસરેલી છે; અને એક નિષ્ણાત હિન્દી કળાના અભ્યાસી અને વિવેચક તરીકે એમની ગણના થાય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

1. Studies in Indian Painting 1926
2. Gujarati Painting in the 15th Century 1932
૩. ભારતીય ચિત્રકલા (હિંદી) ૧૯૩૩

પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ

એઓ જ્ઞાતે બ્રહ્મક્ષત્રિય અને અમદાવાદના વતની છે; પણ જન્મ સાણંદમાં તા. ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૮૯૧ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ વ્રજરાય ખુશાલરાય દેશાઇ અને માતાનું નામ સુભદ્રાબ્હેન હતું. એમનું લગ્ન ત્રણ વાર થયું છે. છેલ્લું સન ૧૯૨૧માં સૌ. નિર્મળાબ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી સુરત અને અમદાવાદમાં લીધી હતી. માધ્યમિક અને ઉંચું શિક્ષણ અમદાવાદમાં ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કુલ અને ગુજરાત કૉલેજમાં લીધેલું. કૉલેજ અભ્યાસ દરમિયાન દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ સ્કૉલરશીપ તેમને મળી હતી.

હમણાં તેઓ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શિક્ષક છે. એમના ભાઈ ડૉ. હરિપ્રસાદની એમનાપર ઘણી અસર થયેલી અને તેમની પ્રેરણાથી સાહિત્યવાચન અને લેખન પ્રતિ એઓ દોરાયલા.

સન ૧૯૨૦થી ૧૯૨૫ સુધી તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી હતા.

શાળોપયોગી ૭ પુસ્તકો એમણે આજ સુધીમાં લખ્યાં છે; પણ એમનું મહત્વનું અને પ્રસિદ્ધ કાર્ય અમદાવાદમાં હાઉસિંગ સોસાઇટીની સ્થાપનાનું છે. પ્રથમ મંડળી એમણે કાઢેલી અને એમનું અનુકરણ કરીને તેમ એમના પ્રોત્સાહનથી ત્યાર પછી લગભગ ત્રીસેક હાઉસિંગ સોસાઇટીઓ નિકળી છે તેનું માન તેમને ઘટે છે; અને એ વ્યવસાયને લઇને એમના સાહિત્ય વાચન અને લેખન કાર્યમાં એઓ ઝાઝો સમય આપી શકતા નથી. તેમના નામ ઉપરથી બ્રહ્મક્ષત્રિય હાઉસિંગ સોસાયટી તરફનો ભાગ પ્રીતમનગર કહેવાય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	સાહિત્ય વાચનમાળા, ભા–૧	સન ૧૯૨૪
૨.	,, ,, ભા–૨	,, ,,
૩.	મુંબાઇ ઇલાકો	,, ૧૯૨૬
૪.	હિન્દુસ્તાન	,, ૧૯૨૯
૫.	આરોગ્ય વિજ્ઞાન પ્રવેશપોથી	,, ૧૯૩૨
૬.	ગૃહવિજ્ઞાન પ્રવેશપોથી	,, ,,

ભીખાભાઇ પુરુષોત્તમ વ્યાસ

એઓ જ્ઞાતે ઔદિચ્ય ટોળકીઆ બ્રાહ્મણ અને ગોધરાના વતની છે. એમનો જન્મ ગોધરામાં સન ૧૮૯૯માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પુરુષોત્તમ ભવાનીશંકર વ્યાસ અને માતાનું નામ કાશી બ્હેન. બન્ને તેમને બાલવયમાં મૂકી દેવલોક પામ્યાં હતાં. એમનું લગ્ન ગોધરામાં સન ૧૯૧૭ માં કાન્તાગૌરી સાથે થયું હતું. એમણે ટ્રે. કૉ. ટ્રેનિંગ કૉલેજની બીજા વર્ષની પરીક્ષા સન ૧૯૧૮માં પાસ કરી હતી. તે પછી તેઓ શિક્ષક લાઇનમાં જોડાયા હતા. કેટલોક સમય એમણે ગોધરાથી " પંચમહાલ રેવાકાંઠા વર્તમાન " નામનું અઠવાડિક પત્ર કાઢ્યું હતું; પણ પુરતો આશ્રય નહિ મળવાથી તે સાત વરસ ચલાવ્યા બાદ બંધ કરવું પડ્યું હતું. સરકારી નોકરીમાંથી સને ૧૯૨૦માં છૂટ્યા બાદ એમણે બાળકો માટે એક ત્રિમાસિક પત્ર કાઢ્યું હતું. શરૂઆતમાં એ ત્રિમાસિક હતું અને છેલ્લા ૭ વર્ષથી તે માસિક રૂપે નિકળે છે. પરમહંસ શ્રી રામકૃષ્ણ અને સ્વામી રામતીર્થનાં લખાણની એમના જીવનપર ઉંડી અસર થયેલી છે.

ગોધરામાં ગ્હી જાહેર જીવનમાં ખૂબ રસ લેતા આવ્યા છે. સને ૧૯૨૩ થી શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ અને શ્રી પંચમહાલ રેવાકાંઠા સાહિત્ય સભા સ્થાપી જનતાને ઉપયોગી કામો અને સાહિત્યની અભિરૂચિ ઉત્પન કરવાનું કામ કર્યું છે. છેલ્લાં ૭ વરસથી ગોધરા મ્યુનીસીપાલીટીમાં લોક તરફથી ચૂંટાઇને આગળ પડતો ભાગ લે છે; તેમજ સ્કુલબોર્ડના પણ સભ્ય હોઈ કેળવણી માટે યોગ્ય રસ લેઇ રહ્યા છે.

બાલસાહિત્ય એ એમનો પ્રિય વિષય છે; અને બાલકો માટે એમણે નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો લખીને છપાવ્યાં છે:

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	સીતા—પૂર્વાર્ધ	સન ૧૯૨૫
૨.	સીતા—ઉત્તરાર્ધ	„ ૧૯૨૦
૩.	ગુંજાનો વર (નાટક)	„ ૧૯૨૫
૪.	ભયંકર ભુજંગ (નવલકથા)	„ ૧૯૨૫

મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી

એઓ જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય ટોળક બ્રાહ્મણ ઋગ્વેદ આશ્વલાયન શાખા કાશ્યપ ગોત્રના છે. એમનું મૂળ વતન ખેડા અને પાછીથી ઉમરેઠ; પણ ખેડા જીલ્લામાંથી એમના પૂર્વજો દોઢસો વર્ષ પૂર્વે ભરૂચ ખડાયતા વણિકો સાથે આવી રહ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ વ્યાસ ગણપતિરામ કાલિદાસ શાસ્ત્રી; ભરૂચમાં પુરાણીની અટકથી પ્રસિદ્ધ હતા, અને એઓને ઋગ્વેદસંહિતા મુખે હતી તેમ સંકૃત ભાષામાં સુવ્યુત્પન્ન હતા. એમની માતાનું મૂલ નામ પાર્વતી પણ સાસરે તેમને ઇચ્છા કહેતા. એમનો જન્મ તા. ૭ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૭૩ના રોજ ખેડા જીલ્લામાં માતર ગામે 'ફળાદેશનું ફળ' એ નામના પુસ્તકના કર્તા વ્યાસ ગિરિજાશંકર ભોળાનાથ એમની માતૃશ્રીના માસીના પુત્રને ત્યાં થયો હતો. એમનું પ્રથમ લગ્ન સં. ૧૯૪૨માં માતરમાં મણિશંકર રવિશંકર વ્યાસના પુત્રી બ્હેન ચંચળ સાથે થયું હતું; અને તેના મરણોત્તર સં. ૧૯૫૮માં અમદાવાદમાં મૂળશંકર પીતાંબર ભારદ્વાજ વ્યાસના પુત્રી શ્રીમતી કમળાબ્હેન સાથે દ્વિતીય લગ્ન થયું હતું; પણ તેઓ સન ૧૯૨૬માં મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

ગુજરાતી તેમ ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ મેટ્રીક કલાસ સુધીનો એમણે ભરૂચમાં કર્યો હતો. સન ૧૮૯૦માં તેઓ વડોદરા હાઇસ્કુલમાંથી મેટ્રિકમાં પાસ થયા. તે પછી વડોદરા કોલેજમાં દાખલ થયલા. ત્યાં બે ત્રણવાર નપાસ થવાથી સેંટ ઝેવિયર કોલેજમાં જોડાયલા અને સન ૧૮૯૪માં પ્રિવિયસની પરીક્ષા ત્યાંથી પાસ કરી પાછા વડોદરા કોલેજમાં આવેલા અને ૧૮૯૭માં ઇંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષય લઇને બી. એ. થયા. સન ૧૮૯૮માં કૉલેજમાં ઈંગ્લિશમાં ફેલો નિમાયા અને સન ૧૯૦૨ માં કલકત્તા ગવર્મેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજમાંથી એઓ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા.

રેવેન્યુ ખાતામાં અને મુંબાઈ એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કુલમાં કેટલોક સમય નોકરી કર્યા પછી સન ૧૯૧૫માં એમની નિમણુંક પુનાની ડેકકન કૉલેજમાં થઇ, જે જગોપરથી સન ૧૯૩૧માં તેઓ માનસહિત નિવૃત્ત થયા હતા.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના તેઓ ચુસ્ત અનુયાયી છે અને એ સંપ્રદાયના સંસ્કૃત સાહિત્યનું સંશોધન, અભ્યાસ અને પ્રકાશન કાર્યમાં એમણે પોતાનું લગભગ સઘળું આયુષ્ય અર્પ્યું છે, એમ કહી શકાય.

એમનું જીવનચરિત્ર–વિસ્તૃત–'હિતવર્ધક' નામક માસિકના સં. ૧૯૮૮ ના દીપોત્સવી અંકમાં છપાયું છે, તેમાંથી એમના માતૃભાષા-પ્રેમ વિષે નીચેનાં વાક્યો ઉતારીએ છીએ:

" શાસ્ત્રીજીનું જીવન અત્યંત સાદું અને પવિત્ર છે. તેની સાથે માતૃભાષાને માટે અનન્ય પ્રેમ છે. પોતે અંગ્રેજીમાં ગ્રંથોના સંશોધન કરી લખી શકત પરંતુ એક સિવાય એમણે બધાંએ પુસ્તકો ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષાનાં લખ્યાં. ડેક્કન કૉલેજના માનપત્રમાં પ્રિન્સિપાલે ખેદ દર્શાવ્યો કે આ વિદ્વાને અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો લખ્યાં હોત તો વધુ માણસો તેનો લાભ લઈ શકત. ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તરમાં જણાવેલું કે ' મારી માતૃભાષાને સમૃદ્ધ કરું તે મને વધારે ઉચિત લાગ્યું, જેને મારા ગ્રંથની જરૂર લાગશે તે જરૂર મારી ભાષા શીખવશેજ.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. સંસ્કૃત–ગુજરાતી.

૧. ગાયત્રીભાષ્ય	સન	૧૯૦૩
૨. શ્રી દશમસ્કન્ધ પ્રથમોધ્યાયસુબોધિની	”	૧૯૧૦
૩. શ્રી ગોપિકાગીતસુબોધની	”	૧૯૨૫
૪. વેદસ્તુતિ સૂક્ષ્મટીકા	”	૧૯૨૬
૫. વેણુગીતસુબોધિની	”	૧૯૨૭
૬. શ્રી યુગલગીતસુબોધની*	”	૧૯૩૧

૨. ગુજરાતી.

૧. શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાંતપ્રદીપ.	”	૧૯૦૩
૨. હરિપ્રિયા. ×	”	૧૯૧૭

૩. ઇંગ્રેજી.

An Examination of Samkara's Refutatin of the samkhya system 1925

---

* શ્રી વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના ભાષ્યાદિ ત્રીસેક સંસ્કૃત ગ્રંથોની શોધિત આવૃત્તિઓ આ ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ કરી છે.

× પુષ્ટિભક્તિ સુધામાં અને પુષ્ટિસુધામાં પ્રસિદ્ધ લેખાદિ ઉપરાંત જયકૃષ્ણ ગ્રંથમાળામાં પણ છ પુસ્તકો બહાર પાડયાં છે.

મનુ હ. દવે. (કાવ્યતીર્થ)

જ્ઞાતે ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ અને સિદ્ધપુરના વતની. જન્મ સિદ્ધપુરમા તા. ૧૮-૯-૧૯૧૪ ને રોજ થયેલો. પિતાનું નામ હરગોવિંદદાસ લલ્લુભાઇ દવે અને માતુશ્રીનું નામ ગુલાબબાઇ. લગ્ન સન ૧૯૨૬માં સૌ. શાંતાગૌરી સાથે વિચિત્ર સંજોગોમાં થયેલું. પિતા સિદ્ધપુરમાં ચોપડા બાંધવાની દુકાન કરતા ને "કાગદી" ઉપનામથી ઓળખાતા.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સિદ્ધપુરમાંજ લીધેલું. અંગ્રેજી પાચમા ધોરણમાં હતા ત્યારથી સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ માટે પ્રખર નૈયાયિક શાસ્ત્રીજી શ્રી જયદત્તજી પાસે જવા માંડેલું. તે અરસામાંજ માતાનું મરણ થયેલું. મૂળથીજ સાહિત્યનો શોખ હોવાથી તેમણે શાસ્ત્રીજી પાસે માત્ર સાહિત્ય ગ્રંથોનુંજ અધ્યયન શરૂ કર્યું અને અંગ્રેજી પરીક્ષાઓની સાથોસાથ સંસ્કૃત પરીક્ષાઓ પણ આપવા માંડી. અંગ્રેજી ૬ઠ્ઠા ધોરણમાં હતા ત્યારે કલકત્તા સંસ્કૃત એસોસીએશનની પ્રથમા, મેટ્રીકમાં હતા ત્યારે મધ્યમા અને તે પછી એક વરસ અભ્યાસ કરી સન ૧૯૩૨માં "તીર્થ" પરીક્ષા પસાર કરી "કાવ્યતીર્થ" ની પદવી મેળવેલી.

એલ. એસ. હાઇસ્કુલ સિદ્ધપુરમાંથી મેટ્રીકની પરીક્ષા સન ૧૯૩૧માં સંસ્કૃતમાં ડીસ્ટીંકશન સાથે પસાર કરેલી. મેટ્રીકમાં હતા ત્યારેજ ૬૦૦ લીટીનું ખંડકાવ્ય "ગ્રામજીવન" મંદાક્રાન્તા વૃત્તમાં લખેલું. કવિતા લખવાનો શોખ તો છેક અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમાંથી લાગેલો.

આ પછી તેઓ વડોદરા કૉલેજમાં જોડાયલા; પણ કૌટુમ્બિક ઉપાધિઓને લઇને એક માસમાંજ ત્યાંથી છૂટા થઈ વડોદરા મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના ત્રીજા વર્ષમાં મેટ્રીક સીનીયર થવા ગયલા. વડોદરામાં એક વરસ રહ્યા તે દરમિયાન તેમણે વડોદરા શ્રાવણ માસ દક્ષિણા પરીક્ષાની સાહિત્ય મધ્યમા બીજે નંબરે પાસ કરી રૂ. ૩૩) નું ઇનામ મેળવેલું તથા "મહારાણા-પ્રતાપ", "કિશોરી," બ્રહ્મર્ષિ-વિશ્વામિત્ર" "પતિતોદ્ધાર" અને "યાદવા-સ્થળી" નામના સ્ક્રીન ને અનુકૂળ ટોકી-નાં નાટકો લખ્યાં; જેમાંનું "યાદવા-સ્થળી" શ્રી મટુભાઈના "સાહિત્ય" માસિકમાં છપાશે.

૧૯૩૩માં તેઓ થર્ડ યયર ટ્રેન્ડ મેટ્રીક સીનીયર થયા અને મુંબાઈ ગયલા. તેમનો વિચાર ત્યાં "મેડીકલ-કોલેજ" માં જોડાવાનો હતો છતાં કૌટુમ્બિક અડચણોને લઇને સિદ્ધપુર પાછા ફરવું પડયું.

મનુભાઇ લલ્લુભાઇ જોધાણી

એઓ જાતના જન ભાવસાર અને વતની બરવાળા (ઘેલાશાહ) ના છે. જન્મ પણ ત્યાંજ તા. ૨૮મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૨ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લલ્લુભાઇ નથુભાઈ જોધાણી અને માતાનું નામ જડાવબા જેસીંગભાઈ બેલાણી છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૮માં વાગડ (તાલુકે ધંધુકા)ના શારદાગૌરી ગટોરભાઇ રાણપુરા સાથે થયું છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ બરવાળામાં અને માધ્યમિક લીંબડી જસવંતસિંહજી હાઇસ્કુલમાં લીધેલું. વળી શાળામાં પહેલો બીજો નંબર રાખતા તેથી દરેક પરીક્ષામાં ઇનામ મળેલાં.

સન ૧૯૨૦થી તેઓએ બરવાળા ઇંગ્રેજી શાળામાં શિક્ષક તરીકે કામ કરેલું; પણ સન ૧૯૩૦ માં સત્યાગ્રહની લડતમાં સરદારી લઇ જેલમાં ગયેલા તે વખતે તેમાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું. હાલમાં તેઓ જીવણલાલ અમરશી સાથે અમદાવાદની ફર્મમાં ("સ્ત્રીબોધ" માસિકના મદદનીશ મંત્રી તરીકે) જોડાયા છે.

રણજીતરામ તરફથી પ્રાચીન શોધખોળ કરવાની તેમજ લોકસાહિત્ય એકઠું કરવાની એમને પ્રેરણા મળેલી અને એ ક્ષેત્રમાં કેટલાક સમયથી તેઓ ઉપયોગી કાર્ય કરી રહ્યા છે, જેનાં ફળો નીચે જણાવેલાં પુસ્તકોરૂપે પારણમ્યાં છે; અને સંગ્રહિત જુનું સાહિત્ય હજુ એમની પાસે પુષ્કળ પડેલું છે.

બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એમની "સૌરાષ્ટ્રના ઓલીઆઓ" એ લેખમાળાએ ઘણાંનું ધ્યાન ખેંચેલું. હમણાં તેઓ ગુજરાતના પ્રાચીન શહેરો—વલ્લભી, મોડાસા, રાણપુરા, ધંધુકા વગેરે ગામનો ઇતિહાસ લખવામાં રોકાયલા છે.

પ્રાચીન લોકસાહિત્ય અને વાર્તા; અને ઐતિહાસિક સંશોધન કાર્યમાં જે થોડી ઘણી વ્યક્તિઓ ગુજરાતમાં કામ કરી રહેલી છે, તેમાં એમનો સમાવેશ થઇ જાય છે. તેઓ વળી એમના જ્ઞાતિપત્ર "ભાવસાર અભ્યુદય" ના તંત્રી પણ છે.

મનુભાઇ લલ્લુભાઇ જોધાણી

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	સુન્દરીઓનો શણગાર,	ભા–૧	સન	૧૯૨૮
૨.	,, ,,	ભા–૨	,,	૧૯૨૯
૩.	સોરઠી જવાહીર		,,	૧૯૩૦
૪.	ખાટી મીઠી બાળવાતો		,,	૧૯૩૨
૫.	સોરઠી વિભૂતિઓ	ભા–૧	,,	૧૯૩૨
૬.	સોરઠી શરવીરો		,,	૧૯૩૨
૭.	આકાશી ચાંચીઓ		,,	૧૯૩૨

મહાસુખભાઇ ચુનીલાલ શેઠ

એઓ ગ્નાતે વીશા પોરવાડ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન અને વિસ-નગરના વતની છે. તેમનું મૂળ વતન પાટણ છે અને અત્યારે પણ પાટણ સાથેજ સંબંધ ધરાવે છે. એમનો જન્મ વિસનગરમાં સં. ૧૯૩૩ના જેઠ સુદ ૯ ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચુનીલાલ દલછારામ અને માતાનું નામ બાઇ કીલી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સં. ૧૯૪૮ માં બાઇ લક્ષ્મી સાથે થયું હતું અને તે દેવલોક પામતાં, બીજી વારનું લગ્ન બાઇ શાન્તા સાથે સં. ૧૯૫૭ માં થયું હતું. તે હાલ હયાત છે.

એમણે મેટ્રીક્યુલેશન અને સ્કૂલ ફાયનલની પરીક્ષાઓ સંવત્ ૧૯૫૪ માં પાસ કરી હતી. ત્યાર બાદ તેઓ સામાજિક કાર્યમાં અને પોતાની શરાફી પેઢીના વહીવટમાં રોકાયા. વડોદરા રાજ્યની રાજકીય અને સામા-જિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ રસપૂર્વક તેમજ આગળ પડતો ભાગ લે છે; એટલુંજ નહિ પણ સ્વકોમ જૈનોના સુધારાર્થે તેઓ એટલાજ તત્પર રહે છે. અઘટિત દીક્ષા વિરુદ્ધ પોકાર કરનાર એઓ પ્રથમ છે. સાત વરસથી અયોગ્ય દીક્ષા અટકાવવા પ્રજામત મેળવવા જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખે છે અને એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતી ‘ અમૃત સરિતા ’ નામની નવલકથા બે ભાગમાં એમણે લખીને છપાવી છે.

વડોદરા રાજ્ય બેન્કિંગ કમિટીમાં અને વડોદરા રાજ્ય સ્ત્રી ધન હક્ક તપાસ સમિતિમાં તેઓ એક સભ્ય હતા. હમણાં ઉંઝામાં મળેલી મહેસાણા પ્રાંત પુસ્તકાલય પરિષદના તેઓ પ્રમુખ નિમાયા હતા.

વડોદરા રાજ્યમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તેઓ એક સભ્ય નિમાયા હતા; અને વડોદરા રાજ્ય ધારાસભાના પણ તેઓ દસ વરસ સભ્ય હતા. એ પરથી એમની વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવશે.

નરસિંહરાવનાં ‘ કુસુમમાળા ’ અને ‘હૃદયવીણા’ એ તેમજ ‘દલપત-કાવ્ય,’ ‘નર્મકવિતા’ અને કેશવલાલ અને હરિલાલ ધ્રુવનાં કાવ્યોએ એમને કાવ્ય રચવામાં પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. કવિતા લખવાનો શોખ છેક ન્હાન-પણથી હતો. હરિલાલ ધ્રુવના ‘ ચંદ્ર ’ માં તેઓ કવિતા લખી મોકલતા.

તે પછી કાજી અનવરમિયાંના સમાગમમાં આવતાં, એમનાં કાવ્યોનો

અભ્યાસ કરી તે સંગ્રહ ટીકા અને વિવેચન સહિત એમણે બહાર પાડ્યો છે, જેની ૭ આવૃત્તિઓ થઇ છે.

આમ સાહિત્ય, સમાજ, ધર્મ અને રાજકારણ એ સઘળા ક્ષેત્રોમાં એમની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે.

: : એમની કૃતિઓ : :

૧. કાવ્ય સરિતા (બે આવૃત્તિ) સં. ૧૯૫૪ થી ૧૯૭૨
૨. અનવર કાવ્ય (૭ આવૃત્તિ) સં ૧૯૫૪ થી ૧૯૮૩.
૩. કમનસીબ કુમારિકા સં. ૧૯૮૦
૪. વીસનગર અને વડોદરા રાજ્યની ટૂંક હકીકત ,, ૧૯૮૧
૫. અમૃતસરિતા—પ્રથમ તરંગ ,, ૧૯૮૭
૬. ,, —દ્વિતીય તરંગ ,, ૧૯૮૭

ખા. બા. મેહબુબમિયાં ઇમામબક્ષ કાદરી, એ. બી. ઇ.

એઓ જાતે સુન્ની મુસલમાન; અને અમદાવાદના વતની છે. એમના પૂર્વજો મૂળ અણહિલવાડ પાટણથી અમદાવાદ વસાવનાર સુલતાન અહમદશાની સાથે અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ ઇમામબક્ષ દીવાનજીમિયાં અને માતુશ્રીનું નામ હુસેનબેગમ અબ્દુલામિયાં ઉરૈશી હતું. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં તા. ૪ થી નવેમ્બર સન ૧૮૭૩ના રોજ થયો હતો. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૭માં સુરતમાં બેગમ સાહેબા કમરૂન્નિસા શમસુદીન બુખારી સાથે થયું હતું.

એઓએ પ્રાથમિક કેળવણી પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રેકટીસીંગ સ્કુલમાં લીધી હતી. તે પછી ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં સરકારી મિડલ સ્કુલમાં અને આર. સી. હાઇસ્કુલમાં કર્યો હતો. એઓ સન ૧૮૮૮ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયા અને પ્રથમ ગુજરાત કૉલેજમાં જોડાયા પછી સેંટ ઝેવિયર કૉલેજમાં ગયા હતા. સન ૧૮૯૨માં તેઓ ઇંગ્રેજી અને ફારસી ભાષાઓ ઐચ્છિક વિષય લઇને તે જ કૉલેજમાંથી બી.એ. પાસ થયા; અને સન ૧૯૦૧ માં એલએલ.બી. થયા. હાઇસ્કુલ અને કૉલેજમાં સારા અભ્યાસ માટે કાઝી શાહાબુદીન, જેરાઝભાઈ પીરભાઈ, જે. એફ. ફરનાન્ડીઝ અને સર ફ્રેંક સાઉટર સ્કોલરશીપો મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા.

સ્વર્ગસ્થ રા. બા. કમળાશંકરનો, અભ્યાસ દરમિયાન, તેમણે સારો ચાહ સંપાદન કર્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ એમના ચારિત્ર્ય પર તેઓએ (કમળાશંકરભાઇએ) ઉંડી છાપ પાડી હતી; એવી પ્રબળ અસર એમના જીવનપર સર સૈયદ અહેમદે કરી હતી, જેમનું જીવનવૃત્તાંત એમણે ગુજરાતીમાં લખ્યું છે. સને ૧૮૯૩થી ૧૮૯૬ સુધી કેળવણી ખાતામાં અમદાવાદ, નડિયાદ અને મુંબાઈની એલ્ફીન્સ્ટન હાઇસ્કુલમાં તેમણે નોકરી કરી હતી. સને ૧૮૯૭માં જુનાગઢ સ્ટેટના કેળવણી ખાતામાં મહાબત મદ્રેસાના પ્રિન્સિપાલ તરીકે જોડાયા; અને સને ૧૯૦૧ માં મરહુમ પાટવીકુંવર શાહજાદા શેર જુમાખાનજીના નેટીવ ટ્યુટર તથા કમ્પેનીઅન નીમાયા. તે હોદ્દાની રૂએ તેઓશ્રીએ શાહજાદા સાહેબ સાથે હિંદના પ્રખ્યાત સ્થળો અને સિલોનની મુસાફરી કરી. સને ૧૯૦૨ના દિલ્હી દરબાર વખતે તેઓ હાજર હતા.

સન ૧૯૦૩ માં તેઓ ન્યાયખાતામાં જોડાયા હતા, અને નોકરીના

અંગે તેમને ઇલાકાના અનેક શહેરોમાં રહેવાનું થયલું; અને તેઓ એમના માયાળુ અને એખલાસભર્યા વર્ત્તનથી તેમ સાર્વજનિક સેવાભરી પ્રવૃત્તિઓથી હિંદુ મુસ્લિમ સૌની એકસરખી પ્રીતિ મેળવવા શક્તિમાન થતા. આજે પણ હિન્દુઓમાં એમના સંકડો મિત્રો માલુમ પડશે અને મુસ્લિમ હિતના તેઓ ખાસ હિમાયતી છે. કોઈ સુશિક્ષિત મુસ્લિમ બંધુ એવો નહિ મળી આવે કે જેણે એમની પાસેથી કોઇ પ્રકારની સલાહ, સૂચના કે મદદ એક વા અન્ય પ્રકારે મેળવી નહિ હોય. તે કારણે તેઓ આજે અંજુમને ઇસ્લામ, ગુજરાત મુસ્લિમ અજ્યુકેશન સોસાઇટી તથા સુન્ની વકફ કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ છે; તેમ અમદાવાદની જાણીતી લોકોપકારી સંસ્થાઓ—મુક્ત બંધીવાન સહાયક મંડળી અને મુંગા પ્રાણી પ્રત્યે ઘાતકીપણું અટકાવનારી મંડળીના તેઓ વાઇસ-પ્રેસિડેન્ટ છે.

છેલ્લી લડાઇ દરમિયાન જુદી જુદી નિમાયલી કમિટીઓમાં તેમણે બહુ સુંદર કાર્ય કર્યું હતું; અને તેની કદર તરીકે એમને ખાન બહાદુરનો અને એ. બી. ઈ. નો ચાંદ અને ઇલ્કાબ મળ્યા હતા.

સમાજમાં એમની આવી ઉંચી પ્રતિષ્ઠાને લઈને સરકારે સંમતિવય કમિશન નિમ્યું હતું, તેના એક સભ્ય તરીકે એમની પસંદગી કરી હતી; અને તેમાં આનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવનારૂં એ હતું કે એઓ વડીધારાસભા બહારના મુંબાઇ ઇલાકાના એકલા જ પ્રતિનિધિ હતા. કમિટીમા એમનું કામ ઉપયોગી અને સંતોષકારક લેખાયું હતું. તે સંબંધમાં નોંધ લેતાં, કમિટીના સભ્યોએ જુનાગઢના નવાબને—કેમકે તેઓ એ વખતે જુનાગઢ રાજ્યમાં જ્યુડિશિયલ ઓફીસર હતા—નીચે પ્રમાણે પત્ર લખી મોકલ્યો હતો:

"It is not for us to state how invaluable Mr. Kadri's advice has been to the Committee. His unrivalled knowledge both of Muslim Law and particularly of Muslim sentiments, in an inquiry of the sort which we had to undertake was of immense help to the Committee."

મુસ્લિમ હિત અને હક્ક માટે જેટલા તેઓ મક્કમ છે, તેટલા હિન્દુ અને મુસ્લિમ એકતાના હિમાયતી છે.

તેઓ એવું સાદું અને નિરભિમાની જીવન ગાળે છે કે તે જોઇને એમના માટે કોઇને પણ માનની લાગણી ઉદ્દભવે.

ધાર્મિક લાગણી એટલી તીવ્ર છે કે ભાગ્યેજ તેઓ નિમાઝ પઢવાનું ચૂક્યા હોય; પછી તેઓ મુસાફરી કરતા હોય કે ઘરમાં બેઠા હોય; સાજા હોય કે માંદા હોય.

ખરેખર એમનું જીવન આખો દિવસ કાંઇને કાંઇ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયલું રહે છે; તેમ પ્રજા અને સરકાર ઉભયનો તેઓ સારો વિશ્વાસ ધરાવે છે. એમની લોકપ્રિયતા પણ થોડી નથી.

તેમ છતાં યથાવકાશે તેઓ સાહિત્યમાં થોડું થોડું લખતા રહે છે. હમણાં તેમણે સોસાઇટી માટે ઉર્દુ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખી આપવાનું કામ સ્વીકાર્યું છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧.	મુસલમાનોની ચડતી પડતીનો ઇતિહાસ	સન ૧૯૦૬
૨.	લવાદ માર્ગદર્શક	,, ૧૯૧૧
૩.	સર સૈયદ એહેમદનું જીવનચરિત્ર	,, ૧૯૧૩

મેહરજીભાઇ માણેકજી રતુરા

પારસી લેખકોમાં જેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લેખન માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તેમાં શ્રી. મેહેરજીભાઇ માણેકજી રતુરાનું નામ આગળપડતું મૂકી શકાય. અમદાવાદમાં એમના જન્મથીજ વસતા હોવાને લીધે તેમજ ગૃહસ્થ શ્રીમંત હિંદુ કુટુંબોમાં નોકરી અર્થે એમનું જીવન આજની ઘડી સુધી વ્યતીત થયેલું હોવાથી, એમની રહેણીકરણી, ભાષા બોલી વિગેરે તદ્દન ગુજરાતીમય થઈ ગયેલી છે. વળી, અત્રેની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના તે મેમ્બર હોવાને લીધે તેમજ એ સોસાઈટીના સેક્રેટરી તરીકે કામ કરતા હોવાથી, એમનામાં સમભાવ અને ભ્રાતૃભાવની લાગણી સ્ફુરી રહે છે, અને એમના જ્ઞાન વડે એ લાગણી વધુ કોમળ અને સંસ્કારી બની છે.

એમના પિતા માણેકજી આદરજી રતુરા મૂળ સુરતના વતની અને માતા ડોસીબાઈનું વતન અમદાવાદ છે. એમનો જન્મ તા. ૪ થી એપ્રિલ સને ૧૮૭૯ ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એઓ હજી અવિવાહિત છે. કૉલેજમાં બી. એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. જન્મપર્યંત અભ્યાસ એ એમનો મુદ્રાલેખ અને જીવનનું કર્તવ્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને આર્યધર્મશાસ્ત્રોનો એમને અત્યંત શોખ છે; અને તેની પ્રતીતિ આપણને એમનાં પુસ્તકો વાંચતા થાય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	ભગવદ્‌ભાવના	સન
૨.	વાનપ્રસ્થ	,, ૧૯૦૮
૩.	ગૃહસ્થ	,, ૧૯૧૧
૪.	દીવોદાસનું દેવાલય	,, ૧૯૧૭
૫.	મહાત્મા મહિમા	,, ૧૯૨૫

રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુક્લ

એઓ જ્ઞાતે ઉદિચ્ય બ્રાહ્મણ અને વઢવાણ શહેરના રહીશ છે. એમનો જન્મ ચુડા (કાઠિયાવાડ) માં તા. ૨૨ મી જુન ૧૯૦૭ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ મોહનલાલ જીવરામ શુક્લ અને માતુશ્રીનું નામ દુર્ગાબ્હેન દેવશંકર દવે છે.

એઓ હજુ અપરિણીત છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે જામ-ખંભાલીઆમાં અને માધ્યમિક ત્રીજા ધોરણથી મેટ્રિક સુધીનું વઢવાણ શહેરમા લીધું હતું. કૉલેજ અભ્યાસના પ્રથમ બે વર્ષ તેમણે બહાઉદ્દીન કૉલેજ-જુનાગઢમાં ગાળેલાં; અને સન ૧૯૨૮ મા બી. એ. ની પરીક્ષા સંસ્કૃત ઑનર્સ સહિત ગુજરાત કૉલેજમાથી પાસ કરી હતી.

કવિતા, કાવ્યવિવેચના, ખગોળશાસ્ત્ર, ફિલ્સુફી વગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે. રામતીર્થ, વિવેકાનંદ, ગાંધીજીની અને ખાસકરીને કબીર, મીરાંબાઈ અને બીજા સંતોનાં ભજનોની એમના જીવનપર ઉંડી અસર થયેલી તેઓ જણાવે છે.

ઈંગ્રેજી કવિતાના પુસ્તકોમાં પાલગ્રેવનું 'Golden Treasury' અને વર્ડ્ઝવર્થનાં કાવ્યોએ એમનું શરૂઆતનું કાવ્યમાનસ ઘડવામાં સારો ભાગ ભજવેલો.

એમનાં છુટક કાવ્યો 'પ્રસ્થાન', 'કૌમુદી,' 'કુમાર' વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થયલાં છે; અને તે આખો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયે, એમની કવિતાની પરીક્ષા અને તુલના કરવાનું સુગમ થશે.

રંગીલદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરીઆ

એઓ જાતે વીસા લાડ વાણીઆ છે. એમનો જન્મ એમના વતન નવસારી ખાતે સંવત્ ૧૯૩૭ ના માહ વદ ૭ ને રવિવાર (તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૧) ને રોજે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લક્ષ્મીદાસ મકનદાસ, માતાનું નામ ગુલાબ. એમની પત્ની સૌ૦ પાર્વતી બારડોલીવાળા શાહ ભૂખણદાસ ઇચ્છારામની દીકરી થાય.

સરકારી ગુજરાતી શાળામાં છઠ્ઠા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યા બાદ અંગ્રેજી કેળવણી એમણે નવસારીમાં જ દાદાભાઇ કાવસજી તાતા એ. વી. સ્કૂલમાં તથા સર કાવસજી જહાંગીર નવસારી જરથોસ્તી મદરેસામાં લીધી હતી. એમની સ્કૂલ કારકિર્દી ઝળકતી હતી. ગુજરાતી પહેલી ચોપડીથી માંડીને મૅટ્રિક સુધી દરેક ધોરણમાં ઉપલે નંબરે પાસ થઈ એમણે ઇનામો તથા સ્કૉલરશિપો મેળવ્યાં હતાં. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણનો તથા મૅટ્રિકનો અભ્યાસ એક જ વર્ષમાં પૂરો કરી સને ૧૯૦૦ માં મૅટ્રિક થઈ મુંબઇની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી "કેમિસ્ટ્રિ અને ફિઝિક્સ" નો ઐચ્છિક વિષય લઈ સને ૧૯૦૪ માં એમણે બી. એ., ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પસાર કરી હતી. કાને ઓછું સાંભળતા હોવાથી કાયદાનો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર એમણે પડતો મૂક્યો હતો.

કૉલેજ છોડયા પછી એઓ વેપાર ધંધામાં પડયા હતા. કપાસિયામાંથી તેલ કાઢવાના ઉદ્યોગની હિંદુસ્થાનમાં એમણે પહેલ કીધી હતી. તેલી બિયાં પીલવાના ઉદ્યોગના નિષ્ણાત તરીકે ખાસ આમંત્રણથી સને ૧૯૧૭ મા ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કમિશન સન્મુખ એમણે જે લેખિત અને મોઢેની જુબાની રજુ કરી હતી તેને માટે કમિશનના પ્રમુખ સર થોમસ હૉલાંડે એમને નીચે પ્રમાણે શાબાશી આપી હતીઃ—

"Thanks very much, Mr. Sutaria. You have evidently studied your subject very closely. If all the witnesses that came before us gave evidence as well as you have done, the task of the Commission would be easy."

એઓ આયાત-નિકાસનો વેપાર પણ મોટા પાયા ઉપર કરતા હતા, અને કેટલાક અમેરિકન કારખાનાવાળાઓના હિંદુસ્થાન ખાતેના સોલ

એજંટ હતા. લડાઇ પછી માલના ભાવોમાં જે ઉથલપાથલ થઈ તેને લીધે કમનશીબે એમને મોટો ફટકો લાગ્યો, અને એક વેળાની એમની ધીકતી પેઢી, કોટારી, સુતરિયાની કું. સને ૧૯૨૧ માં બંધ પડી. ત્યાર પછી જુદી જુદી દેશી તેમજ યુરોપિયન ઑફિસોમાં વેજીટેબલ ઘી ખાતાના મેનેજર તરીકે કામ કરી સને ૧૯૩૧ ના માર્ચમાં એઓ નિવૃત્ત થયા, અને હાલ નવસારી ખાતે શાંત જીવન ગાળે છે.

એઓ અચ્છા એમેચ્યોર ફોટોગ્રાફર છે. જ્યોતિષનો પણ એમણે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે.

નિશાળમાં ભણતા હતા ત્યારે એમને માસિકોમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં લખવાનો છંદ લાગ્યો હતો. પણ કૉલેજમાં ગયા પછી બૈરીછોકરાંને ભૂખે મારવાનો એ ધંધો એમણે સદંતર છોડી દીધો હતો. ત્રીસ વર્ષ બાદ ધંધામાંથી નિવૃત્ત થતી વખતે, એમણે કલમ પાછી હાથમાં લીધી, અને જાણે ગયેલાં વર્ષોનો ખંગ વાળતા હોય તેમ આજે બેહા બેહ્ર લાંબી ટુંકી વાર્તાઓ લખ્યા જાય છે.

'Astrology of the Race Course' નામનું એમનું અંગ્રેજી પુસ્તક એ વિષયમાં રસ લેનારાઓએ સારૂં વખણાયું છે.

એમની જે કૃતિઓ નીચે જણાવી છે તે ઉપરાંત 'સાહિત્ય' માસિકમાં પ્રગટ થએલી બે, 'ફુરસદ' માસિકમાં પ્રગટ થએલી અનેક અને બીજી અપ્રગટ નાની મોટી વાર્તાઓનો સારો જેવો જથો એમની પાસે થયો છે, જે હવે પછી પ્રસંગાનુસાર પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાની એઓ ઉમેદ રાખે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ Astrology of the Race Course (અંગ્રેજીમાં, મૌલિક) સને ૧૯૨૫

૨ ઈંદિરા અને બીજી વાર્તાઓ (બંગાળી ઉપરથી અનુવાદ) „ ૧૯૩૦

૩ શ્રી („ „ „) „ ૧૯૩૨

વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી

એઓ જ્ઞાતે ગિરિનારાયણ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના છે. મૂળ વતની જામનગરના પણ તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. લાંબા સમયથી તેમના પિતા અમદાવાદમાં આવી રહ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ હરિકૃષ્ણ અને માતાનું નામ જેકીબાઈ છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૭૧ મા જામનગરમાં શ્રીમતી અજવાળીબ્હેન સાથે થયું હતું.

અમદાવાદ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં એમણે સદ્‌ગત મહામહોપાધ્યાય શ્રી રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને અલંકાર, વ્યાકરણ, કાવ્ય સાહિત્ય, ન્યાયશાસ્ત્ર, વેદાન્ત વગેરે એ એમના અભ્યાસના પ્રિય વિષયો હતા.

એઓ એક પત્રકારનું જીવન ગુજારે છે; અને પુષ્ટ સંપ્રદાયનાં પુષ્ટિ ભક્તિ સુધા અને વૈષ્ણવ ધર્મ પતાકાના ઉપતંત્રી તથા તંત્રી થઇને “શુદ્ધાદ્વૈત” નામનું માસિક હાલમાં સાત વર્ષથી ચલાવે છે. સાંપ્રદાયિક ધર્મના માસિકમાં તે બહોળું વંચાય છે; અને તેમાં આવતા ઐતિહાસિક અને પ્રાચીન સાહિત્યના લેખોને લઇને ઇતર વાચકોને પણ આકર્ષક થાય છે.

ધર્મ પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત તેઓ સામાજિક વિષયોમાં ખૂબ રસ લે છે.

કવિ શ્રી દયારામભાઇના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યો પ્રકટ કરવામા અને સંગીતમાં ગાઈને તેનો પ્રચાર કરવામા પણ ઘણો ઉત્સાહ ધરાવે છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના શ્રીસુબોધિની પુસ્તકે એમના જીવનપર પ્રબળ અસર કરેલી છે. વળી માજી ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર મનમોહનદાસ દલાલ, બી. એ., પાસેથી એમને એમના સેવા કાર્યમાં ખૂબ પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. એમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સાહિત્યને લગતાં લગભગ ૨૩ પુસ્તકો એડિટ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, તેમાં એમના લખેલાં નીચે મુજબ છે.

: : એમની કૃતિઓ : :

૧ ફલપ્રકરણ સુબોધિની	સંવત્ ૧૯૭૧
૨ શાંડિલ્ય ભક્તિ સૂત્રભાષ્ય	,, ,,
૩ સિદ્ધાંત રહસ્ય	,, ,,
૪ આટલું તો કરજોજ	,, ૧૯૮૨
૫ શ્રી હરિરાય વચનામૃત	,, ,,
૬ ન્યાયમૂર્તિનો ચુકાદો	,, ૧૯૮૩
૭ શ્રી પુરુષોત્તમજીનું ચરિત્ર	,, ૧૯૮૫
૮ પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ	,, ૧૯૮૯

હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઇ દીવેટિયા

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ; અમદાવાદના વતની અને જન્મ વડોદરામાં તા: ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૬ (સં. ૧૯૪૨ ના મહા સુદિ ૧૪) રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ વજુભાઈ હીમતભાઈ અને માતુશ્રીનું નામ ઇશ્વિરબા હતું. એમનું બીજું લગ્ન સન ૧૯૧૭માં પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવના પુત્રી શ્રીમતી જૉલીબ્હેન સાથે થયું હતું.

સ્કુલ અને કૉલેજમાં એમની કારકિર્દી યશસ્વી હતી. સન ૧૯૦૬ માં તેમણે ગુજરાત કૉલેજમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લઇને બી. એ. ની પરીક્ષા તે વિષયમાં પ્રથમ નંબરે ધીરજલાલ મથુરાદાસ સ્કૉલરશીપ સાથે પાસ કરી, ત્યાં સન ૧૯૦૭ તથા ૧૯૦૮ માં દક્ષિણા ફેલો નિમાયા હતા; અને સન ૧૯૦૮ માં એમ. એ. ની પરીક્ષા તત્વજ્ઞાનનો વિષય લઇને પહેલા વર્ગમાં પાસ કરીને તેલંગ ચંદ્રક અને ઇનામ મેળવ્યા હતા.

તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટી તરફથી હરિફાઈ નિબંધ લખીને કરસનદાસ મૂળજી ઇનામ સન ૧૯૦૮ માં પ્રાપ્ત કર્યું હતું; અને સન ૧૯૦૯ માં તેમણે એલ એલ. બી. ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી.

થોડો વખત તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતમાં બરેલી કૉલેજમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે કામ કરી આવ્યા હતા; પણ દૂર પ્રદેશમાં રહેવાનું અનુકૂળ નહિ થવાથી મુંબાઇમાં આવીને સને ૧૯૧૨ માં મુંબાઈ હાઇકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી હતી.

મુંબાઇના વકીલોમાં એમની પ્રેક્ટિશ ધીકતી છે અને નામાંકિત વકીલોમાં એમની ગણના થાય છે. એમની બાહોશી અને કાર્યદક્ષતાને લઈને તેઓને મુબાઇની બાર કૌન્સિલના સેક્રેટરી ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા.

એમના ચાલુ ધંધામાં તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સાથે સંસર્ગ રાખી રહ્યા છે. મુંબાઇની શ્રી ફૉર્બસ ગુજરાતી સભાના તેઓ ઑનરરી સેક્રેટરી છે; અને ગુ. વ. સોસાઇટીને એમણે સન ૧૯૧૪ માં વિલિયમ જેમ્સના મ્હોટા પુસ્તક પરથી 'માનસશાસ્ત્ર' નું પુસ્તક લખી આપ્યું હતું; અને તે ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વપરાય છે. વળી તેઓ સાર્વજનિક સેવા કરવામાં પાછા પડતા નથી. વાંદરા મ્યુનિસિપાલેટીના છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી તેઓ એક સભ્ય છે.

હમણાં જ સમાચાર બહાર આવ્યા છે કે તેમની ટુંક મુદત માટે મુંબાઇ હાઇકોર્ટના જડજ તરીકે નિમણુંક થઇ છે. ગુજરાત તે માટે મગરૂરી લઇ શકે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ માનસશાસ્ત્ર — સન ૧૯૧૪

હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ

એઓ જ્ઞાતે ઔદિચ્ય ટોળકીઆ બ્રાહ્મણ અને માતરના વતની છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૬૩માં તા. ૨૦ મી જુને માતરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નરસિંહરામ શિવરામ અને માતુશ્રીનું નામ બાઈ જેકોર બાપુજી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સં. ૧૯૩૭માં બાંધણી ગામમાં સૌ. ગિરજાબ્હેન સાથે થયું હતું; પરંતુ તે સં. ૧૯૪૪માં મૃત્યુ પામતાં એમનું બીજી વારનું લગ્ન સં. ૧૯૪૭માં સૌ. સરસ્વતી સાથે વડોદરામાં થયું હતું; પણ તે બાઈ અર્ધદગ્ધ હોવાથી એમણે ત્રીજીવારનું લગ્ન સાત વર્ષની મુશિબતી અને દુઃખમાં કાઢયા બાદ સં. ૧૯૫૪માં સૌ. કમળા સાથે કર્યું હતું. તે બાઇ સન ૧૯૧૮માં ગુજરી ગયાં હતાં. એમનાં બીજીવારનાં સ્ત્રી હયાત છે. પ્રથમ વારની સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તુરતમાં એમના પિતા દેવલોક થયલા તેથી એમના મનને આઘાત પહોંચ્યો હતો; અને ધર્મ પ્રતિ એમનું વલણ ગયલું ત્યારથી સાહિત્ય અને ધર્મપુસ્તકોના તરજુમા કરવાનું શરૂ કર્યું.

તેમણે પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજનું સિનિયર વર્ગનું સર્ટિફીકેટ મેળવ્યું હતું. આખી જીંદગી શિક્ષક તરીકે ગાળી હતી. હમણાં તેઓ રીટાયર થઇને પ્રભુ ભજનમાં દિવસો નિર્ગમન કરે છે.

એમના રઘુવંશનો તરજુમો બે ત્રણ સર્ગનો 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં તે વખતના તંત્રી બાલાશંકર ઉલ્લાસરામે છાપ્યો હતો; અને શ્રીયુત છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટની ભલામણથી ઑનરરી સેક્રેટરી લાલશંકરભાઈએ એમનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોના અનુવાદ રઘુવંશ, કિરાતાર્જુનીય કાવ્ય, શિશુપાલ વધ વગેરે સોસાયટી તરફથી છપાવવા સ્વીકાર્યું હતું.

આ ભાષાન્તરો દ્વારા પણ તેઓ સાહિત્યના કેટલા સાચા અભ્યાસી છે, તે દેખાઇ આવ્યા વિના રહેતું નથી. સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યના અભ્યાસીને આ ગ્રંથો દીવાદાંડીરૂપ થઇ પડે તેવા છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને અષ્ટાવક્રગીતા ગુજરાતી કવિતામાં ભાષાન્તર	સન ૧૮૯૨
૨.	રઘુવંશ (ગુ. કવિતામાં ભાષાન્તર)	„ ૧૮૯૭
૩.	કિરાતાર્જુનીય કાવ્ય (ગુ. ટીકા સાથે)	„ ૧૯૦૩
૪.	શિશુપાલવધ—પૂર્વાર્ધ— „	„ ૧૯૦૮
૫.	„ —ઉત્તરાર્ધ— „	„ ૧૯૧૦
૬.	શ્રી યજુર્વેદીય પુરુષસૂક્ત (ગુ. ભાષ્યરૂપ)	„ ૧૯૩૩

૧૯૩૨ ની કવિતા

૧

માનવજીવનના સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો હાલમાં વધુ નવીન અને વ્યાપક રૂપે ઊભા થયા છે. કવિઓ એ સૌના સ્વાભાવિક ઉદ્ગાતા છે. કવિતા જેમ યુગયુગની પ્રતિચ્છાયા છે તેમ ધાત્રી યે છે. એટલે પ્રત્યેક સાચો કવિ ઇરાદાપૂર્વક યુગકવિ ન બને તોપણ સહજપણે યુગકવિ હોય છે.

ભક્તકવિઓ, સમાજસુધારક કવિઓ, રાષ્ટ્રકવિઓ, પ્રકૃતિના ગાયક કવિઓ એ બધા પોતીકા યુગના પ્રતિનિધિ સરખા છે. કવિતા એ કારણે યુગયુગનો રસઇતિહાસ છે.

જે ચેતનયુગ છેલ્લી વીસીથી શરૂ થયો છે તેની છાયાઓ આજે ગુજરાતની કવિતામાં ઊતરી છે. પ્રારંભની પ્રચારકામી કૃતિઓ ઓછી થઇને યુગગુણવંતી કવિતા કલારૂપે જન્મી છે.

કવિતાનું ક્ષેત્ર જીવન જેટલું વ્યાપક છે. કુટુંબનાં દૈન્ય, સમૃદ્ધિ અને સુખશાન્તિથી માડીને રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય દૈન્ય, સમૃદ્ધિ ને સુખશાન્તિ સુધીનો પ્રશ્ન કવિતાક્ષેત્રનો છે. વતનની કુદરતથી માંડીને દેશપરદેશની કુદરત ગાવાનો પ્રશ્ન કવિતાનો છે. આજે પ્રથમનો પ્રશ્ન ઉકળતા ચરૂ પર ચડે છે પણ કવિઓ દ્રષ્ટા તરીકે બેસી રહેતા નથી. તેઓ તો કળાકૃતિઓ દ્વારા ભાવિ સૃષ્ટિને વર્તમાનમાં આકર્ષે છે. આ રીતે સાહિત્ય, શિલ્પ, નૃત્ય, ચિત્ર અને પ્રજાના હુન્નરઉદ્યોગો યુગગુણયુક્ત કળામય રૂપ ધારણ કરે છે.

કવિતાનાં કળામય રૂપો હજુ શ્લોકબદ્ધ ટૂંકાં કાવ્યો તરીકે છે એ ખરું; પરંતુ પૂર્ણ કળાનું પ્રભુત્વ કાંઈ સહસા સંભવતું નથી; કેમ જે પૂર્ણ સ્વરૂપ તો માનવજાતિના સંસ્કારી કલ્પનાજીવનના સંપૂર્ણ રસાનુભવનું સર્જન છે. છતા આ નાજુક ધરદીવડાં ખોટાં તો નથી જ.-

હવે પ્રસ્તુત વિષય પર આવીએ.

૨

હાલ જે નવા લેખકો કવિતાપ્રદેશ ખેડી રહ્યા છે તે બધા યુવાનો છે અને તેમના યૌવને ભરેલા યુગપ્રાણની સ્પષ્ટ અસર આ વર્ષની કાવ્ય-

કૃતિઓમાં પ્રવેશી છે. ભાવનામય સ્પષ્ટ વિચારસૃષ્ટિ અને સરળ પ્રવાહી ભાષાશૈલીમાં અગ્રપદે જેમ ભાઈ રામપ્રસાદ શુક્લ આવે છે તેમ ભાઈ 'સુન્દરમ્' પણ પોતાના નિરાળા વ્યક્તિત્વથી વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

યૌવનની કાચી તાજપ, સ્વાર્પણની ધગશ, સેવાભાવ, આદર્શ સ્વપ્નદૃષ્ટિ અને વિચારસૃષ્ટિ, ઊંચી મહત્ત્વાકાંક્ષા, વણમોહરી કલ્પનાઓ, ઊંડાં અનુકંપનો, એ બધું આજના જુવાન કવિઓની કૃતિઓમાં દેખા દે છે, તથા એ સૌ વચ્ચે આત્મવિશોધનની ગંભીર પ્રજ્ઞાનો પ્રવાહ સુતરના તાંતણા જેમ સોંસરવો વહે છે. તે સાથે આદર્શ જીવનની ભાવનામયતા પણ ગૂંથાએલી રહી છે. સમયવ્યાપી અહિંસાધર્મને અંગે બુદ્ધપૂજા, દીન જનોની દયા અને આપભોગની અર્પણા વિશેષ રૂપે પ્રગટે છે.

શ્રી ખબરદાર અને શ્રી 'શેષ' તો સિદ્ધહસ્ત કલાકારો છે ને ગૂજરાતવિખ્યાત છે. યુવાન કવિઓમાં અગ્રણી ભાઈશ્રી ચન્દ્રવદનની શક્તિઓ પણ જૂજવી જીવનપ્રવૃત્તિઓમાં થઈને નવીન કલારૂપો સરજાવતી વહે છે. ભાઈશ્રી રામપ્રસાદ તેમજ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી અને ઉમાશંકર હજુ છેલ્લા વર્ષોમાં જ પત્રો દ્વારા પ્રકાશિત થયા છે, છતાં બીજાના પ્રમાણમાં એમના કાવ્યગુણો અધિકાંશે ચઢિયાતા છે. ઉમાશંકર, ઈન્દુલાલ, સુન્દરમ્, સુંદરજી ગો. બેટાઇ અને મનઃસુખલાલે ખંડકાવ્યોના પ્રદેશમાં પાંખો ફફડાવી છે એ સ્તુત્ય છે. કવિતા પોતે પૂર્ણ આનંદભરી છે એટલે જ વિશેષ સેવ્ય છે એમ મનાય તો જ કાવ્યોની રિદ્ધિસિદ્ધિ વધે. ગૂજરાતના ક્ષેત્રફળ અને પ્રજાવિસ્તારના પ્રમાણમાં કવિસંખ્યા અતિશય જૂજ છે. ગૂજરાતની કવિતા કૃશાંગી મટી પૂર્ણપ્રફુલ્લાંગી બને એ સારુ કાવ્યલેખકો, પત્રકારો અને ધનિકો પોતપોતાનો યથેચ્છ ભાગ લેશે તો એ પાકસમય બહુ દૂર નથી. આજે તો આ સરસ બીજાંકુરો જોઇને જ રાચીએ.

એક રીતે જેમ 'લોલલોલ'નું ટાળકું ઓછું થયું છે અને તેને બદલે ધીરગંભીર ભાવોવાળી કવિતા જન્મી છે તેમ બીજી રીતે છેલ્લાં વર્ષોમાં જણાતો ઉત્તમ રસગીતોનો અભાવ પણ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. વિષયોનું વૈવિધ્ય આવ્યું છે એ ખરૂ, પરંતુ છંદવૈવિધ્ય બહુ જ ઓછું છે. પ્રધાનપણે અગેય પૃથ્વી છંદ રહ્યો છે. બીજા પ્રચલિત છંદોમાં નવીનતા લાવવાના પ્રયત્ન પણ થયા છે. લેખનશૈલી સંયમભરી ને વિવેકવંતી, એટલે સૌમ્ય સંસ્કારવાળી બની છે. જોકે જોઇએ એવી ભવ્ય નહિ તો બલવતી તો છે જ. રસ અને અલંકાર આછા છે. પરિણામે કૌમુદીકાર પોતાના વાર્ષિક સાહિત્યાવલોકનમાં

જણાવે છે તેમ કવિતા કૃશાંગી છે. તોપણ આપણે કહી શકીએ કે એમાં ગંભીરા જેટલું ઊંડાણ અને તેટલો જ શાન્ત સ્વચ્છ વેગ નજરે પડે છે.

સશોક કહેવું રહે છે કે ઉત્તમ રસગીતોના અભાવ જેવડો જ અભાવ સ્ત્રીકવિઓનો છે. ગૂજરાતે પોતાની કન્યાઓને કવિતાકલામાં પ્રેરવાનો અને પ્રવેશ કરાવવાનો સમય ક્યારનો ય આવી પહોંચ્યો છે. વારસો છે, સંસ્કાર છે, રસજીવન છે તો કવિતાકળા કેમ ન હોય ? અને આટલી ઊણપો સત્વર પૂરાશે એ આશા વ્યર્થ નથી.

દેશળજી પરમાર

સ્વપ્ન

(રાગ ભૈરવ: તાલ લાવણી)

તારૂં સ્વપ્ન ન કો દે ભૂંસી રે, હો રણુરટિયાળા !
ભલે નેન સાથર લે ચૂસી રે, હો રણુરટિયાળા ! (ધ્રુવ)

આભ થકી તુજ કાજ ઊતરતા
જુગજુગના સંદેશ;
ઘોર વહે અંધાર ભલે, પણ
પડે ન ઝાંખા લેશ:
જેની ઝગમગતા એ તારા રે, હો રણુરટિયાળા !
એના પંથ સદા અંધારા રે. હો રણુરટિયાળા ! તારૂં૦

દિનભર શોરબકોર મચાવે,
જગત બને પ્રતિકૂળ;
નહિ તુજ અંતરઆંખ બીડાવે,
આભ ભરી દે ધૂળ:
તારી જ્યોતિ ન કો હોલાવે રે, હો રણુરટિયાળા !
ભલે વા વાદળ ડોલાવે રે, હો રણુરટિયાળા ! તારૂં૦

વ્યોમ ઊડંતાં પડે વિમાનો,
ડૂબે તરતાં જહાજ;
કઈ બંદુક તારાને વીંધે ?
નભ બાંધે કઇ પાજ ?
તારૂં આતમબળ લે સાધી રે, હો રણુરટિયાળા !
એ જ શક્તિ અલૌકિક લાધી રે, હો રણુરટિયાળા ! તારૂં૦

આભ ન રોધે, પૃથ્વી ન રોધે,
રોધે કો ન દિગંત;
અણગણ તારક ભરે નિરંતર
અંતર તારૂં અનંત !
ચિરશ્રમે શો અંદેશો રે ? હો રણુરટિયાળા !
તારો એ જ અભય સંદેશો રે ! હો રણુરટિયાળા ! તારૂં૦

અરદેશર ફ. ખબરદાર

ઉમા-મહેશ્વર

(શિખરિણી)

'અરે ભોળા સ્વામી! પ્રથમથી જ હું જાણતી હતી,
ઠગાવાના છો જી જલધિમથને વ્હેંચણી મહીં.
જુઓ ઈન્દ્રે લીધો તુરગમણિ ઉચ્ચૈશ્રવસ ને,
વળી લીધો ઐરાવત જગતના કૌતુક સમો.

લીધી કૃષ્ણે લક્ષ્મી, હિમસમ લીધો શંખ ધવલ,
અને છૂટો મૂક્યો શશિયર સુધાનાં કિરણનો.
બધાએ ભેગા થૈ અમૃત તમને છેતરી પીધું,
અને...' 'ભૂલે! ભૂલે! અમૃત ઉદધિનું વસત શી?
રહી જેના ભાગ્યે અનુપમ સુધા આ અધરની!'

'રહો, જાણ્યા એ તો! જગમહીં બધે છેતરપને
શીખ્યા છો આવીને ધરતી ધરુણી એક ઠગતાં.
બીજું તો જાણે કે ઠીક જ; વિષ પીધું કયમ, કહો?'
'બન્યું એ તો એવું કની સખિ! તહીં મંથન સમે

દીઠી મેં આલિંગી જલનિધિસુતા કૃષ્ણતનુને;
અને કાળા કહે સુભગ કર એવો ભજી રહ્યો,
મને મારા કહે મન થયું બસ એ રંગ ધરવા.
મૂકી જો, આ બાહુ ઘનમહીં ન વિદ્યુત સમ દિસે?'

તહીં આખે વિશ્વે પ્રણયઘન નિઃસીમ ઉલટ્યો,
અને એ આશ્લેષે વિષ જગતનું સાર્થક બન્યું.

'ભૂષ'

પ્રેમવિભવ

(પૃથ્વી)

અનન્ત તુજ આશિષો અમ પરે પ્રભો ઊતરી,
વહે પવન, પાણી, તેજ રમતું રહે વિશ્વમાં;
સ્ફુરી જીવનચેતના દિન દિને ટકે જે વડે,
અહો! નજર તારી રંજન અસંખ્ય દૃશ્યો કરે:

વિશ્વતોમુખી

(ઉપજાતિ–વંશસ્થ)

હિમાલયે મસ્તકનાં ઉશીકાં !
ને બાહુ ઝીલે જલ ગંગ–સિંધુનાં !
સહ્યાદ્રિશૃંગે પગ એક ટેકવી,
ઝંખ્યા કરું દર્શન ભાગ્યઇંદુનાં.

વંટોળ ઊઠે મરુભોમના ઉરે,
સ્મિતે શમાવું સ્વર–મંજુ–કંપને;
ને વિન્ધ્યના શૈલશૂલે વીંધાઉં,
તો યે હસું જાગૃત સ્વપ્નસિંચને.

ને એ ક્ષણે તો લઘુ માનવી મટી,
બની રહું રાષ્ટ્ર–વિરાટ–ચેતના;
પ્રજાપ્રજાના ઉર–સ્પંદ–તાને,
ગૂંજી રહું ઊર્મિલ ઐક્ય–પ્રેરણા.

ઉકેલતો નારકશબ્દપોથી;
ને પ્રેમધારા વહું વિશ્વતોમુખી.

ઉમાશંકર જોષી

વ્યોમ–તુંબડું

(ઉપજાતિ–વંશસ્થ)

ત્રિકાલકેરો કરી માનદંડ,
પ્રકાશની તારત્રયી મઢી લઈ;
પ્રતપ્ત ભાનુ તણી આંગળી કરી,
અશ્વિનીએ સાદ કર્યો પ્રચંડઃ

‘વિરાટ ! તારું જયગાન ગાવા,
તંબૂરનું એક અનન્ત તુંબડું
દઈ શકે તો મુ[illegible]ં મઢું,
સંગીત એ શા[illegible]વા !’

વિરાટનું સોણલું તો સરી પડ્યું,
ધીમે રહી અંતર ખોલી આપ્યું;
અનન્ત એવું અવકાશ વ્યાપ્યું,
અશ્વિનીને સાંપડ્યું વ્યોમ-તુંબડું.

સંગીતના શાશ્વત બોલ થીજતાં
તારા બની તુંબ મહીં દીસા થતા !

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

બે ભાવનાઓ

(પૃથ્વી)

જજો-યદિ જવું ગમે જ-સ્મિત લક્ષ્મીનાં ઓસરી,
સુવર્ણતણી કાન્ત કાન્તિ મળી જાય માટી મહીં,
હીરા રતન ને મણિ પથ તણી બનો કાંકરી,
પરંતુ અમલું પ્રસાદમય હાસ્ય પાવિત્ર્યનું
થજો ન કદિ ઝાંખું, ના મલિન એ કદિ યે થજો,
નિરંતર પ્રસન્ન પદ્મસમ અંતરે એ હસો.

ભલે સકળ વિશ્વનાં વિષ જ્વલંત ને ક્ષારમાં
સુખે જગત હાલવે મુજ મુખે, અને દાહના
દુઃખે અણુઅણુ બને વિકલ વ્યસ્ત છો માહરા;
પરંતુ ધરશો નહિ હૃદય વજ્રકાઠિન્યને,
સુકાઇ ઉરથી જશો ન કદી પ્રેમની નિર્ઝરી,
વહી વહી વિશાલ વિશ્વપટ નિત્ય ભીંજાવતી.
રહો વિષસમુદ્રમાં અમૃતપૂર્ણ મંદાકિની,
અનંત સ્મિતના તરંગ પર ભદ્ર વિસ્તારતી.

પૂજાલાલ

શહાદત

(પૃથ્વી)

મશાલ સળગાવી મૂક દુઃખિયાં જનો ઢૂંઢવા;
પ્રફુલ્લ તુજ સ્વપ્નની—જીવનનાં—અધૂરી કળી:
અસંખ્ય કચડાયલાં અબલની થવા પ્રેરણા,
દીવેલ ખૂટતાં બલિ બની જજે મશાલે ચડી.

ફગાવ તુજ કલ્પ્ય સૃષ્ટિ સજવા નવાં આયુધો,
નવાં સરજનો વિના કયમ શમે ક્ષુધા ક્રાંતિની ?
નવાં સરજનો વિના પ્રતીતિ રે, થશે શ્રાંતિની !
મરી જીવવું એ વૃત્તિ જીવી રહ્યાં નવાં સર્જનો.

નહિ સૂરજના વિના ધરતી રૂપ ધારે નવું,
નથી રજની દીસતી મધુરવી વિના ચંદ્રિકા;
લીલોતરી વિના સુધા પ્રકૃતિમાં નથી ઊડતી,
નથી નૂર સ્વતંત્રતા તણું કદી શહીદો વિના.

શહાદત બની જશે જીવનની મજા જે ઘડી,
જયંત કરવા તને જગ સિંહાસને ઊતરી
કમાન રચશે દ્યુતિ !

ઈન્દુલાલ ગાંધી

વિશ્વ અને વ્યક્તિ

(વસંતતિલકા)

ઊંચે નીચે સહુ દિશે પ્રસર્યું અપાર
આ શું બધું નિરખું જે મુજ આસપાસ ?
હું ક્યાં ઊભો ?—મુજ નિવાસ કહો પ્રમાણું ?
ચોપાસ વ્યક્ત સઘળું દિસતું અજાણ્યું.

આ ઝાડ ડુંગર અનન્ત અગાધ વ્યોમ,
તારા અસંખ્ય ઘન વાદળ સૂર્ય સોમ;
સંબન્ધ શો સકલ સાથ હશે મહારો,
અદૃશ્ય સૂત્ર મહીં સર્વ પરોવનારો ?

કુંપણું કાંકરી પડ્યે જલમાં તણાય,
કાંઠા ભણી પળપળે સરતું જણાય;
'હું' શૂન્ય–સાગર–જલે પડતાં શું પામ્યું
વિસ્તાર વિશ્વતણું વર્તુલ?—કેમ જાણું?
'હું' મધ્યબિન્દુ મટતાં, પ્રભવ્યો 'હું' થી જે
આકાર વર્તુલતણો, મટી શું જશે તે?

નલિન મણિશંકર ભટ્ટ

જીવનધૂપ

(વંશસ્થ)

(૧)

ઉદ્યાનમાં મંડપ કેળીસ્તંભના
શોભ્યા, રચી મેં શંત સ્વર્ણવેદિકા,
રંગોળીની રમ્ય ગૂંથેલ આકૃતિ,
નાચે પતાકા વનતોરણાવલિ.

હોમ્યાં હવિષ્યાન્ન ઘૃતાદિ કૈં બલિ,
પ્રદીપ્ત જ્વાલા ક્રતુની ભભૂકતી;
ભંડાર હોમ્યા ધનરાશિદાનથીઃ
સુગંધ વ્યાપી નભ યજ્ઞધૂપની.

(૨)

પ્રભાતને બ્રાહ્મમુહૂર્તકાલ હું
એકાંતમાં મંદિરદ્વાર ઠેલતો;
જલાવતો સપ્તશિખાની આરતિ,
સ્તોત્રો યશોગાન તણાં અલાપતો.

જલે તહીં નિશ્ચલ દીપજ્યોતિઓ,
પેટાવતો અંતર—દીવડો ઉરે;
એકાત્મતા પુણ્ય—સ્વરૂપ પામતોઃ
સુગંધ વ્યાપી ઉર જ્ઞાનધૂપની

(૩)

નદી નહેરે સુ-રસાળ ભૂમિમા,
અનંત મેં બીજ સુવર્ણ વાવિયાં;
લચી રહ્યાં ખેતર પાકભારથી,
સંખ્યા નમી, મોલ લણ્યા કણેકણ.

અને હસે ધાન્ય તણા મહાગિરિ
સુવર્ણવર્ણા મૃદુ સાંધ્યતેજથી
રસ્યા, ધર્યા એ તુજ પાદયુગ્મમાં:
સુગંધ વ્યાપી જગ કર્મધૂપની.

તનસુખ ભટ્ટ

અર્ઘ્ય

(મંદાક્રાન્તા)

જંપ્યો શું એ પ્રલયજ્વર તાપે તપેલો પ્રબુદ્ધ ?
મીચાયાં શું વીજળીતણખા વેરતાં ઉગ્ર નેન ?
રૂંધાઈ શું અહીં પડી ગયો રુદ્ર આત્મા અચેન ?
કે બૂઝાઇ પ્રજ્વલિત શિખા ક્રાન્તિની કર્મશુદ્ધ ?

આજે હૈયા વિગલિત બની નેણ આંસુ નીગાળે.
શા રેલાયે હૃદયભરની વેદનાના, વિલાપ !
ઢોળો શાને વિફળ નયનાશ્રુ કરીને પ્રલાપ,
છાંટયાં એણે તન-રુધિરને રાષ્ટ્રસંક્રાન્તિકાળે:

હોમ્યું જેણે નિજ શરીરને દેશકલ્યાણયજ્ઞે,
રાખ્યો વિશ્વે સજીવ ઉજળો ભાવનાનો હુતાશ;
વેર્યો જેણે યુગજીવનની પ્રેરણાનો પ્રકાશ,
પોંખાયો એ પ્રિય સ્વજન, સૈનિક સ્વાતંત્ર્યલગ્ને.

ચોળી એણે યુગશરીરને ભસ્મ શોણિતભીની,
તોડી એણે જડ જીવનની શૃંખલા પૂર્વજોની.

ચમનલાલ ગાંધી

........ને

અહો ! તુજ વધામણે પ્રકૃતિ આજ શી શોભતી !
ઝૂમી કુસુમનાં રહ્યાં વિવિધ આજ શાં ઝૂમખાં !
ધસું ઝટ હું ત્હાવરો ઉપવને ફુલો વીણવા,
અને કુસુમગ્રન્થિથી ચરણ તાહરા પૂજવા.

ગુલાબ લઉં ? ના, કપોલ તુજ રમ્ય એથી ઘણા;
મૃણાલ ? નહિ ફુલ્લ એથી તુજ નેત્ર સોહામણાં;
લઉં શું બટમોગરો ? નહિ જ; ચપકો ? ના, નહિ;
શિરીષ ? નહિ;—માલતી ? નહિ જ; માળ મન્દારની ?

ખસો, કુસુમ શી વિધે કુસુમસત્ત્વશીને ઉરે
વસે ? ઇતરને ભલે કુસુમ સર્વ એ રીઝવે;
હું તો મુજ અધુકડા, ખટમીઠા જ શબ્દો ગૂંથી,
પદે તુજ મહેશ્વરી ! હૃદય ભાવભીને ધરી
કૃતાર્થ મુજને ગણીશ, સુરસંઘશું સ્પર્ધતો.

કૃતાર્થ નહિ કેમ હું કવિ અને કલાકારથી ?
હું તો અનુભવીશ આજ સહુ તેમની કલ્પના !
કળા કવનની અને પરમ સત્ત્વ તું શિલ્પનું,
સદેહ મુજ શૂન્ય આ સદન આજ ઉજાળશે !

મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

દિવ્યત્રયી

(વસંતતિલક)

સૌન્દર્યની સરિત સૂક્ષ્મ સદા વહન્ત,
ત્હેમાં અનન્ત રમતા શુચિ પ્રેમદીપ;
પ્રત્યેક ઊર્મિ નવલું સ્મિતગીત ગાતી,
પ્રત્યેક દીપ નવજ્યોત રહે વિલાસી.

સૌન્દર્યની અવનવી મુજ ઊર્મિ- મ્હેં તો
જાણી સદાય તુજને; મુજ પ્રેમદીપ-

આત્મા તણા અમલ સ્નેહ વડે સચેત;
વ્હાલી, સુમંગલ સદા તુજ ચારુ ગીત.

હું લેખતો પરમ જીવનધન્યતા એ,
તું લેખજે પરમ આશિષ ઈશની એ;
આહ્લાદ–ઈન્દુ નિજ જ્યોતિ તણો પ્રસાદ
વર્ષાવતો વિમલ જીવન વિશ્વમાંહે.

અનુષ્ટુપ

સૌન્દર્ય, પ્રેમ, આહ્લાદ વિશ્વની દિવ્ય એ ત્રયી,
આપણા જીવને આજે પેખ, ગૂંથાઈ શી રહી !

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

પતંગિયું અને ગરુડ

(શિખરિણી)

અહો નાનાં અંગો,
શું કે સર્વે રંગો જગતભરના આંહી ભરિયા,
ઉષા, સન્ધ્યા, પુષ્પો, વિહગ, નભનાં વાદળ થકી
ગ્રહી વીણીવીણી મૃદુલ કરથી, જ્યોતિ લપકી,
અહીં નાનાં અંગે સચર પ્રભુએ પાય ધરિયા !

અનંતે વૈવિધ્યે,
પ્રભુની સાન્નિધ્યે, કુસુમભવનોમાં વિહરતું,
કુંળી પાંખોવાળું, પરમ મૃદુતાના અણુ સમું,
અહો શું ઊડે આ મુખથી ખરીઉ હાસ્ય પ્રભુનું !
હશે ક્ષુદ્રે દેહે સફળ ક્યમ એ જીવ્યું કરતું ?

(પૃથ્વી)

શું એ મનુજ આંખને રીઝવી હર્ષને આપવા
ઊડે કુસુમ એકથી અવરપે રસો ચાખવા ?
ભરી ઉદર જીવવું, અવર કામ એને ન શું ?
નહિ, નહિ જ, એમ જીવન ન એહને રૂચતું !

(સોરઠા)

પ્રજળે દીપકજ્યોત, પ્રજળે ઉરમાં ઝંખના;
દીપકજ્યોતે અંગ હોમે પ્રાણ પતંગિયું.

(શિખરિણી)

અહો કેવી આંખો !
અને આ શી પાંખો ગગનતલને બાથ ભરતી !
બધા ભાવો સત્તા, વિજય, મહિમા, શ્રેષ્ઠમયતા
તણી આ મૂર્તિ શું પ્રગટ ! પ્રભુ કેવો રચયિતા
હશે જેણે સર્જી પ્રખર બલની રુદ્ર મુરતિ !

ઊંડાં તે આકાશે,
દિગન્તોની પાસે, ગિરિવરતણા ઉચ્ચ શિખરે,
અહો જેને રહેવા, ફરવું ફરવા, નિત્ય ભમવું
મહા વેગે, તીણા સ્વરથી સઘળું વિશ્વ દમવું;
મહોન્મત્તી એવો ગરુડ જગમાં કેમ વિહરે ?

(પૃથ્વી)

શું એ નિજ દમામથી જગતજીવને શક્તિનો,
સદા નિજ વિહાર શુદ્ધ ગિરિશીર્ષ ઉત્તુંગનો
દઈ પ્રખર પાઠ, ઉચ્ચ શિખવાડતો જીવવું ?
નહિ, નહિ જ; ભાવ એ પ્રખર ક્યાંથી ભૂખ્યા કને ?

(સોરઠા)

ઊઠે તીણી ચીસ, પંજે પકડ્યું પંખીડું;
હૈયું ચીરી ક્રૂર ભરખે બીજાને ગરુડ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જે જીવે રસ પુષ્પનો રજ ચૂસી ડંખે ય ના ત્યાં પડે,
ને જે જીવન કાજ જીવ ભરખી ત્રાસે ભરે સૃષ્ટિને;
રે સૃષ્ટિક્રમ જીવવા અવરને સંહારવાનો ખરો,
કે અર્પી નિજ દેહ ને પ્રણયના ખોળે સૂવાનો ખરો ?

'સુન્દરમ્'

ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ

મારી નાવ કરે કો પાર ?
કાળાં ભમ્મર જેવાં પાણી,
જુગ જુગ સંચિત રે ! અંધાર;
સૂર્ય ચન્દ્ર નહિ, નહિ નભજ્યોતિ
રાત દિવસ નહિ સાંજ સવારઃ
મારી નાવ કરે કો પાર ?

ભાવિના નહિ પ્રેરક વાયુ,
ભૂત તણો દાબે ઓથાર;
અધડૂબી દીવાદાંડી પર
ખાતી આશા મોતપછાડઃ
મારી નાવ કરે કો પાર ?

નથી હીર, નથી માણેકમોતી,
કનક તણો નથી એમાં ભાર;
ભગ્ન સ્વપ્નના ખંડિત ટુકડા
તારી કોણ ઉતારે પાર ?
મારી નાવ કરે કો પાર ?

'સ્નેહરશ્મિ'

વિષાદ

(પૃથ્વી)

મને અવગણો, તજો, નવ કદી ય સંભારજો,
વહે નયન અશ્રુધાર નવ લૂછવા આવજો;
અનેક થર જામિયાં ઉર અશાન્તિનાં, ભેદવા
પ્રયત્ન કરશો નહિ; સુદૃઢ એ ભલે સૌ રહ્યાં.

સુકોમલ ન ભાવ દૂર જડતા કરીને ફરી
પ્રસુપ્ત સ્મરણાબ્ધિમાં નવતરંગને પ્રેરશે;
સ્પૃહા ન તમ સંગની, ન કરવી રુચે ગોઠડી,
વિલુપ્તગતકાલભસ્મ ઉરમાં પડી સંઘરી.

વહાવી સહુ ભાવ આ હૃદય શૂન્ય શાને કરૂં ?
વિભક્ત કરીં શોકભાર નવ લેશ ઓછો કરૂં.
સુણાવી કથની ન દુઃખ ચહું હું જરી ભૂલવા;
પડેલ જખમો તણા વ્રણુ કદાપિ ના દેખવા.

હું દૂર તમથી જઈ પરમ શાન્ત એકાન્તમાં
રહી, લવીંશ શોકગીત મુજ ચિત્ત સંતર્પવા.

'બાદરાયણ'

મૂર્છા

(પૃથ્વી)

જતી રજનિ, તારલા પરવરે જુદા દેશમાં,
થયા શુભ્ર પ્રકાશ, નેહ મમતા મળે લેશ ના;
નિરાશ નભ, એકલી અટૂલી મ્લાન ચન્દ્રી રડે,
પડે ગગનગોખથી ય, સહસા ઢળી ઓ ! પડે.

ઊઠું લહરી નિઃશ્વસે થથરતી દ્રુમે સાગરે,
ગુલાબકળી આંખથી ટળક બે હિમાશ્રુ ખરે;
બધે કરુણતા ભરી, રુદનજોસ રહેવાય ના,
અથાગ દિલઆર્તિનાં પૂરજુઆળ રોકાય ના.

ઊઠે ચીસ અફાટ ઓ ! કકળતી તહીં કારમી,
પડે તરફડી ચકોર તરુડાળથી એક ત્યાં;
દ્રુમો ઉર અશબ્દ, અન્ધ નયનો ત્યજે ચેતના,
દશે દિશ કરાલ કો નીરવતા જ મૃત્યુ તણી.

તદા મુજ નસે નસે, રુધિરસેર થીજી ગઈ,
અને ઘટઘટે ચઢી સઘન મૂર્છના દર્દની.

શિરીષ શેલત

દીવાદાંડી

(મંદાક્રાન્તા)

જાતાં જાતાં સફર મહીં આ સિંધુના માર્ગ માંહી,
છૂપા ઊભા ખડક તહીં જે કાળ શા નાવ કેરા!
તૂટયા જહાજો, ઝઝૂમી મરિયા જે ખલાસી બધા ત્યાં,
દીવાદાંડી સ્વરૂપ ઝળકે પ્રાણ શું સર્વનો આ?

દૂરેથી કો જલધિજલના માર્ગમાં નાવ આવે,
સંદેશાઓ ચમકી ચમકી વ્હાણને એ કહાવે;
ના ના, ના ના, અહીં નહિ, અહીં કાળ ઊભો લપાઈ,
તારૂં આંહી જીવન સઘળું—પ્રાણ જાશે હરાઇ.

સંદેશાઓ ઝબકી ઝબકી આવતા પ્રાણ કેરા,
સૂણીને સૌ દિશ બદલતા નાવ કેરી ખલાસી;
જાતાં મારૂં જીવન-જલધિ-માર્ગ જો નાવ તૂટે,
દીવાદાંડી બની રહી તહીં ચેતવું સૌ પ્રવાસી.

પ્રહ્લાદ પારેખ.